

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૯૧૧૪૩ વર્ગાક

પુસ્તકનુ નામ ૫૩૬૮૧૧ ક્રો. ૧૮-૧૦૧

વિષય ૫૬૬૫૩

गोस्वामि कुलकौस्तुभ
श्री १०८ श्री गोकुलनाथजी महाराज.

गाम्भीर्योदार्यसौशील्यवैदुष्यनयवानयम् ।
गोस्वामिश्रीगोकुलेन्दुर्घुम्भां चिरमलक्रियात् ॥

શ્રી
ભગવત્સ્વરૂપ
કિંવા
શુદ્ધોદ્દેશદર્શન.

પ્રથમ તથા દ્વિતીય વિભાગ.

ગોસ્વામિકુલ કૌસ્તુભ

શ્રી ૧૦૮ ગોકુલનાથજી મહારાજની

આજ્ઞાનુસાર

પ્રણેતા તથા પ્રકાશક —

કેવર્ષિ ભટ્ટ શ્રીદ્વારકાનાથાત્મજ

ભટ્ટ શ્રીરમાનાથ શર્મા.

અનુવાદક —

અનુવાદક —

શાસ્ત્રી ધીરજરામ રામશંકર.

શુદ્ધોદ્દેશવિશારદ

પ્રથમાવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦.

વિક્રમાક ૧૯૮૦] [વલ્લભાષ્ઠ ૪૪૫.

મૂલ્ય ૧૥ રૂ

અવકાશ—

પ્રભાશ કર જયશ કર પાઠક.

પુસ્તક પાઠક પ્રીટીંગ પ્રેસ,
૩ હાકોરદ્વાર રોડ, અમદાવાદ—૪.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૦, ૧ વાટ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ

અથ સ્વામિત્વના સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

પ્રકાશક—

ભટ્ટ શ્રીરમાનાથ શ્રીદ્વારકાંનાથ શર્મા.

ત્રીજો ભોઈવાડો, શ્રીગોકુલનાથજીવ મુખ્ય મંદીર,
અમદાવાદ—૨.

॥ જયતિ શ્રીહરિ ॥

જાનીત પરમ તત્ત્વ યશોદોત્સગલાલિતમ્

યજ્ઞોદ્ધાની ગોદના કાલકલાયા શ્રીમાલકૃત્યુનેજ પરમ તરન ગણે

અણુમાધ્ય

વૃત્તિ શ્રીવલ્લભીયૈવ કૃતિ શ્રીવલ્લભાર્થિની ।

દર્શન શ્રીવલ્લભસ્ય સ્મરણ શ્રીવલ્લભપ્રભો ॥

શ્રીવલ્લભમાવાષ્ટકમ્ ।

શ્રીવલ્લભમાટેજ મનોબૃત્તિ હોવ, શ્રીવલ્લભપ્રભુ માટેજ હસ્તાદિકૃતિ પણ થાવ, તથા શ્રીવલ્લભપ્રભુનુજ દર્શન તથા સ્મરણ હોવ અર્થાત્ સમગ્ર વ્યાપારનુ લક્ષ્ય શ્રીવલ્લભપ્રભુજ બને.

પ્રપન્ન એ પ્રભુની બહાલામા બહાલી, અનેરી વાડી કે બગીચો છે એ બહાલી વાડીને સુરક્ષિત, સુગંધિત અને સદાય લીલી છમ રાખના માટે પોતે વખતોવખત અવતરી એક માળી જેવું કામ આટોપે છે એ વાડીમા કંઈ કંઈ અવનવા માધુર્યના મધથી મલકતા બાલપાદપો, (પૌષા) તરુઓ, લતાઓ, વિગેરે વિરાજે છે એએ ને સદા સૌન્દર્ય

પ્રથમોદાર બનાવવાનું પેલા માળીનું નિત્યનું વ્યસન છે બધાને સુશોભિત રસમય જોઈ તથા એના માધુર્યોદિન આસ્વાદન કરી તે રસિકવર મનમાં મલકાય છે પણ કદાચ કોઈ બૂલથી ભોળાવાયેલો કે મદથી ખડકો દુષ્ટ જો એ બગીચાને વિખેરવા આવે તો તેને એ સાખી શકતો નથી ત્યારે તરતજ ઉઠી પેલા બગીચાના બગાડનારને જમીનદોરત કરીને પછીજ ઠરે છે કેવો પ્રેમ, કેવું અભિમાન, કેવું ગરવું વ્યસન !

અસ, આજ રૂપક આ નામરૂપાત્મક વિશ્વનું અને વિશ્વાધાર મારા વિલુતું છે જ્યારે જ્યારે વિશ્વને વિષ્ણુદેવથી વ્યાપેલું, સ્વાર્થથી સંકુચિત બનેલું, કે વાદીઓના વાદથી ઉન્માદિત દોરાયેલું જુએ છે કે તરતજ પ્રભુ પોતે કોઈ દિવ્યસ્વરૂપ ધારણ કરી, વિપવાદ, સ્વાર્થ વિગેરેના સમૂહ ઉચ્છેદ કરી ૫રીથી વિશ્વને સુરક્ષિત કરે છે અર્જુનને ઉપદેશેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે છે જ્યારથી વિશ્વરચના થઈ ત્યારથી આજ સુધી વખતોવખત આપે એવા કેટલાએ સ્વરૂપો ધારણ કર્યા હશે

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વત્ર સ્વરૂપવિકૃતિ થઈ રહી હતી, અર્થાત્ જીવો પોતાનું સ્વાભાવિક કર્તવ્ય ભૂલી જઈ માત્ર અકર્મ કે વિકર્મપરાયણ થઈ ગયા હતા કેટલાક અર્થના એશારામને ચાહનારા જ્યારે કેટલાક કામનેજ કલ્યાણકારી સમજનારા હતા મોક્ષને તો લગભગ બંધાઈ મુકી દેતા કેટલાક ખીચારા હૈવજીવો ધર્મને પથે પ્રયાણ કરવા ઉત્થાન કરતા હતા પણ તેઓને કોઈ મન્માર્ગોપદેશક ન હતો એટલે ત્યાથીજ અટક્યા, હતા થોડાક ધર્મદંવજીઓ પણ તેઓ માત્ર પોતાની પ્રખર યુક્તિમોહિનીથી પરમન હરી કેવલ ઐન્દ્રગણિક લીલાજ ભજવતા હતા, એટલે ખરે કલ્યાણનો માર્ગ, ખરે શ્રુત્યાદિનું તાત્પર્ય દેખાડનારી કોઈ વિશ્વવધ વિભૂતિ ન હતી. દુનીઆ અસાન અધિકારથી અધ હતી. વિશ્વને યાનસહિત ભક્તિની ભૂખ હતી એને ભવસાગર પાર ઉતરવા કોઈ

(૫)

સારા સુકનીની આવશ્યકતા હતી. એવે સમયે એક દિવ્ય જ્યોતિ લગભગ ૪૪૫ વર્ષેપર ચૈત્ર વદ એકાદશીને દિવસે ચ પારશ્વતમા ઝળહળી એણે પોતાના દિવ્ય તેજથી જગતનું અધાર ફેડી નાખ્યું, એજ વિભૂતિએ પેલા ધર્મધ્વજના ટોળાને પોતાની છટાદાર વાણીના પ્રહારે પરાજિત કર્યા, અને એજ મહાપુરૂષે દીન, હીન, અશરણુ તથા ઉન્માર્ગે દોરાયેલા દૈવ જીવોને પોતાની મીઠી રસભીની દષ્ટિથી આબ્હાન કરી કૃષ્ણભક્તિના ધોરી રાજમાર્ગ તરફ પ્રયાણ કરના સૂચ્યું એ મહાપુરૂષ તે અમારા પ્રાણાધાર, અમારૂં સર્વદેવ, વૈશ્વનારાયતાર શ્રીમદ્વદલભા-આચાર્યજી. આપે પ્રગટ થઇ વેદાર્થનો નિર્વિવાદ અર્થ સ્થાપ્યો, મીમામાનુ ખર્ષ મર્મ જગતને આપ્યું, અને ભાગવતની વિશુદ્ધ ભક્તિ ભૂતલઉપર વિલસાવી સ્થાન સ્થાનપર વાદીઓને જીતી, અનેક અથરતો ગ્રંથી, કૃષ્ણભક્તિનો દિવ્ય સુધારસ દુનીઆને ચખાડ્યો ત્યાર પછી એ દિવ્ય ઝરાને સદા ગહેનો મુકવા માટે ‘ સ્વવજ્રો સ્થાપિતાશોષસ્વમાહાત્મ્ય સ્મયાપહ ’ આ કથન મુજબ આચાર્ય રત્નપ, આચાર્ય વૃથ ગોસ્વામી બાલકોના દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય આજસુધી ભારતની વૈષ્ણવસત્તાને પ્રાપ્ત થતું આવ્યું છે એ મહાનુભાવી, ગોસ્વામી આચાર્યો પણ આજ ભક્તિસુધાના સુખકારી સુધાસાગરમા દૈવજીવે ને દુખોવતા, સાગરન અનર્ધ સિદ્ધાતરતનો અશરણુ દીનજનોને અર્પી તેના કગલાયિત-પણાને દૂર કરતા, વૈશ્નવસૂષ્ટિને વરાહાવતારની લીલાથી ઉદ્ધૃત કરી રહ્યા છે એજ આચાર્યમાલાનું અમોહ કૌસ્તુભરતન તે અમારા પૂજ્યપાદ વિદ્વન્નિરોભણિ શ્રી ૧૦૮ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ આ નામથી તો વૈશ્નવસૂષ્ટિ કે છતર સૂષ્ટિનો કોઇકજ મનુષ્ય અપરિચિત હશે સર્વસદ્ગુણોનું નિકેતન, સરસ્વતીનું શરણુ, લક્ષ્મીના નિધિ, એ મહાપુરૂષ આજે મુખ્ય નગરીને શોભાવી રહ્યા છે જેની પાસેથી વિદ્યા-વિલાસી વિદ્યાનો રસ ચાખી જાય છે, લક્ષ્મીકામુક લક્ષ્મી મેળવી જાય છે

શુભાભિલાષી શુભ સંપાદન કરે છે, અને દુષ્ટી દુષ્ટી પિતૃય મેળવી
 ચાલ્યો જાય છે જેમને ત્યાં પ્રતિયર્ષ જેટલી લક્ષ્મીની ઉચ્છ્વસાયક થાય
 છે, તેટલી જ સરસ્વતીની પણ થતી રહે છે એ આચાર્યશ્રીના સરસ્વતી
 ભંડારનું નાનકડું પણ અભૂતપૂર્વ ઝવેરાત તે આ પ્રકૃત પુસ્તક છે, એ
 પુસ્તકના રચયિતા અમારા પૂજ્ય પ. શ્રી રમાનાથ શાસ્ત્રીજી છે.
 એમનો પરિચય તો આ પુસ્તકના ધ્યાનપૂર્વક વાચનાથી જ થઈ જાય છે.
 મસ્કૃત સ્વમાર્ગીય પુસ્તકો તો અનેક છે, પણ તે બધા જનતાને દુસ્વગાહ
 થઈ પડે માટે તે ગ્રંથરત્નોનું જ નવનીત ‘શુદ્ધાદ્વૈતદર્શન’ રૂપે હિંદી
 ભાષામાં પડિતજીએ આલેખ્યું. ગ્રંથમાં ઘણી છટાપણ પણ સરળ
 શૈલીએ પ્રાય સ્વમાર્ગીય સર્વ સિધ્ધાન્તરત્નો આકર ગ્રંથોના પ્રમાણે
 બધું ચોખ્ખા છે જગત્સરૂપ, અવિકૃતપરિણામનાદ, જગત્સ સારભેદ,
 આવિર્ભાવિરોભાવ, છવસરૂપ, ભવસ્વરૂપ, વિગેરે વિગેરે અનેક
 રત્નોને નિહાળતા નિહાળતા પર્યંતે પેલ ‘આનંદમય ચિદ્રશ્મિપર વિચાર’
 નામના રત્ન પાસે જઈ જોઈએ છીએ તો તે કંઈ એક દેસીનનું જ
 જણાય છે શું એનું ભભકતું નર શું એની અનેરી ભવ્ય ગ્રંથનશૈલી !
 જોઈ આગળ જોવાની લાલચને લ માવવા માટે જ ત્યાંથી એ રત્નમાલાને
 અધુરી રાખી હશે કે શું ? અસ્તુ. આની રીતે નિમગ્નરૂપે લખાયેલો એ
 ગ્રંથ હિંદી ભાષામાં બહાર પડ્યો. પણ કેટલીક હિંદીભાષાથી અપરિચિત
 શુર્જરસૃષ્ટિ માટે શુર્જરાતીમાં અનુવાદ કરવા મને આદેશ થયો એટલે મેં
 ‘યયાધીત યયાપતિ’ એનો શુર્જરગિરામાં અનુવાદ ક્યો અનુવાદનું
 કામ અભ્યાસનું છે, એટલે મારો આ પ્રાથમિક અભ્યાસને લખને કે
 પ્રમાદથી, અથવા મુદ્રણાલયની કોઈ ખામીને લીધે કદાચ કયાય પણ
 કોઈ ભૂલ ઉપલબ્ધ થાય તો સાક્ષર વાચકવર્ગને સુધારી લેવા વિનંતિ
 કરીશ પરંતુ આ મારા લઘુકાર્યના ઉત્તેજક તથા મહાયકનો ઉપકાર
 મારે અત્રે નજ બૂલવો જોઈએ પૂજ્ય પ. ભટ્ટશ્રી રમાનાથશાસ્ત્રીજીનો

(૭)

અનુગ્રહ તો અવિસ્મરણીયજ રહેયો, કે જેમણે મને આ કાર્યમા યોગ્ય અનુગ્રહીત કર્યો છે તથા મુદ્રક બાપ્ત્રી પ્રભાશ કર જયશ કરનો ઉપકાર માનવો પણ અહીં સ્થાનેજ લેખ જો, કારણ કે તેમણે વારવાર મારૂં પણ ક્રેટલુડ કામ મદતી મને ઉપકૃત કર્યો છે માટે તેઓ ધન્યવાદાર્હ છે

આ શ્રેયના મુદ્રાપણ માટે ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસ વરણવનદામે પોતાના બાપ્ત્ર ઇશ્વરદાસ ત્રિભુવનદાસના સ્મરણાર્યે જે દગ્ધ મહાગન-શ્રીને સમર્પણ કર્યું છે તે માટે તેઓને ઘણું ધન્યવાદ ધટે છે એટલું લખી જગદ્વંદ્ય પ્રભુશ્રીને વદન કરી વિરમીશ

ગચ્છત સ્થલન ક્વાપિ ભવત્યેવ પ્રમાદત ।

હસન્તિ હર્જનાસ્તન્ન સમાદધતિ સાધવ ॥

અનુનાદક

શ્રીમદ્દાચાર્યચરણકમલમધુકર

શાસ્ત્રી ધીરજરામ રામશ કર.

શુધ્ધાદ્વૈતવિશારદ

શુદ્ધિપત્ર.

૧૭૭૭ ૬૬૬

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫	૨૦	ક્રીડોપસ્કારાણાં	ક્રીડોપસ્કારાણાં
૩૨	૧૨	અનોગેપિત	અનારોપિત
૪૧	૩	પ્રયય	પ્રપય
૪૭	૮	મધવન્નીશ	મધવન્નીશ
૫૨	૧૧	બ્રહ્મ	બ્રહ્મ
૭૫	૪	સબલબ્રહ્મ	શબલબ્રહ્મ
૮૨	૧	સામ્પેદ	સૌમ્પેદ
૮૩	૧૨	આનદધર્મિ	આનદધર્મે
„	૧૫	આનદધર્મી	આનદધર્મે
૯૦	૧	પયપવ	પયપર્વા
૧૧૩	૯	ભગદ્ગીતામા	ભગવદ્ગીતામા
૧૧૮	૧	ભગત્સ્વરૂપમા	ભગવત્સ્વરૂપમા
૧૨૫	૭	શ્રીતિનિકેતન	શ્રીનિકેતન
૧૬૩	૯	અજ્ઞાન	જ્ઞાન
૧૮૯	૩	તનૈજતિ	તન્નૈજતિ
„	૧૬	નાલુમાનમતસ્તુતે	નાલુમાનમતસ્તુતે
૧૯૧	૧૩	સચ્ચિદાનદરૂપ	સચ્ચિદાનદરૂપ
૧૯૨	૭	રૂપ	રૂપ

અનુક્રમણિકા.

સંખ્યા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	જગત્સ્વરૂપ	૫
૨	અભિન્નનિમિત્તોપાદાન	૬
૩	જગદુત્પતિવિનાશશ્રમનિરૂપણ	૭
૪	આવિર્ભાવતિરોભાવ	૧૦
૫	મિથ્યાવાદ ખ ડન	૧૪
૬	અસત્પ્રતીતિ અને પુગલુવચનોની સંગતિ	૨૧
૭	દેહમા આત્મબુદ્ધિ કરવાનો વિચાર	૩૦
૮	‘દ્વૈતો માયામિ પુરુષ’ શ્રુતિનો અર્થ	૩૪
૯	જગત્ તથા સંસારનો ભેદ	૪૧
૧૦	આરંભવાદ અને તેનું ખંડન	૪૯-૫૦
૧૧	પ્રકૃતિવાદ અને તેનું ખંડન	૫૧-૫૨
૧૨	વિવર્તવાદ અને તેનું ખંડન	૫૨-૫૩-૫૪
૧૩	અવિકૃતપરિણામવાદ નિરૂપણ	૫૫
૧૪	બ્રહ્મ તથા જગત્ના અભેદ પર શાકરમત અને તેનું ખંડન	૬૨
૧૫	‘વાચારંમજ’ આ શ્રુતિનો અર્થ	૭૦
૧૬	અવિકૃતપરિણામની ઇતિહાસ દષ્ટિએ પ્રાચીનતા	૭૫
૧૭	જીવ વિગેરે ૫-ગોની સૃષ્ટિ ..	૭૮
૧૮	કાર્યવસ્થામા બ્રહ્મના ત્રણ સ્વરૂપો	૮૦
૧૯	જીવોના બે ભેદ	૮૮

(૧૦)

૨૦	અદ્વૈત મતમા જીવસ્વરૂપ અને તેનો ઉપોદ્ધાત	૯૦
૨૧	તે ઉપોદ્ધાતનું ખડન ..	૯૩
૨૨	પ્રમાણ્ય નિરૂપણ	૧૦૧
૨૩	પ્રતિમિ બધાદ ખડન	૧૦૨
૨૪	આભાસવાદ ખડન	૧૦૮
૨૫	ભાગત્યાગલક્ષણાનું ખડન	૧૧૦
૨૬	જીવસ્વરૂપનો સિદ્ધાંત	૧૧૨
૨૭	જીવપરિમાણ્ય	૧૧૬
૨૮	પ્રાકૃત તથા અપ્રાકૃત ધર્મોનું નિરૂપણ	૧૨૮
૨૯	બ્રહ્મ વિષે માયાવાદનો મત ..	૧૩૦
૩૦	નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા શાસ્ત્રપ્રમાણ્ય	૧૩૯
૩૧	‘ જ્ઞાનજ બ્રહ્મ છે ’ આ પૂર્વપક્ષ	૧૩૯
૩૨	માયાવાદમા ‘ સત્ય જ્ઞાન ’ શ્રુતિનો કરેલો અર્થ	૧૪૪
૩૩	માયાવાદની યુક્તિઓનું ખડન	૧૪૬
૩૪	માયાવાદના શબ્દ બ્રહ્મની સમાલોચના	૧૪૯
૩૫	બ્રહ્મના ધર્મો કલ્પિત છે એનું ખડન	૧૫૦
૩૬	બ્રહ્મના ધર્મો સ્વાભાવિક અને નિત્ય છે	૧૫૨
૩૭	એ માટેજ ‘ તત્ત્વમસિ ’ વાક્યમા ભાગત્યાગલક્ષણા નથી	૧૫૩
૩૮	અનુભવને નિર્વિશેષ ડહેવામા કોઈ પ્રમાણ્ય નથી	૧૫૬
૩૯	જ્ઞાન કોઈનું વિષય નથી	૧૬૧
૪૦	બ્રહ્મ તથા જીવ બંનેનો જ્ઞાન ધર્મ છે	૧૬૩
૪૧	બ્રહ્મ અને આત્મા માટે ‘ અહ શબ્દ શાસ્ત્રમા છે	૧૬૫
૪૨	શબ્દજ્ઞાનથી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે એનું ખડન	૧૬૯
૪૩	અવિદ્યાદિના અનિર્વચનીયત્વનું ખડન	૧૭૦
૪૪	અન્યપ્રયાતિનું સમર્થન	૧૭૧

(૧૧)

૪૫	‘ અહમ્મહ.’ આ અનુભવથી અવિદ્યાની સિદ્ધિ થતી નથી	૧૭૩
૪૬	આત્મસાક્ષાત્કારમાં ‘ દશમસ્ત્વમ્ ’ આ દષ્ટાત્મક અનુભવ	૧૭૪
૪૭	મીમાંસાનુ કર્તૃત્વ	૧૭૬
૪૮	“ જીવને સ્વસ્વરૂપજ્ઞાનમાં ‘તત્ત્વમસિ, સત્ય જ્ઞાન’ વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે” એનું અર્થ	૧૭૭
૪૯	આત્મસાક્ષાત્કાર તો સાધનોથી થાય છે	૧૭૮
૫૦	અહમ્સાક્ષાત્કાર અનુભવથી થાય છે	૧૮૦
૫૧	‘ અહમ્ નિર્વિશેષ છે ’ એમાં કોઈ શાસ્ત્રપ્રમાણ નથી	૧૮૨
૫૨	અનુભવની શાસ્ત્રોક્ત અહમ્ની સિદ્ધિ થતી નથી	૧૮૫
૫૩	વેદાદિશાસ્ત્રોક્ત અહમ્નું નિરૂપણ	૧૮૮
૫૪	આનંદમયાધિકરણનો વિચાર	૧૯૭

સહગત શેઠ
ઈશ્વરદાસ ત્રીભોવનદાસ વરજીવનદાસ.

જન્મ —

સવત ૧૯૪૫ વેત્ર કૃષ્ણ ૩૦

અવસાન —

સવત ૧૯૭૫ ઝ્યેષ્ઠ શુક્ર ૧

પુર દે પાઠક પ્રીટી મે પ્રેસ, મુબમ્બઈ—૪

॥ श्रीबालकृष्णो जयति ॥

शुद्धाद्वैतदर्शन.

(हॉली उपरथी गुजराती भाषांतर)

प्रथम भाग.

दारिद्र्यदुर्गदशापरमौषध यन्—

मूलात्मनामपि च सत्कवितावदान्यम् ।

अज्ञानमघतमस विनिहनुषीडे

क्रीडातुरगवदनाघिसरोजयुग्मम् ॥ १ ॥

हृदिद्रव्य रूप दुर्धर्मे रोगानु परम औषध, तथा सुशास्त्राने
पण्डित सत्कवित्व आचनार अत्रः क्रीडाने भाटे हृद्यग्रीवस्वरूप
धारण करनार प्रभुना अरण्यकमन्त्रने घोर अज्ञानरूप अंधकारना
न्याश भाटे बन्धु छु

यत्कृपापाङ्गनो लब्ध स्वसिद्धातलवो मया ।

वदे पौराणि केन्द्रग्रीवुरुषोत्तमदेशिकान् ॥ २ ॥

जेमनां कृपाकटाक्षधी मे निजमार्गीय सिद्धांतनु भिदु
आप्त कथुं ज्ञेवा श्रोतुं पोत्तम श्रुत्यर्थने हु वहु छु

बालोऽपि तु गगिराजधौकयाणि

नीलोऽपि मानसमहातिमिः प्रदीप ।

વીરોપિ ગોપતરૂઢીનપનાવબદ્ધો—

ધીરોપિ સસુતિમયાપહરો હરિર્ન. ॥ ૩ ॥

૧ અથકાર અથની શરૂઆત કરતી વખતે પોતાના ઇન્ટેન્ડેડ શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે અથવા સામાનિક જન્મ મરણ વિગેરે ભય દુર કરવાનો શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતા આશીર્વાદરૂપ મંગલાચરણ કરે છે તેમજ આજ 'લોકથી અથને પ્રારભ પણ કરે છે " લાલંગીતિ " અર્થાત સાત વર્ષના બાલક હોવા છતાં પણ અતિ મોટા શ્રીગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરવાવાળા નીલોપીતિ, અર્થાત શ્યામસ્વરૂપ હોવા છતાં દૃઢ્યના અજ્ઞાનરૂપ અધકારને દુર કરવામા સમર્થ વીરોપીતિ, અર્થાત હરેક બલવાનોમા શ્રેષ્ઠ છે તોપણ પોતાના અનન્ય ભક્ત શ્રીગોપકુમારીઓના નયનકટાક્ષથી વશ થયેલા ધીરોપીતિ અર્થાત અનેક વિકાર કારણો રહેતા છતાં પણ નિશ્ચલ એવ શ્રીહરિ આમારા સર્વ સારભયને દુર કરે.

૨ આ લોકમા વ્યતતિલકા છદ છે અને વિરોધાભાસ અલકાર છે જ્યાં આપાતત વિરોધ જેવું લાગે તે પણ ખરી રીતે જ્યાં વિરોધ નહિ હોય તેને વિરોધાભાસ અલકાર કહે છે, અને તે લોકના ચારે ઝરણોમા બલક્રી રથો છે અથત બાલક થઈને મહાન પર્વતને ધારણ કરવો, શ્યામસ્વરૂપથી અધકારને ફેડવું વીરનું બધાઈ જવું અને નિશ્ચલ થઈ અખિલ ક્રિયા કરવી એ બધું જ પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાય છે છતાં પણ તે વિરોધ અહીં નથી કારણ કે વેદમા ઠેકઠેકાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ વર્ણવતી

૧ અગોરળીયાન્ મહતોમહીયાત્ । ૨ બલબલવતામસિ । ૩ નિષ્કલ્બ નિષ્ક્રિય જ્ઞાતમિતિવાક્યાત્ । ૪ વિરોધે ભાસમાને તુ વિરોધાભાસ ઇષ્યતે

વખને કહ્યું છે કે નાનામાં નાની રજ પરમાણુ ઈત્યાદિ તેજ છે. તથા મોટામાં મોટા આકાશાદિ પદાર્થો પણ તેજુજ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ તે તે પદાર્થો સ્વયં પરમાત્મા છે માટે આ અલંકારથી એ ધ્વનિત થાય છે કે પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મોના એક આધાર પરબ્રહ્મ જ છે

૩ શ્લોકમાં 'પ્રદીપ' શબ્દથી એ પણ માલુમ થાય છે કે સર્વને પ્રેરણા કરનાર, દરેકને પેદા કરનાર તથા દરેકના હૃદયમાં રહેતા છતાં પણ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રદીપની માફક નિર્લેપ છે. તેમજ 'ગોપતરુણીનયનાવલ્લભ' આ પદ્ધતી એ ધ્વનિત થાય છે કે જે દીન નિ સાધન અનન્ય ભક્ત છે તે શુદ્ધ દ્વૈત મતમાં ભગવતપ્રાપ્તિનો અધિકારી છે અને 'સમૃત્તેમય' આ પદ્ધતી એમ લાગે છે કે સંસાર અને જગત્ બંને ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ છે, કેમકે બ્રહ્મસ્વરૂપ જગત્થી કોઈને પણ ભય થવો સંભવતો નથી

૪ પ્રત્યેક ગ્રંથનો આરંભ કરતી વખતે કર્તાએ વિષય, અધિકારી, પ્રયોજન, અને સંબંધ આ ચાર અનુબંધ પહેલાં કહેવા જોઈએ નહિ તો નિઃપ્રયોજન હોવાથી ગ્રંથમાં કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ ન થાય એ માટે ગ્રંથકારે આ શ્લોકથી 'સંસાર ભય નાશ-પૂર્વક પ્રભુપ્રાપ્તિ, એ પ્રયોજન, 'નિ સાધન દીન અધિકારી' 'પ્રતિ-પાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવ સંબંધ' અને 'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનજ ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્ય વિષય' આ ચારે અનુબંધ નિરૂપણ કરી દીધા છે

૫ શ્લોકના કથાભાગથી અને પદોની એ પણ જણાઈ આવે છે કે આ ગ્રંથમાં જગત્સ્વરૂપ, અધિકારીસ્વરૂપ, ભગવત્સ્વરૂપ, પુષ્ટિનું સ્વરૂપ, તથા સર્વાત્મભાવસ્વરૂપ આટલા પ્રતિપાદ્ય વિષયો છે

૬ અહીં એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આપનું એમ કહેવું છે કે જગત્ પ્રજ્ઞાત્મક છે અને સંસારથી બિન્ન છે, તે શુકિત તથા શાસ્ત્ર વચનોથી સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે કેટલાક પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે કે આ નજર આગળ દેખાતો પ્રપચ માત્ર અજ્ઞાનથીજ દેખાય છે, ખરી રીતે જોના તો પ્રજ્ઞાતત્વથી બીજું કંઈ પણ નથી જેમ દોરડીમાં સર્પ કિંવા છીપમા આંદી તથા સૂર્ય કિરણોથી ચલકતી રેતીમાં જેમ જલ જમથીજ દેખાય છે, વાસ્તવમાં તો રજ્જુ, છીપ, અને રેણુ શિવાય બધું જ મિથ્યા છે, એવીજ રીતે પ્રજ્ઞામાંજ અવિદ્યા (જમ) ને લીધે આ જગત્ દેખાય છે. ખરી રીતે તો પ્રજ્ઞાને છોડી બીજું બધું જ મિથ્યા છે છીપને જ્યારે કોઈ વખતે પણ પહેલાં જોઈ હતી ત્યારે તેમાં ચાદી દેખાતી નહિ હતી! આ તે પણ તપાસ કરતા ચાદીનું બાન આદ્યુ જશે, માટે ફક્ત વચમાંજ જમને લીધે ચાદીનું જ્ઞાન થાય છે એવી રીતે આ જગત્ પણ આદિ અને અંતમાં અસત્ય અને માત્ર મધ્યમાં શુકિત (છીપ) માં જેમ ચાદી જમથી દેખાય છે તેમ અજ્ઞાનીઓને પોતાની અવિદ્યાથી સત્ય જેવું લાગે છે કારણ કે જમવાળી દૃષ્ટિ પ્રમાણુ ગણાતી નથી, પણ જેઓ પ્રજ્ઞાજ્ઞાની છે, જેમનું અજ્ઞાન બીલકુલ નાશ પામ્યું છે એવા જ્ઞાનીઓને આ જગત્ કંઈ દેખાતું નથી ફક્ત પ્રજ્ઞાજ્ઞાન દેખાતું રહે છે ઉપનિષદ્દમાં પણ કહ્યું છે કે અહીં જે કંઈ તમને અનેક વસ્તુ દેખાય છે તે બધું કંઈ પણ નથી, કેવળ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન છે. તેમજ પરબ્રહ્મ જ આપાત્તો અનેક રૂપે દેખાય છે, જે અહીં 'પ્રજ્ઞાને છોડી નાનાવસ્તુ બુદ્ધિ છે તેની અધોગતિ થાય છે, તથા ગીતામાં

૧ સર્વં જ્ઞાતેવદ્ બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંવન ।, ૨ કન્દ્રો માયામ્ પુરુષપ ર્જયતે । ૩ નં પરાવાચ્યોઽન્નત્રાસ્યનો બ્રહ્મવેદ ।

(૫)

પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે જે અસંત્ય વસ્તુ જગત્ ઇત્યાદિ તેની સત્તા કદાપિ થતી નથી, અને જે સંસ્વસ્તુ આત્મા છે તેનો કોઈ કાળે પણ અભાવ થતો નથી આ સત્ અને અમત્નો છેડા જ્ઞાનીઓએ પ્રત્યક્ષ કર્યો છે, માટે જગત્ અદ્વૈત અને સત્ય છે એ કહેવું તદ્દન યુક્તિ તથા શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે વાસ્તે જ જગત્ તથા સ સારનો ભેદ સિદ્ધ કરવો પણ ફેગટ છે

જગત્ સ્વરૂપ.

૭ ઠીક છે જગત્ અને સંસાર ઉભય એક છે તો પણ જગત્ અમત્ય છે એ અમે ત્યારે માનીએ કે જ્યારે એ જે યુક્તિ અંતે શાસ્ત્રની સિદ્ધિ થતું હોય તો પણ તે તો સિદ્ધિ થતું નથી વેદાંતમાં કહ્યું છે કે 'તે પરમાત્માજ આદિસા સામા પહોળા થઈ ગયા' પરમાત્માજ આ નજર આગળ જણાતું જગત્ છે' આ બધું પરબ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. શ્રીહરિ જ સર્વ રૂપે પ્રગટ થાય છે અને પરમાત્માજ ભૂત, વર્તમાન, તથા ભવિષ્ય જગત્ રૂપ છે. તેમ સ્મૃતિ પણ એ જ કહે છે કે 'હું પરમાત્મા । આ બધું જગત્ આદિ, મધ્ય તથા અત્માં પણ આપમાજ રહે છે તથા આપજ એ જગત્માં આદિ, મધ્ય તથા અત છે' આ શ્રુતિ સ્મૃતિ વિગેરે વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રપચને (જગત્) ભાવા

૧ નાસના ત્રિયત ભાવો નામાવો વિચિત સન । ડમયારપિ વ્ષ્ટ ડનસ્તવતયો
સ્વસ્વદર્શિભે । ૨ ઉપનિષદ્ભાગ । ૩ સ આમાન સ્વયમકુલત । ૪ સ
હૈનાનાસ । ૫ સ વૈ સર્વમિદ્ જગત્ । ૬ હવ સર્વ ચદ્યમાત્મા । ૭ પુરુષ એવેદ
સર્વ રૂદ્મુ । ચદ્ય માલ્યમ્ । ૮ ત્વદ્યમ્મસીત્ ત્વયિ મલ્યમાસીત્ ત્વદ્યન્ત
આસીદ્દમાત્મન્ત્રે વમાદિન્તો જગતોડસ્યમન્ય ઘટસ્યમ્ સેવ ૯ પરમાત્ ॥
શ્રીનાગવતમ્ ॥

નેજ બનાવ્યો છે, અને એટલા માટેજ જગત્કાર્ય, પ્રજારૂપ તથા સત્ય છે

૮. જ્યારે અમે આ વિશાલ વિશ્વ ઉપર દૃષ્ટિ ફેલાવીએ છીએ ત્યારે મનમાં મહાન વિચાર થઈ આવે છે કે આ વિસ્તીર્ણ હુની આ કયા બુધ્ધિમાનનું કાર્ય હોવું જોઈએ કે જેણે આ અચિંત્ય ન કળી શકાય એવું જગત્ રચ્યું ખચિતજ તે મહાન બુધ્ધિમાન હોવો જોઈએ કેમકે આ જગતનું જ્ઞાન થવું પણ જ્યારે જીવબુધ્ધિની બહાર છે તો અવશ્ય એનો રચનાર સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ, અને નિશ્ચિત તે હરેકની આદિ, અદ્વિતીય, સમર્થ, સર્વશક્તિમાન, અને મહાન્ ઐશ્વર્યવાન્ છે કારણ કે તેનું આ વિચિત્ર મહાન્ કાર્યજ તેના પૂર્વેક્ષા સ્વરૂપની સાક્ષી પૂરે છે. પ્રાય એવો એક નિયમ છે કે કાયને જોઈ કારણનું અનુમાન થાય છે જેમ ઘડાને જોઈ તરતજ તેના બનાવનારનું તથા માટી વિગેરેનું અનુમાન થઈ જાય છે તેમજ જગત્સ્વરૂપ આ અદ્ભુત કાર્યને નિરખી તેના કારણરૂપ સર્વશક્તિ, સર્વરૂપ, સર્વસમર્થ, અલૌકિક અને અદ્વિતીય પરમાત્માનું અનુમાન થઈ આવે છે

૯ વેદમા આપણે સાબળીએ છીએ કે ' પહેલાં પરમાત્મા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ હુની નહિ, ' તો પછી પરવશ થઈને માનવું જોઈશે કે આ જગતનું ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ એક માત્ર પરમાત્માજ છે એજ વાત પૂર્વેક્ષા શ્રુતિવાક્યોથી સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે કાર્ય તેને કહેવામા આવે છે કે જે ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ હોય છે જેમ ઘટાદિક બધા પદાર્થો ઉત્પત્તિવાળા છે માટે તે સર્વ કાર્ય કહેવાય છે અને સમવાયિ અથવા ઉપાદાન કારણ તે કહેવાય છે કે જે આદિ,

મધ્ય, અને અતમા પણ કાર્યથી વિષ્ણુ ન પડે જેમ મૃત્તિકા વિગેરે મૃત્તિકા આદિ મધ્ય અને અતમા પણ ઘટરૂપ કાય-સાથે મળેલીજ રહે છે તેમજ નિમિત્તકારણ તે કહેવાય કે જે કાર્યની પહેલા રહે અને કાર્યની ઉત્પત્તિમા જેની જરૂર અપેક્ષા હોય. જેમ કુભાર ચક્ર, ચીવર (દોરી કાપવાની) હડ, ઇત્યાદિ ઘટના નિમિત્ત કારણો છે હવે જ્યારે જગત્રૂપ કાર્યનું ઉપા-દાન અને નિમિત્તકારણ પ્રદાન છે તો માનવુ પડશે કે જગત સત્ય અને નિત્ય છે કારણ કે એનું કારણ પ્રદા નિત્ય તથા સત્ય છે એવો એક નિયમ છે કે જેવું કાગળુ હોય તેવું જ કાર્ય પણ હોય છે

૧૦ અહીં એક એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે જગત્ સત્ય તથા નિત્ય છે ત્યારે તો એની ઉત્પત્તિ તથા નાશ પણ ન થવો જોઈએ પરંતુ જગતનો નાશ તથા ઉત્પત્તિ અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ એ કહેવું ઠીક છે, પણ વિચાર દૃષ્ટિથી માણુમ પડશે કે ઘટમાથી કાંઈ પણ નાશ થતું નથી, જે અને જેટલી માટીથી ઘટ બન્યો છે તેજ અને તેટલીજ માટી ઘડાના કુટી જવાથી પણ બરોબર રહે છે અને ઘટ એવું નામ પણ અન્ય સ્થલે જેવું ને તેવું જ વ્યવહારમા આવે છે કારણ કે શબ્દ નિય છે હવે બાકી રહ્યો આકાર તેની એ વ્યવસ્થા છે કે ઘટના ટુકડા થઈ જવાથી તે સ્પષ્ટ તે આકારમાં નથી જણાતો, પણ જો કોઈ ચતુર આદમી તે બે ચાર ટુકડાને લઈ મેળવી નાખે તો ફરીથી તેજ ઘટનો આકાર જેવોને તેવોજ દેખાવા લાગશે ઘટનાં ફૂટી જવાથી તેનો અસલી આકાર ટુકડાઓમાં વિભક્ત થઈ ગયો છે પરંતુ વિદ્યમાન છે હા, એ જરૂર છે કે જેમ જેમ

૧ કાર્વનિયતપૂર્વકાસિ કારણમ્ ।

ધડાના ટુકડાઓ સૂક્ષ્મ થતા જશે તેમ તેમ આકાર પણ સૂક્ષ્મ થતો જશે પણ એથી કંઈ તેનો અત્ય તાભાવ થતો નથી અગર તેનો અત્ય ત અભાવ થઈ જતો હોય તો પછી હજારો ઉપાયોથી તેની ઉત્પત્તિ ન થાય કારણ કે કોઈ પણ ચતુર માણસ શુ શશશ્રૂગને પેદા કરી શકે છે ? અથવા આકાશમા કુસુમના ગુચ્છો લગાવી શકે ખરો ? કાદ નહિ કારણ કે જગતમા તેનો અત્ય તાભાવ છે અમે તો એ પણ કહી દઈએ છીએ કે કોઈ પણ પદાર્થનો અભાવ ક્યારે પણ થતો જ નથી કારણ કે વેદમા કહ્યું છે કે સર્વ વસ્તુ સર્વભય છે તો પછી જે ભૂતલ ઉપરથી ઘટો ઉઠાવી લેવામા આવ્યો છે ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત શ્રુતિ મુજબ તૃણરૂપથી આકાશરૂપે કે ભૂતલરૂપથી ઘટ વિદ્યમાનજ છે માટે કોઈપણ પદાર્થનો અભાવ થઈ શકતો નથી અહીં અગર એમ કહો કે વસ્તુનો અભાવ થતોજ નથી તો તે તે વસ્તુ દેખાતી કેમ નથી ? તો તેનો ઉત્તર એજ છે કે કેટલાએક કારણોને લઈતે વસ્તુ ત્યાં દેખાતી નથી વસ્તુના દર્શનમાત્રથી તે વસ્તુની સત્તા માનવી તથા દર્શન ન થવાથી તે વસ્તુનો અભાવ માની લેવો એવા નિયમનું અવલ બન કરતા મહાન્ આપત્તિ લે જવવી પડે, માટે જે જણાતું નથી તે અસત્ય છે એવું તો કોઈપણ રીતે નહિ કહી શકાય વસ્તુ ન દેખાવાના કેટલાક કારણો અમે આગળ જઈ જણાવીશું

૧૧ અહીં એ બાધા આવી પડે છે કે ભલે અત્ય તાભાવ, પ્રાગભાવ, તથા ધ્વસાભાવ આપ નહિ માનો તે ઠીક છે, પરંતુ અન્યોન્યાભાવ તો જરૂર માનવોજ પડશે અગર અન્યોન્યાભાવ પણ ન માનો તો સર્વ વસ્તુમા સર્વ હોવાથી ઘટનું જલાહરણાદિ

જે કામ તે પટથી પણ થવું જોઈએ, અને પટનું જે આચ્છદનરૂપ કાર્ય તે ઘટથી થવું જોઈએ આ આપનું કહેવું ઉચિત છે; પણ આપ વિચાર કરો કે શ્રુતિ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે અને તે સર્વનું સર્વરૂપ બતાવી રહી છે શું તેનાથી આપને કંઈ લેવું હેવું છે? કંઈ પણ નહિ તો પછી આપને અન્યથાનુપપત્તિપ્રમાણદ્વારા માનવું પડશે કે ઈશ્વરે વેદસિદ્ધિ પોતાની ઇચ્છાથી પટમા અન્ય સર્વ ઘટાદિ પદાર્થોના તે તે જલાહનણાદિ ક્રિયા કરવાવાળી સર્વ શક્તિઓનો તિરોભાવ કર્યો છે, તથા એક માત્ર આચ્છદન કરવાની શક્તિનોજ આવિર્ભાવ કર્યો છે બીજી સમગ્ર શક્તિઓનો તિરોભાવ કર્યા શિવાય ભગવાનની બહુ થવાની ઇચ્છા પા- પડી શક્તી નથી માટે માનવું પડશે કે પરમાત્માએ પે તેજ રચેલાં આ કીડાસ્થલરૂપ જગતને પોતાના ઇષ્ટ સમય સુધી નિયમિતરૂપે ચાલવા માટે જગત્મા રહેલાં તે તે પદાર્થોમા તેનાથી અન્ય સર્વ શક્તિઓનો તિરોભાવ કરી રાખ્યો છે માટે ઘટાદિનું કાર્ય પટાદિથી, અને પટાદિનું કાર્ય ઘટાદિથી સરા જતું નથી. સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટ પ્રતીતિને આવિર્ભાવ કહે છે, અને અદર્શન થવાનેજ તિરોભાવ કહે છે

૧૨ બ્રહ્મસૂત્રોમા એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે બ્રહ્મજ જગદ્દરૂપ કાર્યથી આવિકૃત પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. અમે ઉક્તવાતને આવિકૃત પરિણામ નિરૂપણમાં સુદર રીતે સ્પષ્ટ કરીશું જેવી રીતે વાદ્યત, ઘડાં કરેલો, પટ બધો બરોબર ગ્રહણ (જોતામા) કરવામા આવતાં નથી પરંતુ તેજ પટની ઘડી બેલી નાખવાથી સાફ સાફ બધેજ બરોબર જણાઈ આવશે તેરીજ રીતે સર્વ કારણ બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી જ્યારે કાયરૂપમા આવે છે ત્યારે કીક રીતે ગ્રહણ કરવામા આવે છે, અને જ્યારે યથેષ્ટ કાલ સુધી

તે અવસ્થામાં રહીને ફરીથી કારણાવસ્થામાં આવી મળે છે તે
 કષ્ટરૂપે ગ્રહણ કરાતું નથી અજ્ઞાની લોક જગતની ઉત્પત્તિ અને
 નાશ માની બેસે છે, પણ ખરો રીતે જોના જગતનો આવિર્ભાવ
 તથા તિરોલાવજ થતો રહે છે એ વાત શ્રોવિષ્ણુપુરાણમાં કહી છે.

તદેતદ ય નિત્ય જગન્યુનિવરાલિભ્યં ।

અગર્ભાવતિરોમાવજન્મનાશવિકલ્પવત્ ॥

હે મુનિવર! આ બધું જગત અશ્વય છે અને સત્ય છે
 તથા આવિર્ભાવ અને તિરોલાવરૂપ જન્મનાશવાળું છે એજ
 પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભાગવતના તૃતીયસ્કંધમાં પણ કહ્યું છે —

વિશ્વઠિ બ્રહ્મતન્માત્ર સંસ્થિત વિષ્ણુમાયયા ।

યથેદાનીં તથાચાગ્રે પશ્ચાદ્દ્યોતદીહગમ્ ॥ મા ન

મનસા વચસા હૃદયા ગૃહ્યતેઽન્યૈરપીન્દ્રિયૈ ।

અહમેવ ન મત્તોઽન્યદિતિ બુદ્ધ્યધ્વમજસા ॥ મા તુ જ ૩૧ અને ૪૪

જાંવસ્યાનુગતો દેહો મૂનેન્દ્રિયમનોમય ।

તન્નિરોધસ્તુ મરણમાવિર્ભાવસ્તુ સખધ ॥ ૪૪ ॥

દ્રવ્યોપલબ્ધિ સ્થાનસ્ય દ્રવ્યેક્ષાયોગ્યતા યદા ।

તત્પશ્ચત્વમહમાનાદૃત્પાત્તે દ્રવ્યદર્શનમ્ ॥ ૪૫ ॥

યથાક્ષ્ણો દ્રવ્યાવયવદર્શનાયોગ્યતા યદા ।

તદવ ચક્ષુષાદ્રષ્ટુદ્રષ્ટૃત્વાયોગ્યતાઽનયા ॥ ૪૬ ॥

અર્થાત્, આ સમગ્ર જગત માયાના સ બ ધર્મો રહિત બ્રહ્મ
 જ છે અને ભગવાનની શક્તિથી રહેલું છે જેવી રીતે હમણા છે
 તેવી જ રીતે પહેલા અને પછ તે રહશે મન, વાણી અને દૃષ્ટિથી
 જે કંઈ ગ્રહણ કરાય છે તે સર્વ હું જ છું મારાથી ભિન્ન કંઈ
 પણ નથી એમ તું સંપ્રેપથો બાણ ૧૫ અમહાત્મત, દરેક ઇન્દ્રિય,

૧ ઘૃથ, જલ, તજ, વાયુ, આકાશ । ૨ પાણિ, પાદ, ગુદ, હિંચ અને
 બાજી—પાંચ કર્મેન્દ્રિય । નેત્ર, શ્રાવણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વક્—પાંચ જ્ઞાનન્દ્રિય ।

અને મનથી બનેલો આ દેહ જીવથી ધારણ કરાયો છે એને તિરોભાવ તે મરણ, અને આવિર્ભાવ તે ઉત્પત્તિ કહેવાય છે દ્રવ્યોપલબ્ધિસ્થાન એટલે કારણ, તે જ્યારે કાર્યનું દર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય છે ત્યારે તેને ઉત્પન્ન થયું એમ લોકો કહે છે જેમ, જ્યારે કાર્યની દર્શનયોગ્ય સ્થિતિ નથી રહેતી ત્યારે જોવાવાળામાં તથા તેનાં નેત્રમાં (તેજ દ્રવ્યમાત્રને માટે) તે દ્રષ્ટૃત્વ ધર્મ પણ નથી રહેતો માટે વસ્તુદર્શન અથવા તદ્દભાવથીજ સત્તા અથવા તદ્દભાવનો નિષ્કૃય કરવો એ ખરેખર બૂલ ભરેલું જ કહેવાય

૧૩ ખરી રીતે પ્રત્યેક પદાર્થ કોઈને કોઈ અવસ્થામાં જરૂર વિદ્યમાનજ રહે છે માત્ર અવસ્થાનાંજ ફેરફારથી પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો અથવા એ પૂર્વથી જૂદો છે એમ કહી શકાય નહિ અગર અવસ્થાના બદલાવાથીજ સર્વ પદાર્થો બદલાતા હોય તો સુનેલો માણસ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે જાગ્રત દશામાં આવેલો મનુષ્ય પૂર્વાવસ્થાથી જુદો છે એમ માનવું જોઈશે મારા ધારવા પ્રમાણે આવી રીતે અવસ્થા ભેદથી વસ્તુભેદ માનવાવાળા મહા-શયોને પોતાની સ્ત્રીઓને પણ વખતોવખત અસતી માનવાનું સાહસ ઝંઘોરી લેવું પડશે જ્યારે બધું જ જગત્ સત્ય છે તો પછી ' નાસતો ' વિગેરે શ્રીગીતાવચનનો પણ અર્થ સર્વસામાન્ય કહે છે તે નથી પરંતુ તેનો અર્થ એ છે કે જે અસત્ય પદાર્થ છે તેનો ભાવ (સત્તા) થઈ શકતો નથી, જેમ શશંગ અને જે સત્ પદાર્થ છે તેનો કદાપિ નાશ થતો નથી જેમ પ્રજ્ઞાત્મક જગત, માટે ભગવત્સમવાયી હોવાથી તથા પ્રજ્ઞરૂપ હોવાથી જગત સત્ય છે લોકમાં એવો એક નિયમ છે કે જેવું સુવણ્ણ હોય છે તેવું જ કટક કુડલ વિગેરે તેનું કાર્ય હોય છે યદિ

પટરૂપ કાચનું કારણ તતુઓ જેવા બારીક તથા સ્વેત હશે તો જરૂર તેનું કાર્યપટ પણ તેવોજ બારીક અને સ્વેત બનશે એવીજ રીતે સર્વ કારણ બ્રહ્મ નિત્ય છે તો તેનું કાર્ય જગત્ પણ નિત્યજ છે એમ સમજવું

૧૪ કેટલાક વેદાન્તીઓ એમ કહે છે કે ' એકમા બીજાના અભાવનેજ ભેદ કહે છે અને એજ અભાવરૂપ ભેદ પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ કરી શકાતો નથી, અર્થાત્ આંખોથી જણાતો નથી. જ્યારે ભેદ આંખોથી જણાતો નથી તો સમજે કે એવા નાનાભેદો પણ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ નથી જ્યારે ન નાભેદ પ્રત્યક્ષ નહોવાથી અસત્ય છે જુદો છે તો પછી વેદ અને પ્રત્યક્ષમા કે ઇપણ વિરોધ નથી. કારણ, વેદ પણ એજ કથે છે કે 'આ બધું બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે. નાના ભેદ બધો જુદો છે' તો એ સિદ્ધિ હવે થયું કે નાના ભેદવાળું આ જગત્ અસત્ય છે, માત્ર એક બ્રહ્મજ સત્ય છે

૧૫. આવું કેહવું માત્ર તે લોકોનું સાહસજ છે કારણ કે અભાવરૂપ ભેદ ગ્રહણ કરાય છે કે નાહ તેનો શાસ્ત્રાર્થ કરવા અત્રે અમે માગતા નથી, પરંતુ એમ કહીએ છીએ કે એક બીજાથી જુદા નીલ, પીત, કટુ, મધુર, શીતલ તથા ઉષ્ણ વિગેરે સર્વ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ માય છે કે નહિ ? અગર યાય છે એમ કહો તો જરૂર તેઓનો પરસ્પર ભેદ માનવોજ પડશે કેટલાક નીલ, પીત, વિગેરે પદાર્થો ભેદરૂપ નથી, પરંતુ તેઓનો ધર્મ પરસ્પર ભેદરૂપ છે તે અભાવરૂપ ધર્મનો ભેદ નાહ હોય તો પણ નીલ, પીત વિગેરે ધર્મોના ભેદ અનુપપન્ન થઈ શકતા નથી માટે નીલપીતાદિગુણ તથા પૃથ્વી, જલ ઇત્યાદિ દ્રવ્યોનું પ્રત્યક્ષદર્શ

અહીંથી થતા છતાં પણ જગતને અસત્ય કહેવું એ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ-
વિરૂધ્ધ છે. 'સર્વ સ્વસ્તિવદ જ્ઞાન' વિગેરે શ્રુતિઓનો તો એવો અર્થ
થાય છે કે જેમ દૂરથી વડનું ઝાડ જોનાર તેની જટા, શાખા,
વિગેરેને જુદા જુદા વૃક્ષો માની આ અનેક વૃક્ષો છે એમ કહેવા
લાગે છે પણ જેણે પાસે જઈ તેને જોયું છે, તે તો કહેશે કે બાઈ!
આ નાના વૃક્ષો નથી, પરંતુ એકજ વટવૃક્ષનો જટા, શાખાદ્વારા
પરિણામ થયો છે, માટે એકજ વૃક્ષ છે એવીજ રીતે વેદ
ભગવાન પણ અજલોદેહને સમજાવે છે કે આ આખા આગળ
દેખાતા અનેક પદાર્થો એક બ્રહ્મનોજ નાનારૂપે થયેલો પરિણામ
છે સર્વ બ્રહ્મ જ છે. નાના બીજી કંઈએ નથી.

૧૬ કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે આ જગત અવિ-
દ્યાથી બનેલું છે, અને તે અવિદ્યા (અજ્ઞાન) અનિર્વાચનીય છે
અર્થાત્ સત્ અને અસત્ બનેથી જુદી હોવાથી અકથનીય છે
આ અનિર્વાચનીય અવિદ્યાનું કાર્યજ આ વિશાલ જગત છે માટે
એ પણ અનિર્વાચનીય છે અર્થાત્ સત્ અને અસત્થી ભિન્ન છે
જેમ શુક્તિમા (છીપમા) રજત (ચાદીનું) ભાન થાય છે. એ
માટે તો તે વખતે તેને જુદું કહી શકતા નથી તેમજ ડીક રીતે
બરોબર જોયા બાદ તે રહેતું નથી, માટે સત્ય પણ નથી. એવીજ
રીતે અમે જગતને અસત્ય પણ કહી શકતા નથી કેમકે પ્રત્યક્ષથી
એનું અહીંથી થાય છે અને સત્ય પણ નહીં કહી શકાય કારણ કે
આત્મજ્ઞાનથી એનો બાધ થઈ જાય છે માટે જગત્ સત્યાસત્ય
હોવાથી અનિર્વાચનીય છે અને એટલાજ માટે અર્થાત્ અવિદ્યા
કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે જેમ રજતમા સર્પનું જ્ઞાન ભ્રમથી
(અજ્ઞાનથી) થાય છે વારંવાર સર્પ છેજ નહિ એવીજ રીતે

અધિષ્ઠાન બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી જગત પ્રતીત થવા લાગે છે, ખરી રીતે તો બ્રહ્મ સિવાય બીજું બધુંજ મિથ્યા છે

૧૭ પહેલ વહેલા આજ વાક્ય અસંગત જેવું લાગે છે કારણ કે જગત્ અનિર્વચનીય છે તો તેને મિથ્યા નહિ દહી શકાય અને અગર મિથ્યા છે તો અનિર્વચનીય નહિ થઈ શકે કોઈ પણ ઠેનાણે એકજ પદાર્થ અનિર્વચનીય તથા મિથ્યા જોયો નથી અસ્તુ (ખેર) અગર માની લઈએ કે જગત્ અનિર્વચનીય તથા મિથ્યા બને છે તો પણ બની શકતું નથી, કારણ કે આપ એને અવિદ્યાનું કાર્ય બનાવો છો એ ઠીક છે, પણ કહો તો ખરા કે એ અવિદ્યા કોને છે ? જીવને તો થઈ શકે નહિ કા-ણ કે આપના મનમાં બ્રહ્મ સિવાય કોઈ પણ આત્મિકત જીવ પદાર્થ-જ નથી અગર જીવને લિપ્ત પાર્થ માનશો તો દ્વૈતાપત્તિ થશે એ કહેવાયો તો સારા માણસોને પણ હસવું આવ્યા વગર નહિ રહે કે બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ થયો છે કયા વિશુદ્ધ વિદ્યાસ્વરૂપ બ્રહ્મ, અને કયા મલિનસ્વરૂપ અવિદ્યા ' એ ઉલયનો સબધજ બની શકે તેમ નથી સૂર્યના ઝગહગતા પ્રગાઠ તેજમાં અધકારની સત્તા બીલકુલજ અસંભવિત છે અને તે અવિદ્યા આદિ છે અથવા અનાદિ ? યદિ આદિ માનો તો એનો કર્તા અર્થાત્ બ્રહ્મન માનવો પડશે તો પછી બ્રહ્મને કર્તા માનવાની આપત્તિ શિરપર આવી નડવાની અને અગર અવિદ્યાને અનાદિ માની લેશો તો દ્વૈતાપત્તિ ગળે પડશે માટે ' અવિદ્યાથી જગત જણાય છે ' એ શુકિતથી સિદ્ધ થતું નથી હવે રહી અનિર્વચનાયતાની વાત, તે પણ માત્ર મુખમધુજ છે કારણ કે જ્યારે જગત્ સત્ય નથી તો જરૂર અસત્ય છે અને અગર અસત્ય નથી તો જરૂર સત્ય હોવું જોઈએ બનેથી તૃતીય રીતિ થઈ શકતી

નથી સત્ય તથા અસત્ય જ્ઞાનમા જ્યાં સુધી એક બીજાને એક બીજાથી ઉપમદં ન થાય ત્યાં સુધી ઉભયમાંથી એક પણ જ્ઞાન કદાપિ બુદ્ધિપર રિથર રહેશે નહિ સત્ય તથા અસત્ય એ બંને જ્ઞાન એકજ વખતે બુદ્ધિમા આવે એ તો પુરેપુરું અસંભવિત છે માટે જગત્ને અનિર્વાચનીય નહિ કહી શકાય કદાચ એમ કહો કે જે પદાર્થ કોઇપણ કાલે ન જણાય તે અસત્ છે જેમ શશલાનુ શીંગડુ, અને જે દેખાયા બાદ ક્યારે પણ બાધિત ન થાય તે સત્ છે, જેમ આત્મા પરતુ જગત્ તો પ્રતીત પણ થાય છે અને જ્ઞાનદ્વારા બાધિત પણ થાય છે, માટે સત તથા અસત્ ઉભયથી વિવક્ષણ હોવાથી અનિર્વાચનીય છે

૧૮ પરતુ એ પણ ઠીક નથી કારણ કે એમા લોક-વિરોધ બુદ્ધી રીતે જણાઈ આવે છે એ કહેવું ઠીક છે કે છીપમા ચાદીનું ભાન અને રજજીમા સર્પનું ભાન થોડીવાર દેખાઈ પછી બાધન થાય છે પરતુ લોકમા એની અનદ્રૂપે પ્રસિદ્ધિ છે જેમ શશશંગ અસત્ પ્રસિદ્ધ છે તેમ લોકમા રજજીસર્પ તથા શુકિતરજત બંને અનદ્રૂપે પ્રસિદ્ધ છે અસત્યના પ્રસિદ્ધિમા ત્રણે સરખા છે હવે પ્રપચ પણ જો એવી રીતે જણાઈ પછી બાધિત થતો હોય તો તે પણ લોકાનુરોધથી રજજીસર્પના માફક માત્ર મિથ્યાજ કહી શકાયે, પરતુ અનિર્વાચ્ય નહિ કહી શકાય ખેર, પણ જો લોકાનુરોધને પણ ઠોકર મારાં એમ કહો કે જેમ વૃદ્ધિ શબ્દનો લોકમા વધવું એ અર્થમા વ્યવહાર કરાય છે પરતુ વૈયાકરણ્ય લોક એનો પોતાનો સંકેતિત (આ, ઐ, ઔ) એ અર્થમા વ્યવહાર કરે છે, એવીજ રીતે જો કે જગત્નો પણ પ્રતીતિ બાધિત હોવાથી લોકમા મિથ્યા છે છતાં પણ અમે એનો અર્થ અનિર્વાચ્ય શબ્દથી કરીએ છીએ, પરતુ એ કથન

પણ રમ્ય નથી કારણ કે કોઈ પણ યુક્તિનથી પ્રપચનો બાધ થઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી ઇદ્રિયસહિત સંદેહ જીવ છે, ત્યાં સુધી તે પ્રત્યક્ષગૃહીત હોવાથી બાધ થવો સંભવિત નથી અને મુક્તાવસ્થામાં ઇદ્રિયો, અતઃકરણ વિગેરેથી વિયુક્ત હોવાથી પ્રપચનું બાધજ્ઞાન થવું બીલકુલજ દુર છે

યદિ જીવ-મુક્તને પ્રપચનું બાધ જ્ઞાન થાય છે એમ કહો તો પણ કાર્ય ન સરશે કારણ કે જીવ-મુક્તને બ્રહ્મજ્ઞાનસિવાય બીજું કંઈ પણ જ્ઞાન હોતું જ નથી અથવા સમગ્ર ઇદ્રિયગણ બ્રહ્મમાં જઈ મળવાથી પ્રપચના અભાવનું જ્ઞાનજ ન થશે માટે બાધક જ્ઞાન વગર પ્રપચ અસત્ય છે એ કહી ગકાય નહિ કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે, ' ભલે જગત્નું કારણ બ્રહ્મ માનો પણ એનું (જગત્નું) સત્યત્વ તો સાબી શકાય તેમ નથી કારણ કે કારક-બ્યાપારની પહેલાં કારણમાં કાર્ય જણાતું નથી જેમ કારક, (કર્તા-કુભાર) દડ, ચક્ર, ઇત્યાદિ દ્વારા જ્યાં સુધી ક્રિયા, નથી કરતો ત્યાં સુધી માટીમાં કાર્ય-ઘટાદિ દેખાતું નથી, માટે તે અસત્ય છે તેમજ સૃષ્ટિની પહેલાં જગત્ પણ સાલગવામાં નથી આવતું માટે તે અસત્ય છે ' એ પણ ઠીક કથન નથી, કારણ કે જે અસત્ય પદાર્થ છે તે કદાપિ ક્રિયાગોચર નથી હોતો અર્થાત અસત્ય પદાર્થને માટે કોઈ પણ ક્રિયા કરતું નથી અને ક્રિયા કરી તે અસત્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિ પણ કોઈ કરી શકતું નથી. શું આકાશકુસુમ, શશશૃંગ, કૂર્મરોમ, વિગેરે અસત્ય પદાર્થોને કદાપિ કોઈએ ઉત્પન્ન થતા જોયા છે? અથવા કોઈ પણ બુદ્ધિ-માનને અને માટે ક્રિયા કરતો જોયો છે? અથવા કોઈ અસત્ય પદાર્થને માટે જ ઉલ્લેખ કરે છે બધા ઘટ પટાદિને માટેજ ઉલ્લેખ

કરે છે માટે મૃત્તિકાદિમા કારકવ્યાપારની પહેલા પશુ ઘટાદિ કાર્ય હાજરજ છે જો ન હોય તો કેઈ પશુ એને પેદા કરવાની કૌશીશ ન કરે તે માટે જગત્સુપ કાર્ય સૃષ્ટિની પશુ પહેલા સ્થિત છે એમ માનવું જ જોઈએ. એજ વાત નાસકૃત્પાદો નૃશ્નૃ ગચત્' જ ૧ સૂ ૧૧૪ અર્થાત્ જોમ માણસને માથે શિ ગ ઉગતું નથી તેમ અસત્ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ શકિત નથી, એમ આ આંખ્ય સૂત્રમાં કહ્યું છે અગર અસત્ની પશુ ઉત્પત્તિ થતી હોય તો દુધથાજ દહિ, માટીથીજ ઘડો, તતુઓથીજ પટ થાય છે વિગેરે નિયમો શા વાસ્તે? વાયુ, આકાશ વિગેરે પદાર્થોથી પશુ ઘટપટાદિ બનવા જોઈએ કારણકે અસત્યપણું સર્વત્ર સમાનજ છે, પશુ તેવું તો કદાપિ બનતું નથી

૧૬ ઘટ બનાવનાર મૃત્તિકાનેજ તે તે (ઘટાદિ) કાર્ય બનાવતી વખતે લે છે, પટ બનાવનાર તે પટાદિ કાર્ય બનાવવા માટે તે વખતે તતુઓનેજ ગ્રહણ કરે છે તથા દહિની ઇચ્છા રાખનાર દુધનેજ લઈ મોરવે છે માટે જણાઈ આવે છે કે ઘટ, પટ, ઇત્યાદિ કાર્યોના તે તે નિયમિત કારણોમાં તે તે કાર્યો પહેલે થીજ વિદ્યમાન છે, પરંતુ એટલું છે કે તે સમયે તિરોબૂત અવસ્થામા છે કર્તાનો વ્યાપાર થયા બાદ તુરંતજ તે કાર્ય સ્પષ્ટ જણાવા લાગે છે પરંતુ કઈ અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી જોમ તલમા તેલ, ડાંગરમાં ચોખા, ગાયમા દુધ, દુધમા દહિ અને તેમા ઘી પ્રથમથીજ વિદ્યમાન છે પરંતુ નિરોબૂત છે બાદ કર્તાના

૧ ચલસત્ તત્ત્વ ક્રિયાગોચર શશ્વિષાણાદિકન્ યદિ પ્રગુપ્તે કાર્યમસત્-
સ્વાત્ શશ્વિષાણવસ્વાત્ તદ્વપિ ન ક્રિયાગોચર સ્વાત્ અસ્તિતુ તદ્વિયરીતવત્-
પ્રાગુપ્તેગરિ સર્વેકાર્યમ્ । યદિ પ્રાગુપ્તે કાર્યમસત્ સ્વાત્ વચ્ચર્ચિમિ હ્વીર,
ઘટાર્ચિમિ સૂર પટાર્ચિમેત્થ તત્ત્વો નેપાર્ચિયેરન્ । અલક્ષ્ય સર્વત્રગુત્યત્વાત્
આલક્ષ્યકાશે શ્વપુલ્કોત્તમાચાર્યા । ૨-૧-૧૮

આપારથીજ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે તેવીજ રીતે કારણ બ્રહ્માં કાર્યરૂપ જગત્ નિત્ય અબ્યાકૃત અવસ્થામાં રહેજ છે જ્યારે બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી અવિકૃત પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જગત્ ખુદી રીતે ગ્રહણ કરાય છે તથા વ્યવહારાય છે

૨. અહીં એક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે હલિં ઇત્યાદિનુ કારણ દુધ અનેક અવયવવળુ છે તો હલિ વિગેરે કાર્ય, તેના અર્થાત્ દુગ્ધ રૂપ કારણના સર્વ અવયવોમાં મળીને રહે છે? અથવા કારણના પ્રત્યેક અલગ અલગ અવયવમાં રહે છે? જો કારણમાં મળીને રહેતું હોય તો પછી કારણનું જ્ઞાનજ ન થવું જોઈએ કારણ કે કારણમાં મળીને રહેવાવાળા કાર્યએ તેને ઢાકી રાખ્યું છે

એવો એક નિયમ છે કે કોઈએક વસ્તુથી ઢાકાયલી અન્ય વસ્તુ દેખાતી નથી અને જેમ હાલ થઈ જવ થો દુધનો નાશ થઈ જાય છે એવીજ રીતે કાર્યોત્પાત્તની પછાં કારણનો પણ નાશ થઈ જવો જોઈએ અને અગર કહો કે કારણના પ્રત્યેક અવયવમાં કાર્ય રહે છે ત્યારે નો દુધ અવસ્થામાં હલિ દેખાવું જોઈએ અને એવું જોવામાં આવતું નથી માત્ર નયુ' દુધજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે માટે કયાય પણ દુગ્ધઅવસ્થામાં હલિ ન દેખાવાથી માત્ર દુગ્ધનાજ દર્શનથી માલુમ પડે છે કે કારણજ સત્ય છે, અને કાર્ય અસત્ય છે.

૧ નનુ કારણડવયાધેનિ કિ વ્યાસગ્ગ્ય કાર્યે તિષ્ઠન્નુત તદવયવેષુ પ્રલ્યેકમ્ ।
આયે કારણપ્રતીતિરેવ ન સ્યાત્ કાર્યેણ વ્યવહિતન્નાત્ । ડમ્પ યનતર ચ કારણં
નર્યેત વપ્ત્તા દુગ્ધવત્ । ક્રિતીયે તુ વપ્ત્યવસ્થાચ્ચમાપ દુગ્ધ પ્રતીયેત ત્તુ ન પ્રતીયતે ।
અત્ ડમ્પચાડપે ચક્તુષશક્ત્વાવસદેષ કાર્યે તત્રાહ । ર્દ્ તત્વાકલ્પેત ચદિ
કારણાતિરિક્ત તસ્ય સ્વરૂપ સ્યત્ કારણમેવ તુ કાર્યકારણ પરિણમત્ય . પૂર્વા-
વસ્થાયાં કારણરૂપમેવ તદિતિ કુસ્થિરમ્ । માધ્યપ્રકાશે શ્રીપુરુષોત્તમાચાર્યા ।

૨૧ તો એનો ઉત્તર એ છે કે એ આપની શ'કા ત્યા થઈ શકે કે જ્યા કારણથી જીવ કાર્યનું સ્વરૂપ હોય, પરંતુ અહીં તો કારણથી જીવ કાર્ય છે જ નહિ, કિંતુ કારણજ કાર્યાકારની પરિણત થયું છે હવે અને હવેનું સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન જ ચાલે છે માટે ત્યા આ શ'કા થઈ શકે છે, પણ ઘટ અને મૃત્તિકામા આ પ્રશ્ન થઈ શકે નથી કેમકે ઘટરૂપે મૃત્તિકા પરિણત થતી હતા પણ પોતાનું (મૃત્તિકાનું) સ્વરૂપ બદલાતું નથી મૃત્તિકાજ ઘટરૂપકાર્યના આકારથી બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થય છે માટે ઘટાદિ ાર્ય તે અવસ્થામા પણ મૃત્તિકારૂપ હોવાથી સત્ય છે મૃત્તિકાવસ્થામા પણ ઘટ કારણરૂપથી હાજરજ છે જેમ હાલિમા ઘી છે, પરંતુ તે હાલિરૂપથી છે, અર્થાત કારણરૂપે છે કેવલ તેની અભિવ્યક્તિ (સ્પષ્ટપણું) બાકી છે એવીજ રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણમા ઘટરૂપકાર્ય વિદ્યમાન છે, પણ તે કારણાવસ્થાથી રહે છે, માટે ઘટ જણાતા નથી. બાદ કારકવ્યાપાર થવાથી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે

૨૨ 'યદિ' કહોકે મૃદવસ્થામા ઘટાદિ કાર્ય જણાતું નથી માટે તે અસત્ય છે તો પણ ઠીક નહિ, કારણકે માત્ર વસ્તુના અદર્શનથીજ તેનું અસત્યત્વ કહી શકાય નહિ કેટલાક અમુક કારણોથી કેટલીક સદ્વસ્તુ પણ દેખાતી નથી જેમ અતિ દૂર આકાશમા ઉડતા કળુતર વિગેરે પક્ષીઓ અત્યંત દૂર હોવાથી દેખાતાં નથી અથવા અતિ દૂર હોવાથી લડન આદિ શહેરો પણ આંખોથી જણાતા નથી. અત્યંત સમીપ હોવાથી નેત્રમા આજેલું મંજળ, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી પરમાણુ અને વચમા કાઈપણ

૧ અતિદૂરાસ મીપ્યક્ષેન્દ્રિયવાતાન્મનોડવસ્થાનાત । સૌન્દર્યાદ્ વ્યવ-
વાનાર્થમિમસ સ્વમાનાભિદ્વાગચ્ચ । સાહ્યતત્ત્વકૌમુદી ।

આડ હોવાથી રાજદારા ઇત્યાદિ, અભિભવ હોવાથી (દખાઈ જવાથી) દિવસમાં તારા વિગેરે, સમાન સગમ હોવાથી જલમાં વર્ષાનાં બિંદુઓ, અને અસ્પષ્ટ હોવાથી દક્ષિમાં ધૂત વિગેરે પદાર્થો તે તે ઉક્ત કારણોને લીધે વિવિધમાન હોવા છતાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી, છતાં પણ એ સર્વ પદાર્થો સત્ય છે, અસત્ય નથી. અગર માત્ર વસ્તુના ન દેખાવાથીજ તેની અસત્યતા માનવા લાગે તો એક અથ માણસથી દેખાતું નથી તે વાસ્તે તેને પણ અમે તમે બધા અસત્ય ઠરાવીશું માટે માનવુ એઇશે કે કારણાવસ્થામાં પણ કાર્ય વિવિધમાન (હાજર) જ છે, પરંતુ તે અસ્પષ્ટ છે એવીજ રીતે સૃષ્ટિની પહેલાં પણ આ જગત્ રૂપ કાર્ય વિવિધમાન રહે છે જ્યારે સર્વકારણનું પણ કારણ બ્રહ્મ કાર્યના આકારથી પરિણત થાય છે, ત્યારે આ જગત્ સ્પષ્ટ પ્રતીત થવા લાગે છે માટે કાર્યોત્પત્તિની પહેલાં તથા કાર્યનો ધ્વસ થયા પછી માત્ર પ્રતીતિના અભાવથીજ જે લોકો કાર્યને અસત્ય માનવા લાગી પડે છે તે ખરેખરજ હાસ્યને યોગ્ય છે

૨૩ આંવિર્ભાવ અને તિરોભાવ એ બંને ભગવાનની શક્તિ છે સ્પષ્ટરૂપે જણાવાને આંવિર્ભાવ કહે છે અને ન જણાવાને તિરોભાવ કહે છે એ બંને શક્તિ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને તેને અધીન છે જેમ પ્રકાશશક્તિ સૂર્યથી ભુલી નથી અને સૂર્યને વશ પણ છે તે ભગવાન વખતોવખત એ પોતાની ઉભય શક્તિઓનો ઉપયોગ કરના રહે છે

જ્યારે પરમાત્મા આંવિર્ભાવશક્તિને ઉપયોગમાં લે છે

૧ આંવિર્ભાવતિરામાઓ શક્તો વે મુરવૈરિણઃ । શ્રીમદ્ભગવાદગીતરણાઃ ।

ત્યારે પદાર્થો દેખાવા લાગે છે અને જ્યારે તે તિરોક્ષાવ શક્તિને કામમાં લે છે ત્યારે તે વખતે પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી. પોતાની શક્તિઓનો ક્યારે અને કયાં પ્રયોગ કરવો એ તે સર્વત્રસ્વત્ર પરમાત્માની ઈચ્છા ઉપર છે. છાંદોગ્યો પનિષદના ૨૬ માં ખડના સાતમાં પ્રપાઠકમાં ' 'આત્માથીજ આવિર્ભાવ તથા તિરોક્ષાવ શક્તિ થઈ' એમ કહ્યું છે.

૨૪ અહીં એવી શકા થઈ આવે છે કે જ્યારે નિખિલ જગત સત્યજ છે તો પછી જગતને અસત્ય કહેવાવાળા પુરાણવચનોની શી સગતી થશે ? તો એકહેતુ ઠીક છે પણ જગતમાં માયાજન્ય સૃષ્ટિ અલગ માની છે. માયા ભગવાનની શક્તિ છે, અને તેના બે ભેદ છે એક વ્યાપ્તિશક્તિ શક્તિ અને બીજી આચ્છાદિકા શક્તિ. વ્યાપ્તિશક્તિ માયા જીવને ઝુગ્ધબનાવે છે અને આચ્છાદિકા શક્તિ દુનીઆની સત્ય વસ્તુની માફક અસત્ય પદાર્થોને સરળ તેઓને નજર આગળ જણાતા જગતના સત્ય પદાર્થોની આગળ રાખે છે. ત્યારે સત્ય પદાર્થોના ગ્રહણની સાથે સાથેજ માયાથી બનેલા તે મિથ્યા પદાર્થોનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. માટેજ જીવને સત્યમાં અસત્યનું જ્ઞાન તથા એક બીજાથી જુદાપણાનું જ્ઞાન, સારું, નરસુ તથા રાગ દ્વેષ વિગેરે થવા લાગે છે. આ તેનું જ્ઞાન રજુમા સ્વર્ગ જ્ઞાનની માફક માત્ર જમાત્મકજ છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ, ઐન્દ્રિયલોક સૃષ્ટિ, એવ જમાત્મક સૃષ્ટિ એ બધી માયાજન્ય છે. પરંતુ જગતમાં રહેવાવાળા સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મજન્ય છે એજ માયાજન્ય પદાર્થોનું વર્ણન તથા અસત્યપણાનું વર્ણન અન્ય પુરાણોમાં તથા શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીયસ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં છે.

ક્ષનેર્થ યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।
તદ્વિદ્યાદાત્મનો માયાં યથાઽઽમાસો યથાતમ ॥

મા સ્ક ૧ અ ૧

એનો અર્થ ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી
પોતે બનાવેલી શ્રીસુબોધિનીજી નામક શ્રામદ્ ભાગવતની
ટીકામા આવી રીતે કરે છે કે, 'પ્રમાણ્યશિરોભૂત વેદ સમય જગ-
તને પ્રદક્ષસ્વરૂપ કહે છે. અને પ્રદક્ષાની તત્ત્વવેત્તાઓની પ્રતીતિ
પણ તેવીજ છે જગત્ અસત્ય નથી એ પણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ,
પુરાણ, અને યુક્તિઓથી સારી રીતે સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે તો
યહી ભગવન્ચક્રિતરૂપ માયાથીજ મોહિત જીવની બુદ્ધિ પદાર્થોને
અન્યથા જુવે છે, પણ કઈ પદાર્થો અન્ય થઈ જતાં નથી એ
માનવુ પડશે જ્ઞાત માણસની દૃષ્ટિ અર્થનિયામિકા હોતી
નથી, અર્થાત્ પ્રમાણ્યિત કહી શકાતી નથી વિષય ભગવાન છે.
અને વિષયતા માયાજન્ય પદાર્થ છે. પ્રદક્ષને ન જાણનાર અજ્ઞાની
લોકો ભગવદ્સ્વરૂપ જગદ્વર્તિ પદાર્થોનું દર્શન કરતી વખતે
વિષયતાનુ પણ ચક્રણ કરી લે છે જે કારણથી મનુષ્યને તે
સત્ પદાર્થ પણ અસત્ય જણાવા લાગે છે જેમ જમણ કરતી
વખતે પુરૂષને નજર આગળ જણાતા વૃક્ષાદિ પણ જાણે ભમતા
હોય તેમ લાગે છે વારંતવમાં વૃક્ષ ધ્રુમતુ નથી માત્ર મનુષ્યજ
ધ્રુમે છે અહીં વિષય વૃક્ષ છે અને વિષયતા જમણ છે એ કે

૧ ચદ્વસ્તુસ્વરૂપે અન્યથા પ્રતિભાસતે તદાત્મનો જીવાનાં વ્યામોહિકા માયા
પૂર્વ નિકૃપિતા તસ્યા કાર્ય સા હિ જીર્વ વ્યામોહયિત્વા તત્સચ્ચિનમત કરણકૃષ્ટા
વિક્રમપિ વ્યામોહયતિ તયા વ્યામોહિતા ક્રોધ પદાર્થાનન્યથા મન્યતે નતુ પદાર્થો
અન્યથા ભવતિ ક્ત્યાદિ । શ્રીસુબોધિની ૧-૧-૩૩

તે બ્રમણરૂપ વિષયતા મનુષ્યમાજ છે પરંતુ તે વૃક્ષમાં દેખાવા લાગે છે એવીજ રીતે અજ્ઞાની પુરૂષોને આત્મામાં રહેલા રાગ દ્વેષ, લેદહાવ, કુત્સિતત્વાદિ વિષયતા પુરોવર્તિ સત્પદાર્થોમાં જણાવા લાગે છે એજ માયાનું કાર્ય છે જગત્માં જે કઈ જન્મમરણ, માઠાપણું, એકમા બીજાનો લેદહ, અબ્રહ્મત્વ, અસન્યત્વ ઇત્યાદિનું જ્ઞાન થાય છે તે બધું વિષયતાજન્ય છે, અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ માયાથી છે એ માયા બે પ્રકારની છે, એક આચ્છાદિકા (સદૃવસ્તુને ઢાકવાવાળી) અને બીજી અન્યથાપ્રતીતિ. હેતુ (અન્યથાભાવ કરાવનારી અને મોહ કરાવનારી)

આ ઉભય પ્રકારની માયાનું નામ છે જગદ્રૂપા. (જગત્ સમાનાકારા) આ જરૂરી ધ્યાનમાં રાખવું કે વિષયતાથી થયેલું જ્ઞાન ભ્રમ છે, અને વિષયજન્ય જ્ઞાન યથાર્થાનુભવ એટલે સત્ય છે એ બંને વિષયતાનું વર્ણન શ્રીવેદવ્યાસજી ‘ ઋતેડર્થ ’ આ શ્લોકમાં કરે છે

૨૫ “ અર્થ ઋતે—અર્થવિના, યત્ પ્રતીયતે તત્ તામિતિ યાવત્, આત્મન પરમાત્મન માર્યા અન્યથાપ્રતીતિહેતુરૂપામ્, વિદ્યાત્ જાનીયાત્, યજ્ઞ આત્મનિ મગવદ્રૂપે વિષયે, ન પ્રતીયેત, અર્થ તત્ત્વાર્થ ઇતિ શ્લેષ અર્થો ન ભાસતે ઇત્યર્થ, તત્ આત્મન પરમાત્મન માર્યા આચ્છાદિકારૂપાં વિદ્યાત્ અવગચ્છેત્, અબ્ર હર્ષાત આમાસ । યથા ચ તમ ઇતિ ”

માયા ચ દ્વિધા ભ્રમ જનયતિ । વિદ્યમાન ન પ્રકાશયતિ અવિદ્યમાન ચ પ્રકાશયતિ દેશકાલગ્ન્યાસેન । પ્રમાણભૂતો વેદ સર્વે સ્વાત્મવદ્ બ્રહ્મવત્યાહ્ બ્રહ્મ વિદો પ્રતીતિરપિ તથા । ઇતિપ્રતીતેસ્તુ નાર્થનિયામકત્વમન્યથા ભ્રમદાઈતૃહાતિ ભ્રમ - સ્યાત્ । અતોન્યત્રવેસિદ્ધા ભ્રમિ માયયા પુર સ્થિતે વિષયે, સમાનાયતે, વિષયતા-માયાજન્યા, વિષયો ભગવાન્, અતો વિષયતાજન્ય જ્ઞાન ઇતિ વિષયજનિત પ્રમેતિ ક્લ્યાપિ । શ્રીમદ્વેદોક્તિની ૨-૧-૩૩

અર્થાત્ વિષય વગર પણ જે કંઈ પ્રતીત થાય છે તે પર-
માત્માની અન્યથાપ્રતીતિદેહુ નામની માયા જાણવી, અને આત્મામા
(ભગવદ્વરૂપ વિષયમા) સત્ અર્થ પ્રતીત થતો નથી એને પણ
ભગવાવની આત્માદિકા માયા સમજો અન્યથાપ્રતીતિદેહુ માયાનું
ઉદાહરણ આપે છે જેમ આભાસ અર્થાત્ જલમા ચ દ્રવ્ય પ્રતિ-
બિંબ જો કે પ્રતિબિંબ સદ્વસ્તુભૂત ચ દ્રવ્ય નથી છતાં પણ તેવુંજ
જણાય છે માટે તેજ (પ્રતિબિંબ) માયિક છે અર્થાત્ અસત્ય છે.
અથવા જેમ તમ-અધિકાર અર્થાત્ જગતમા કોઈ પણ જગ્યાએ
નીલ પદાર્થ જોઈને, તેજના નહિ રહેવાથી તે તેજોડભાવનેજ
કાળે અધાર ચાલે છે એમ અજ્ઞાનથી મનુષ્ય માનવા
લાગી પડે છે એ તમ પણ માયાથી પેદા થયેલો પદાર્થ છે વાસ્તે
અસત્ય છે, એટલું તો જરૂર ચાહ રાખવા જેવું છે કે માયા
વિષયતારૂપ એક ધર્મને પેદા કરે છે અને કેટલીક જગ્યાએ વિષ-
યતારૂપ ધર્મને પેદા કરે છે જેમ ભમિન દૃષ્ટિથી વૃક્ષને
જોનાર પુરૂષને ભ્રમણરૂપ ધર્મ, વિષયતા જણાય છે, અને તેજો
ભાવમા અધિકારરૂપ ધર્મ, વિષયતા દેખાય છે એનાથી એ સિદ્ધ
થાય છે કે વિષયતાદ્વારા મનુષ્યોને પદાર્થોનું અન્યથાભાન થાય
છે પણ કંઈ પદાર્થો અન્યથા થતા નથી માટે જ્ઞાનમાજ ભેદ છે
પણ પદાર્થસ્વરૂપ વિષયોમા ભેદ નથી

૨૬ શાસ્ત્રમા ત્રણ પ્રકારના અધિકારી કહ્યા છે, ઉત્તમ,
મધ્યમ અને અધમ, અને તેઓનું જ્ઞાન પણ ત્રણ પ્રકારનું છે
જે ઉત્તમ અધિકારી બ્રહ્મજ્ઞાની જીવન્મુક્તના જેવો પુરૂષ છે તેને
તો આ બધું જગત શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપજ જણાય છે જે મધ્યમા-
ધિકારી મુમુક્ષુ છે તેને આ જગતનું જ્ઞાન સત્યત્વાદિ બ્રહ્મધર્મ
અને મિથ્યાત્વાદિ માયાધર્મોના વિવેકપૂર્વક થાય છે અને જે

અધ્યાત્મિકારી છે, તેને જગત, પ્રજ્ઞાધર્મ અને માયાના ધર્મોનો વિવેક થયા વગર માથિક જુકુળ જણાય છે જેવી રીતે લાલ કાચના ચપ્પા આખે લગાવીને કોઈ બાલક પ્રત્યેક વસ્તુને લાલ બતલાવે છે તેમજ માયાથી જેની બુદ્ધિ મોહિત થઈ છે એવો અધ્યાત્મિકારી પુરુષ વિષયતાજન્ય પદાર્થોને અને જગતમાં રહેનારા સદ્વસ્તુભૂત પદાર્થોને એકજ માની બેસે છે, અર્થાત્ એને જેમ મનમા આવે તેમ તે તે પદાર્થોને માનવા લાગી પડે છે માટે હવે એ સિદ્ધ થયું કે વેદાનુયાયીઓએ 'પ્રજ્ઞાસમવાથી' હોવાથી, પ્રજ્ઞાકાર્ય' હોવાથી, પ્રજ્ઞાથી અભિન્ન હોવાથી, તથા આવિર્ભાવ તિરોભાવાત્મક હોવાથી જગતને નિત્ય તથા સત્ય સમજવું જોઈએ

૨૭ કહેવાનો સારાશ માત્ર એટલોજ છે કે જેમ જીવ-વસ્ત્રોને ત્યજી મનુષ્યો બીજા નવીન વસ્ત્રોને પહેરે છે, તેમજ લગવદિગ્ધાને અધીન જીવ જે સમયે એક દેહને છોડી અન્ય દેહને પ્રાપ્ત કરે છે તે વખતે ત્યક્ત દેહને ઢોડો અગ્નિમા બાળી મુકે છે, અથવા જેમ, જે પરમાણુઓની મીણબત્તી બની હતી તે સર્વ પરમાણુઓ જ્યારે જલ્દી જવાથી અલગ થઈ જાય છે ત્યારે મીણબત્તી એવું નામ તથા તેનો આકાર પણ અલગ થઈ જાય છે તેમજ શરીરને બાળી મૂક્યા પછી પણ અગ્નિસંયોગથી તેના પરમાણુઓ જુદા જુદા થઈ જવાથી તે આકાર તેનાથી જુદો પડી તે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમા વહેવાઈ જાય છે

તેજનો અશ તેજમા જઈ મળે છે, વાયુ વાયુમા, આકારથી

૧ મગવત્સમવાયિત્વાત્તાદ્યાત્સત્ય એવં હિ । વેદાતર્ચિતામૃતૈ-વેદાતા-ત્તાર્ય-પ્રીતોર્વર્ધનશર્મ-ભારતમાર્તૃજ્ઞા ।

દેરાયલુ આકાશ મૂલ મહદાકાશમા, પાર્થિવાશ ભસ્મરૂપ થઈ
 પૃથ્વીમા, એ પ્રમાણે જલ, અગ્નિમા અથવા પૃથ્વીમા મળી જાય
 છે, છતાં પણ તે સર્વ વિદ્યમાન છે તે સર્વનો સંયોગજ દેહ
 શબ્દથી વ્યવહારાય છે જ્યારે તે પચમહાભૂત પરમાણુરૂપ થઈ
 અલગ અલગ થઈ જયા તથા તેનો વિયોગ પણ થઈ ગયો એટલે
 તેના નામનો પણ વ્યવહાર બંધ પડ્યો, પરંતુ વાસ્તવમા બધીજ
 વસ્તુઓ સ્થિત છે કેવલ સંયોગનો વિરોધી વિયોગજ થયો છે
 જેમ મોતી, પદ્મ અને સૂત્ર આ ત્રણનો જ્યારે પરસ્પર સંયોગ
 થાય છે ત્યારે તે હાર કહેવાય છે અને સંયોગ મટી જવાથી
 અર્થાત્ એ ત્રણે જ્યારે એક બીજાથી અલગ થઈ જાય છે ત્યારે
 તેને કોઈ હાર કહેતા નથી, તથાપિ વસ્તુ બધી જેવીને તેવીજ છે
 કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાં નાશ થતો નથી જો હાર બનાવનાર ફરીથી
 હાર બનાવના આહે તો તેજ વખતે તેવોજ હાર તે વસ્તુઓ લઈ
 બનાવી શકે છે, એવીજ રીતે ભગવદ્દિષ્ટાથી દેહ અને જીવનો
 તથા દેહમા રહેતા પરમાણુઓનો સંયોગ તથા વિયોગ માત્ર
 થતો રહે છે કોઈનો પણ અત્યંતાભાવ (બીલકુલ નાશ) થતો
 નથી. અને તે સંયોગ અથવા વિયોગ થવો કે ન થવો એ માત્ર
 ક્રીડારસિક, રસેશ્વર, શ્રીપ્રભુની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે.
 એજ વાત ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમા કહી છે.

યથા ક્રોડોપસ્કારાણાં સયોગવિગમાવિહ ।

સ્ચ્છપા ક્રીડિતુ સ્યાતાં તથૈવેશેચ્છપા નૃણામ્ ॥

અર્થાત્, જેમ ક્રીડા કરવાવાળાની ઇચ્છાથી ક્રીડાની વસ્તુ
 ઓનો સંયોગ તથા વિયોગ થતો રહે છે, તેમજ સ્વતંત્ર પર-
 મેશ્વરની ઇચ્છાથી જીવોનો દેહાદિની સાથે સંયોગ, વિયોગ

થતો રહે છે. દેહાદિનું કારણ પચમહાભૂત છે. જે સમયે દેહાદિનું અદર્શન થાય છે તેજ વખતે પ્રજ્ઞસ્વરૂપ પચમહાભૂતો પોતાની કારણસ્થાના બધાં મળે છે જ્યારે દેહાદિનો આવિર્ભાવ થાય છે તે વખતે તેજ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ પચમહાભૂતો ભગવદ્વિઘ્નથી કાર્યાવસ્થામાં આવી તે તે વ્યવહાર ચલાવે છે મહાભારતના આશ્રમવાસિક પર્વમાં શ્રીવેદવ્યાસજીએ ભારતયુદ્ધમાં મરેલા સર્વ યોદ્ધાઓનું દર્શન પાડવોને કરાવ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે—

अविप्रणाश सर्वेषां कर्मणामिति निश्चय ।

कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ।

महामૂत्रानि नित्यानि मूत्राधिपतिसञ्चयात् ।

અર્થાત્ હું રાજા ! કદાપિ સમગ્ર કર્મોનો નાશ થતો નથી એ નિશ્ચિન છે, તેમજ કર્મોનુસાર મળેલો દેહ, આકૃતિ અને પચમહાભૂત એ પણ બધાં નિત્ય છે. કારણ કે એ બધાનું કારણ જ્ઞતાધિપતિ પરમાત્મા છે. માટે ભગવદ્રૂપ હોવાથી, આવિર્ભાવતિરોભાવરૂપ હોવાથી, ભગવત્કાર્ય હોવાથી, વખતોવખત અવસ્થા બદલાતી રહેવાથી, તથા ભગવત્સ્વરૂપ પચમહાભૂતોનો સંયોગ વિયોગ થતો રહેવાથી જગત્ સત્ય અને નિત્ય છે.

૨૮ એ અમે પહેલા કહી ચૂક્યા છીએ કે જગત્માં જે ઉત્પત્તિ, વિનાશ, જન્મમરણ, સુખદુઃખ, પુરાઈ, રાગદ્વેષ તથા પરસ્પર લેદ. વિગેરે જે બધાં ધર્મો જણાય છે તે સર્વ ‘વ્યાપોદિકા’ માયાનું કાર્ય છે એજ માયાકાર્ય—અવિદ્યા કારણથી જીવને સંસાર-અહતામમતા પેદા થાય છે, એથીજ દુઃખાદિ મળે છે, તથા એજ અહતામમતાની શાસ્ત્રોમાં નિંદા કરી છે—

મહત્વમિત્યપાર્યા ધીરજ્ઞાનાત્પુરુષસ્યદિ ।
સ્વાપ્નીવામાત્યતદ્ધ્યાનાત્ યયાઽવ્યવિપર્યયૌ ॥
(શ્રીમદ્ ભાગવત)

સ્વપ્નમાં જેવી રીતે જાગૃતી હો અને મારૂં એવી બુદ્ધિ થાય છે તેમજ આ જગત્માં અજ્ઞાની પુરૂષને અજ્ઞાનથી-અવિદ્યાથી (વ્યાપ્તોદિકા પ્રાપ્તો) અહીં તો મમતા બુદ્ધિ થાય છે જેનાથી આ જીવને બધ તથા હુ ખાદિ થાય છે પ્રપચને મિથ્યા કહેવા-વાળાં જેટલા વચનો છે તે બધાં માયાજન્ય પદાર્થોનેજ મિથ્યા કહી રહ્યા છે, જેમ —

યદિદ્ મનસા વાચા ચક્ષુર્ધ્યા શ્રવણાદિભિ ।
નશ્વર મુક્ષમાણ ચ વિદિ માયામનોમયમ્ ॥

અર્થાત્ આ જે કાઈ માયિક જણાય છે (સ્વપ્ન વિગેરે) તથા મનથી, વાણીથી, નેત્ર તથા કર્ણુ વિગેરેથી ગ્રહણ કરાય છે તેને નાશવત તથા માયામય મનોમય જાણો અહીં માયામય અને મનોમય શબ્દ વાપરી સ્પષ્ટ કહી રહ્યા છે કે માયાજન્ય તથા ક્વાચિન્દ મૃષ્ટિજ અસત્ય છે.

૨૯ ભગવન્મૂર્તિ વિગેરેમાં એનાથી બુદ્ધોજ પ્રકાર છે તથા મત્રાદિ દ્વારા ભગવદ્ગુણો પ્રકટ થવાથી આત્માદિકા માયા પ્રકોપ કરી શકતી નથી, પરંતુ ત્યાં 'અન્યયામતીતિદેહુ' માયાજ ભગવન્મૂર્તિને જેનાર ભક્તિરહિત પુરૂષની મતિમાં વિષયતાને (અન્યથા ભાનને) પેદા કરે છે જેનાથી તે ભગવન્મૂર્તિમાં અન્ય-થાભાવ કરવા લાગી પડે છે ખરી રીતે મૂર્તિમાં ભગવત્ત્વ છેજ એવી મતિ (અન્યથાબુદ્ધિ) કરવાને શાસ્ત્રમાં નિષેધ કયો છે જેમ —

શિલાબુદ્ધિર્ન કાર્યા હિ તત્ર નારવ્ય કર્ત્ત્વિચિત્ ।
 જ્ઞાનાનંદાત્મકો વિષ્ણુર્પત્ર તિષ્ઠત્યર્ચિત્યક્ત્ ॥
 મહિમમમ્મક્તજનવર્દનસ્પર્શનાર્ચનમ્ ।
 પૂજનં પ્રતિમાયાં તુ ઉત્તમ પરિકીર્તિતમ્ ॥

હે નારદ ! જે મૂર્તિમા સચ્ચિદાનંદ ભગવાન પ્રકટ થાય છે તેમા કદાપિ પત્થર બુદ્ધિ ન કરવી જોઈએ મારી મૂર્તિ તથા મારા ભક્તજનોના દર્શન, પાદસ્પર્શ, પૂજા, વિગેરે કરવાથી કલ્યાણ થાય છે જો કે સર્વત્ર ભગવાન વ્યાપક છે તથાપિ પ્રતિ-
 મામા પૂજન કરવાને ઉત્તમ કહેલું છે શ્રીમદ્ભવલ્લભાચાર્યચરણે
 પણ નિબંધમા આજ્ઞા કરી છે કે યદપિ ખરી રીતે વિચાર કર-
 વાથી સર્વ ઠેકાણે સર્વવસ્તુ ભગવદ્ભૂત છે તથાપિ 'એનો ઉદ્ધાર
 કરે' આવો અતુભહુનો વિચાર કરી ભગવાન મૃદાદિરૂપથી
 મૂર્તિમા પ્રકટ થાય છે. માટેજ મૂર્તિમાં તથા તિથેા વિગેરેમા
 આમાન્ય જગત્થી કંઈ અધિકતા છે અને બીજી પણ—

તદમાવે સ્વયં વાપિ મૂર્તિં કૃત્વા હરેઃ જ્ઞાતિ ।
 પરિચર્યા સદા કુર્યાત્ તદ્રૂપ તત્ર ચ સ્થિતમ્ ॥

અર્થાત્—વેદ, વેદાન્ત, ભાગવત, વિગેરે ભગવદ્જ્ઞાત્રોમા,
 નિપુણ તથા ભગવત્સેવાપરાયણ ગુરૂ ન મળે તો કોઈ પુણ્ય-
 સ્થળમાં પોતે ભગવ-મૂર્તિ બનાવી હમેશા પૂજા કરવી, એવી
 રીતે ગંગાચમુનાના જલમાં, તુલસીમા ગોપીચંદન આદિ મૂર્તિ-
 કાઓમાં તથા ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તોમા સાધારણ જગત્ની અપેક્ષા
 કંઈ વિલક્ષણતા મહાપુરૂષોના વચનોથી માનવી જોઈએ પુરા-
 જ્ઞોમા અનેક સ્થલે એવું આવ્યું છે કે ગંગાચમુના ઇત્યાદિ
 અવિત્ર જ્ઞાત્રોમાં સ્નાન કરવાથી તથા મૂર્તિમા ભગવત્સેવા

કરવાથી અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર થયો છે એથી માત્રુમ થાય છે કે ત્યાં અન્ય જગત્ની અપેક્ષા કંઈ વિશેષ જરૂર છે, અર્થાત્ મૂર્તિમાં ગાવિગેરે નદીઓમાં ભગવદ્ શનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ થયો છે

૩૦ અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે સમસ્ત જગત્ પ્રહ્લકાર્ય હોવાથી પ્રહ્લસ્વરૂપ છે તો દેહ પણ પ્રહ્લ થયો અર્થાત્ દેહને પણ આત્મા કહેવામાં કોઈ પણ દોષ નથી, પરંતુ દેહને જ આત્મા માની બેસનાર દેહાત્મવાદીઓની તો શાસ્ત્રોમાં નિંદા કરી છે માટે સમસ્ત જગત્ પ્રહ્લસ્વરૂપ છે એ કહેવું બીલ-કુલ નિર્દુષ્ટ નથી

૩૧ તો એ ઠીક છે, કિંતુ યદ્યપિ ખરી રીતે વિચાર કરતા તો સમગ્ર જગત્ પ્રહ્લસ્વરૂપ છે, અને દેહ પણ જગત્ની અતલ્લ હોવાથી આત્મસ્વરૂપ છે અર્થાત્ પ્રહ્લસ્વરૂપ છે છતાં પણ શાસ્ત્રોમાં દેહાત્મવાદી (દેહને પ્રહ્લ કહેવાવાળા) ની નિંદા કરી છે તે જ્ઞાની તેવાની નહિ, પરંતુ વિકારવાળી જેમની મતિ થઈ છે તેવાઓની જ માત્ર નિંદા કરવામાં આવી છે દેહને આત્મા સમજનાર બે જણ છે એક તો નિર્વિકાર બુદ્ધિવાળો આત્મજ્ઞાની અને બીજો વિકાર બુદ્ધિવાળો સસારી પુરુષ જ્ઞાનીને બધું જ વિશ્વ સમાન અર્થાત્ પ્રહ્લસ્વરૂપ જણાય છે અગર એવા આત્મજ્ઞાની પુરુષને પોતાના દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થતી હોય તો કંઈપણ દોષ

૧ વેદાત્મબુદ્ધિ સત્તા વિકારબુદ્ધિ રોષ । અણુમણ્યે શ્રીમદ્વક્ત્રમા-
ચાર્યચરણા । વસ્તુવિચારેણ જગતો વ્રણરૂપસ્વેડર્પણાનો બહુત્રયમ્ અસ્તવિકારબુદ્ધિ
રવિવૃત્તવાત્ સચોત્સ્યા યા વેદાત્મબુદ્ધિ સા વેદાભિન્નવેના માવગાહિની નમુ
આત્મામિજ્જ્વેન વેદાવગાહિની આત્મસ્વરૂપસ્ય અજ્ઞાતસ્વાત્ કિંવ કારણાત્મન
કાર્યજ્ઞાનમભિસાદિત નમુ કાર્યાત્મના કારણજ્ઞાનમ્ । માણ્યપ્રકાશે શ્રીપુરુષોત્તમાચાર્યાઃ ।

નથી, કારણ કે તેવી તેની બુદ્ધિ વિકારરહિત છે પરંતુ અનેક જન્મથી અજ્ઞાન અવ્યસ્ત હોય અને પોતાના દેહને છોડી અન્યત્ર કોઈપણ જગ્યાએ આત્મબુદ્ધિ ન હોય તથા “ મારો દેહજ આત્મા છે, એ સિવાય કોઈપણ બીજો આત્મા નથી. ” આવું માનનાર પુરૂષની દેહાત્મબુદ્ધિ દોષજ છે, કેમકે “ બ્રાત્મૈવેદ સર્વં પુરુષર્ણેવદ સર્વં મૃતિકેત્યેવ સત્યમ્ । ઇત્યાદિ વેદવાક્યોમા આત્મા જ આ પુરોદ્રશ્યમાન જગત્ છે. પુરૂષજ (બ્રહ્મા) સર્વ ભૂત, ભવિષ્ય જગદ્ગ્રેય થયો છે. જેમ ઘટાદિ કાર્ય મૃદરૂપ હોવાથી સત્ય છે તેમજ જગત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી સત્ય છે ’ વિગેરે કહી કારણરૂપ કાર્યજ્ઞાનની આજ્ઞા કરી છે, અર્થાત્ કારણ બ્રહ્મા (આત્મા) થી કાર્ય દેહાદિ જ્ઞાન કરવાને કહ્યું છે માટે આત્માજ દેહાદિ સમગ્ર જગત્ છે, એ શુદ્ધ બુદ્ધિ છે. પરંતુ જોનથી ઉલટું કાર્યથી કારણનો નિષ્ક્રય કરવો અર્થાત્ મત્ર દેહનેજ આત્મા સમજવો એ વિકાર બુદ્ધિ છે. દેહાભિમાનીને દેહાત્મબુદ્ધિ સમયે કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન થાય છે તે દોષ છે પરંતુ જોને જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું છે કે જોને સર્વ જગત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ જણાય છે, જેઓને કારણથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે, આત્મરૂપ કારણથીજ આ દેહાદિ જગત્ બને છે માટે બ્રહ્મજ છે આવી બુદ્ધિ જે થાય છે તે દોષયુક્ત કહેવાતી નથી. પરંતુ ‘ મારો દેહજ આત્મા છે ’ માત્ર એવું કહેવામાજ સ્પષ્ટ અહંતાત્મક દોષ ઝલકે છે.

૩૨. કહેવાનો આશય એ છે કે સત્ (અસ્તિ) ચિત્ (જ્ઞાતિ) આનંદ (પ્રિય) નામ અને રૂપ આ પાંચે બ્રહ્મા છે. અને એજ બ્રહ્મા-પચકથી જગત્ વ્યાપ્ત છે આ પચકમા નામ અને રૂપ આગ તુક છે તથા આરોપિત છે, માટે જ તે બંને કાર્ય કહેવાય છે. અને

અત્તા, જ્ઞાન, તથા આનંદ એ ત્રણે અનારોપિત તથા અનાગ તુક છે, માટે તે કારણ કહેવાય છે કહ્યું પણ છે કે 'સત્ય જ્ઞાનમાનંદ બ્રહ્મ' કાર્ય, એ કારણની એક અવસ્થા છે ઘટ, એ મૃત્તિકાનીજ એક અવસ્થા છે મૃત્તિકા અનાગ તુક છે, પણ ઘટ આગ તુક છે કારણ અથવા બીજી અવસ્થાના આવવાથીજ મૃત્તિકા ઘટ કહેવાય છે, માટે તે ઘટ આગ તુક છે, અને મૃત્તિકા અનાગ તુક છે

જો કે નામરૂપ, કારણ બ્રહ્મનીજ એક અવસ્થા છે છતાં પણ તે આગ તુક અને આરોપિત છે માટેજ તેની જગત્મા બેઈએ લેવી વ્યાપ્તિ (સમન્વય) નથી અને એટલાજ માટે નામ અને રૂપ એ કાર્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે પરંતુ અસ્તિ, જ્ઞાતિ અને પ્રિયંરૂપ સંનિધિદાન દ્વેના જગત્મા સારી રીતે અન્વય (વ્યાપ્તિ) બેવાય છે અને એ ત્રણે અનારોપિત તથા અનાગ તુક છે માટેજ બ્રહ્મ કારણ કહેવાય છે. તો હવે આટલા વિસ્તારથી એ સિદ્ધ થયું કે અનારોપિત અને અનાગ તુક સત્ સિત્ તથા આનંદ આ ત્રણે જગત્મા ઠીક રીતે વ્યાપ્ત હોવાથી સર્વ કારણ છે, મૃત્તિકા ઘટાદિમા સર્વ ઠેકાણે સારી રીતે વ્યાપ્ત છે માટે (મૃત્તિકા) કારણ કહેવાય છે, અને નામરૂપ જો કે કારણનીજ બીજી અવસ્થા છે અને તેનાથી અભિન્ન-પણ છે છતાં પણ તે આરોપિત તથા આગ તુક હોવાથી કાર્ય કહેવાય છે નામરૂપ અને સંનિધિદાન દ્વેના અથવા કારણરૂપ બ્રહ્મ અને કાર્યરૂપ જે જગત્ એ બેનો એક બીજા સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, એકને સહવાચાળો જે અભેદ તેજ તાદાત્મ્ય સંબંધના નામથી ઓળખાય છે. અને એનેજ પ્રાય. સમવાય સંબંધ પણ કહે છે, અનારોપિત અને અનાગ તુકરૂપથી જે વ્યાપ્તિ તેનુજ નામ સમવાયસંબંધ છે ઘટકાર્યમા અનારોપિત અને અનાગ તુકરૂપથી મૃત્તિકાનો અન્વય (વ્યાપ્તિ) છે, માટેજ તે ઘટનુ સમવાયિકારણ છે.

અને તે બનેનો સમવાય સબધ છે સબધ હુ મેશા દ્વિનિષ્ઠ હોય છે, અર્થાત્ બે વસ્તુમાં રહે છે. ઘટથી મૃત્તિકાનો અનાગતુક અનારોપિતરૂપથી અલેદ પણ છે, અને આગતુક તથા આરોપિતરૂપથી ભેદ પણ છે અથવા એમ કહો કે ઘટથી મૃત્તિકાકાર્યરૂપથી ભિન્ન પણ છે, અને કારણરૂપથી અભિન્ન પણ છે એનેજ તાદાત્મ્ય સબધ કહે છે આગતુકરૂપથી ભેદ રહેતા છતાં પણ અનાગતુકરૂપથી અલેદ છે માટે કાર્ય અને કારણનો તાદાત્મ્ય સબધ છે હવે અમે દેહાત્મબુદ્ધિનો વિચાર કરીએ છીએ. દેહાત્મનામરૂપ આરોપિત તથા આગતુક કાર્ય છે, અને આત્મા એ અનારોપિત તથા અનાગતુક કારણ છે કાર્ય અને કારણ અથવા દેહ અને આત્માનો ભેદસહિષ્ણુ (ભેદને મહે) એવો અલેદ એટલે તાદાત્મ્ય સબધ છે આત્મા કારણ હોવાથી એનો સમગ્ર જગત્મા અન્વય છે, પરંતુ દેહ કાર્ય હોવાથી અથવા આગતુક હોવાથી એની જગત્સા વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી માટે આત્માજ સર્વ જગત્ એ કહી શકાય છે, પરંતુ દેહજ સર્વ જગત્ છે એવું કહી શકાતું નથી ઘટ જો કે મૃત્તિકાથી અભિન્ન છે છતાં પણ તે ઘટાત્મક (ઘટરૂપ) મૃત્તિકા છે એમ નહિ કહી શકાય, પરંતુ મૃત્તિકાત્મક ઘટ છે એ ચુકત છે, કારણ કે ઘટરૂપ કાર્ય આગતુક છે અને મૃત્તિકા અનાગતુક છે એવીજ રીતે દેહ જો કે આત્માની અભિન્ન છે છતાં પણ ' દેહાત્મક આ. મા ' છે, એમ નહિ કહેવાનું પરંતુ દેહ આત્મસ્વરૂપ છે એ કહેવું યોગ્ય છે, કેમકે તે આત્મા અનાગતુક છે અને દેહ આગતુક છે આત્મા સત્. ચિત્ અને આનંદરૂપ કારણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મ છે અને દેહ નામરૂપ કાર્ય છે બ્રહ્મ અનાગતુક હોવાથી સમગ્ર નામરૂપમા (કાર્ય-જગત્મા) વ્યાપ્ત છે પરંતુ નામરૂપ (દેહાદિકાર્ય) આગતુક

હોવાથી એનો સમ્યક્ અન્વય (સારી રીતે વ્યાપ્તિ) નથી આત્માથીજ જગત્ વ્યાપ્ત હોવાથી કારણરૂપ આત્મદ્વારા દેહાદિ કાર્યનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, પરંતુ દેહાદિદ્વારા કારણરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ

અને વેદમા પણ એવુંજ કહ્યું છે દેહાત્માબુદ્ધિવાળાને જો ' દેહાભિન્ન આત્મા છે એવું જ્ઞાન હોય તો તે જરૂર દોષજ છે અને ' આત્માભિન્ન દેહાદિ છે. ' એવી બુદ્ધિ હોય તો તે યથાર્થજ્ઞાન છે અને એવા જ્ઞાનીની બુદ્ધિમા કોઈ વિકાર હોતો નથી એ સમજવું જોઈએ અને ' માત્ર દેહાદિ આત્મા છે. ' એ વિકૃત બુદ્ધિ છે અર્થાત્ વિકારવાળી બુદ્ધિ છે. અને અગર એવી બુદ્ધિવાળાઓને દેહાત્મભાવ થાય તો તે દોષજ છે અને ' આત્માભિન્ન દેહ છે. ' એ બુદ્ધિ નિર્દોષ છે

૩૩ ' હન્દ્રો માયામિ પુરુષ્વર્ણયતે ' આ શ્રુતિ પણ ભેદરૂપ જ્ઞાનનેજ માયિક કહે છે પરંતુ પદાર્થોને માયિક કહેતી નથી કારણ કે એનો ખરો અર્થ એ છે કે ' પરમાત્મા ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ દ્વારા અનેક રૂપે દેખાતા લાગે છે. ' કેટલાક વારીઓ એનો આવો અર્થ કરે છે કે, અધિષ્ઠાન કારણ બ્રહ્મજ અજ્ઞાનથી અનેકરૂપે દેખાય છે પરંતુ એવો અર્થ કરવામા ' માયામિ ' એ બહુવચન વિરૂદ્ધ થાય છે, માટે ઉક્ત અર્થજ સત્ય છે કેમકે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ (ભાન) બધી માયિક છે મિથ્યા છે માટેજ વૃત્તિઓ દ્વારા દેખાતું ભેદજ્ઞાન પણ મિથ્યા છે અહીં એ જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે કે જ્યારે ભેદજ્ઞાન માયાજન્ય છે તો તેના વિષય પણ માયાજન્ય છે. અર્થાત્ ભેદજ્ઞાન જ્યારે જીતું છે તો તે જ્ઞાનનો પદાર્થ પણ તેવોજ છે, અર્થાત્ જીતો છે એમ માનવું જોઈશે પરંતુ એ વાત પ્રત્યક્ષથી

વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જ્યારે કોઈએ અખ્યા પહેરી અક્ષરપ ક્રિત જોઈ
તો તે મોટી સ્થૂલ દેખાઈ આવી તો શું તે સ્થૂલતા અક્ષર-
પ ક્રિતઓમા છે? અને તે શું સત્ય પણ છે? કદિ
નહિ જો તે સ્થૂલતા પ ક્રિતમા હોય અને સન્ય પણ હોય તો
જરૂર ખીજા મનુષ્યોને પણ તેમ દેખાવું જોઈએ, પરંતુ અન્ય કોઈને
તેવી સ્થૂલતા જણાતી નથી માટે માનવું જોઈએ કે તે સ્થૂલતા માત્ર
જમથી જણાય છે અને માયિક છે અહીં અક્ષરનું સ્થૂલતાજ્ઞાન
જો કે માયિક છે પરંતુ અક્ષર પ ક્રિત માયિક નથી પરંતુ અગર
એવો નિયમ માનો કે ' જે જ્ઞાન માયિક છે તેનો વિષય (પદાર્થ)
પણ માયિક છે' તો તો અહીં પણ અક્ષર પ ક્રિતને મિથ્યા માનવી
પડશે, પરંતુ વાસ્તવમા વ્યૂતતા મિથ્યા છે પણ અક્ષરપ ક્રિત
મિથ્યા નથી ખીજું પણ વિવર્તવાદમા ત્યા પ્રહાર અખ્યા ડાકાર
વૃત્તિ થાય છે ત્યા વૃત્તિમાત્ર માયિક છે પરંતુ પ્રહાર સત્ય છે હવે
અગર પૂર્વોક્ત નિયમને જખરદસ્તીથી સ્વીકાર કરશે તો માયિક
અખ્યા ડાકારવૃત્તિના વિષય પ્રહાર પણ માયિક કહેવાશે માટે જેમ
અજમાથી પદાર્થને જોતી વખતે જે સ્થૂલતા પ્રતીત થાય છે તે જ
માયિક છે પણ પદાર્થ માયિક નથી, તેમજ ભેદપ્રતીતિજ મિથ્યા
છે પરંતુ ભેદજ્ઞાનનો વિષય પ્રહાર-વરૂપ કાર્ય મિથ્યા નથી અથવા
વિવર્તવાદીઓને ત્યા જેમ 'દ્વ રજત' એ જ્ઞાનમા રજત (ચાદી)નું
જ્ઞાન જુદું છે અને 'દ્વ' જ્ઞાન સત્ય છે તેમજ 'દ્વો માયામિ-

૧૬૦ માયામિ પુરુષ રૂપે રૂપેત્ત્વમ્ એવમ્ પ્રતિ કરણ નતુ વ્રજાગો બહુ
રૂપત્વે જતો દ્વપ્રતીતિરેષ્ઠ માયાજન્યા નતુ કાર્યમિતિ મત્રાશયઃ । નાપિ માયિક-
વિજ્ઞાનવિષયસ્ય માયિકત્વમેવેતિ નિયમ શક્યવચન । ઉપનેત્રાદિના સ્થૂલોચ
કકાર इति प्रत्ययस्य स्थौल्यशे भ्रमतया मायिकत्वेपि तद्विषये वर्णे मायिकत्वा-
भावात् । प्रसन्न तथा नियमस्वागीकारे मूलोक्तरीत्या ब्रह्मण्यपि मायिकतापाताच्च ।
तस्माद् यथा पूर्वोक्तस्थले स्थौल्यप्रतीतिरेष मिथ्या नतु वर्ण तथा भेदप्रतीतिरेष
मायिकी नतु कार्यम् । मासुतशक्तौ-वेदान्तभट्टाचार्या ।

પુરુષરૂપ હૈયતે ' ઈત્યાદિ વાક્યોદ્ધારા ભગવદ્રૂપ એકરસસ્વરૂપ પદા-
ર્થોમા નાના લેહ ભાવજ મિથ્યા છે, પણ કંઈ ભગવદ્રૂપ પદાથ
મિથ્યા નથી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ અનેક છે જેમ જેમ વૃત્તિઓ બદ-
લાતી જશે તેમ તેમ ભાન પણ તેવુંજ બદલાતું જશે, પણ એટલા
માટે કંઈ પદાર્થો અન્યથા થતા નથી શ્રીમદ્ ભાગવતમા વૃત્તિઓનું
નિરૂપણ કર્યું છે કે —

સકાષોઽથ વિપર્યાસો નિશ્ચય સ્મૃતિરેવ ચ ।

સ્વાપ હત્યુચ્યતે બુદ્ધે લંઘન વૃત્તિત્વ ઇયમ્ ॥

અર્થાત્ સ દેહ, વિપર્યાય, નિશ્ચય, સ્મરણ અને નિદ્રા,
આલસ્ય વિગેરે એ બધા વૃત્તિઓના હેતુથી બુદ્ધિનું લક્ષણ છે

વૃત્તિઓ હબારે છે અને તે બધી સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ
ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણોના કારણથી પણ પણ વારમા બદલાતી રહે છે
વિષયની સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થતાનીજ સાથે પહેલા સામા-
ન્યજ્ઞાન થાય છે તે વખતે અજર બુદ્ધિમા સત્ત્વગુણનો આવેશ
હોય તો સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ દ્વારા નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે અને

૧ વિપર્યાસો મિત્રાર્યપ્રતિપાદક । તથા ચ વિષયેન્દ્રિયસપ્રયોગેણ પ્રથમ
સામાન્યજ્ઞાને જ તે યદા બુદ્ધિ સત્ત્વાવિષ્ટા તદા નિશ્ચય । સત્ત્વા સજાયતે જ્ઞાનમ્ ।
રજસાવિષ્ટથા તુ સઘય — અયથાવ-પ્રજાનાતિ બુદ્ધિ સા પાર્ય રાજસીન્યુક્તે । યદાતુ
તયોગુણાવિષ્ટા તદા માયાનુગ્રહાત્ સસ્કારપ્રાબલ્યાચ્ચ તદનુગુણ પદાર્થોન્તરમન્-
રોત્પાથ વિષયીકરોતિ । પ્રભાવમોહો તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ સર્વાથાન્વિરતિઽં
બુદ્ધિ સા પાર્ય તામસીતિ ચોક્તે । એનદેશ ચાભિપ્રેરય । અનુમિતમતરા સ્વાથે વિભાતિ
મૃષેકરમ, હત્યત્ર સુષોધિન્શ પ્રત્યક્ષ તુ રજન ન દદયતે । હૃદયાર્યસનિકર્ષસ્ય શ્રુત્તિ
વિષયતશાન્ । નહિ રજતેન સદ્ સન્નિર્વાહ્યેત । સનોરેવ સયોગાન । રજન તુ
તવનતર બુદ્ધયા જન્યતે । મારુતશક્તૌ વેદાતમદ્વાચાર્યા ।

જો રજોગુણનો આવેશ હોય તો મુગ્ધવૃત્તિઓ દ્વારા સશયાત્મક-જ્ઞાન થાય છે, તથા જ્યારે તમોગુણનો આવેશ હોય તો ત્યારે વિપરીત બુદ્ધિ, વ્યામાહુકા માયાની પ્રબળતા વધવાથી પહેલેથી જમા રહેલા સસ્કારોને અનુકૂળ અન્ય પદાર્થને વચ્ચે પેદા કરી વિષયનું ગ્રહણ કરાવે છે અર્થાત્ વિપરીત વૃત્તિઓ દ્વારા તે જ્ઞાન વિપર્યાસ (સત્યથી ભિન્ન જણાવું) થાય છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા પણ કહ્યું છે કે

સત્ત્વાત્સજાયતે જ્ઞાનમ્

અયથાવત્ પ્રજાનાતિ બુદ્ધિ સા પાર્થ રાજસી ।

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિ સા પાર્થ તામસી ॥

અર્થાત્ સત્યના આવેશથી સત્ત્વાત્મક જ્ઞાન થાય છે, હું પૃથાપુત્ર અભ્યુત્તન' જેને અયથાર્થ જ્ઞાન (સદેહાત્મક) થાય છે તે બુદ્ધિ રાજસી કહેવાય છે તથા હું અભ્યુત્તન' જે સર્વ પદાર્થોને વિપરીતજ ગણે છે, તે તામસી બુદ્ધિ છે શ્રીમદ્ ભગવતમા વેદસ્તુતિમા પણ કહ્યું છે કે—(અનુમિતમન્તરા ત્વયિ વિભાતિ મૃષૈ-કરસે ।) અર્થાત્ જ્યાં શુક્તિ (છીપ) અને નેત્રનો સ યોગ થાય છે ત્યાં તે સ યોગનો વિષય શુક્તિ છે, રજત નહિ કારણ કે એ સત્ય વસ્તુઓનોજ સ યોગ થાય છે પરંતુ નેત્ર અને શુક્તિની વચ્ચે જો રજત દેખાય છે, તે માત્ર બુદ્ધિને વિપર્યાસ છે અર્થાત્ બુદ્ધિજ સ સ્કારવશ સામાન્ય ભ્રમ થવાથી શુક્તિમા રજતનું ગ્રહણ કરી લે છે, એવીજ રીતે સમ્યક્દાનદ એકરસ, ભગવાન । આ ભેદભાવ બુદ્ધિથી કંટપાયલો છે અને એજ વાત ઉક્ત વેદસ્તુતિના ચરણથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે સત્ય અને એકંસસ્વરૂપ આપમા (પુરુષોત્તમમા) જીવે પોતાની બુદ્ધિથી અનુમાન કરેલો આ ભેદભાવ-

વાદિ સર્વ મિથ્યા છે, એજ કારણથી પુરુષુવ ર્દયતે' વિગેરે શ્રુતિઓ ભગવત્સ્વરૂપને માયિક કહેતો નથી પુરાણોમા પણ બ્યા કોઈ સ્થળે જગતને બુદ્ધ કહી નાળ્યુ છે ત્યા સર્વત્ર ક્ષણિક ગૃહ, પુત્રાદિમા આસક્ત આ જીવને વૈરાગ્ય કરાવવા માટેજ તે તે વચનો કહ્યા છે અથવા તેા તિરોભાવને લઈને તથા કોઈ સ્થળે અહુતા-મમતાત્મક સ સારને ઉદ્દેશી તથા માયિક સ સારને લઈ પ્રપચને મિથ્યા કહ્યો છે વાસ્તવમા તે બધા વચનોનુ તાત્પર્ય વિષયત્યાગ કરાવવાનુજ છે, પરંતુ કાઈ જગતને મિથ્યા કહેવાનો આશય નથી અને એ પણ એક પ્રકારે ઉપદેશ કરવાની ચતુરતા છે

૩૪ ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે પ્રભુસમિત, મિત્રસમિત, તથા કાતાસમિત જે ઉપદેશના અનુકૂલ આચરણ કરવાથી અભ્યુદય થતો હોય અને જેની પ્રતિકૂલ ચાલવાથી અપરાધ થતો હોય, અર્થાત્ જે અવશ્ય માનવોજ જોઈએ તેને પ્રભુસમિત ઉપદેશ કહે છે જેમ રાજા, ગુરુ, તથા પિતાના ઉપદેશો, વેદ એ પ્રભુસમિત ઉપદેશ છે ઇતિહાસ, યુક્તિ અને પ્રમાણોથી મધુર વચનોમા જે કાર્ય તથા અકાર્યની શિક્ષા આપે તે મિત્રસમિત ઉપદેશ કહેવાય છે, પુરાણ અને સ્મૃતિઓ એ મિત્રસમિત ઉપદેશ છે જેમ મિત્ર ઉચ્ચનીચ, લાભ, હાનિ સમજાવીને અત્યુક્તિનો પણ ઉપયોગ કરી નબળે રસ્તે જતા પોતાના મિત્રને સારા માર્ગ પર લાવે છે એવીજ રીતે પુરાણ પણ ઇતિહાસો દ્વારા હાનિ, લાભ, વિગેરે સમજાવી આલ્પકારિક લાભામા કયાક કયા તો સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહાદિકને ક્ષણિક હોવાથી અસત્ય કહે છે એથી કઈ જગતને અસત્ય કહેવાનુ તેનુ તાત્પર્ય હોતુ નથી, પરંતુ ક્ષણિક વસ્તુઓમા વૈરાગ્ય કરાવવાનોજ આશય છે

‘કોઈ અયોગ્ય સ્થળમા પોતાના મિત્રને લોજન કરતો જોઈ જોમ પોતાના મિત્રને કોઈ કહે કે ‘મિત્રવર’ ! વિષ ખાઈ લો પણ ત્યા લોજન નહિ કરો’ તો શુ આવો તેનો ઉપદેશ પોતાના મિત્રને ઝેર ખવડાવવાનો છે’ કદાપિ નહિ પરતુ તેનો ખરો આશય એટલોજ છે કે મારો મિત્ર કોઈ પણ રીતે અયોગ્ય ત્યજો લોજન કરવાતુ છોડી દે, એવીજ રીતે મિત્રસમિત ઉપદેશ કરવાવાળા પુરાણુ વિગેરે સંમજે છે કે ભગવાનની માયાથી માહિત-ભુક્તિ આ છવ અગર અહ તાસ્પદ દેહ અને મમતાતુ સ્થાન સ્ત્રી, પુત્રધન વિગેરેને સત્ય અને ચિરસ્થાયી સમજી લેશે તો પછી એને! એમા વૈરાગ્ય નહિ થાય, બદકે એમા દૃઢ આસક્તિ થઈ જશે એ માટેજ પુરાણુ અદિ શાસ્ત્રો વૈરાગ્ય થવા ખાતરજ તિરોભાવને લઈ કોઈ જગ્યાએ જગત્નુ અસત્યત્વ વણુવી રહ્યા છે કે ગૃહ,

१ दृढाहतापव देह गेहादि ममतास्पदम्
 यदा सत्य विजनीयात्र विरज्येत कश्चन ।
 वैराग्यार्थमसत्यत्वं पुराणेषु क्वचिन् क्वचित्
 अभिप्रेक्ष्य तिरोभाव कुत्रचित्समर्पितं तथा ।
 क्रीडाभये प्रभोरस्मिन्सयोगविगमास्पदे
 तिरोभाषिणि नो राग कर्तव्य क्षणिके वृथा ।

પુરાણ હિ મિત્રસમિતમ્ । યથા હિ મિત્ર કથનપે બોધયિત્વાઽદિનવસ્તુન-
 કચિમુત્પાદ્ય તતો નિવર્તયતિ તથા તદપિ । યથા ચ મિત્ર કશચિદનર્હસ્થલે
 મુજાન પ્રતિ ‘વિષ મુક્ત્ર માઽસ્ય ગૃહે મુક્થા’ इति व्रूते तस्माऽस्य विषभोजने तात्पर्यं
 किन्तु तत्र भोजनपरित्याग एव । मास्तशक्तौ वेदान्मभट्टाचार्या ।

પુત્ર, વિગેરે જગતમા રહેવાવાળા પદાર્થો જે કે સત્ય છે તથાપિ એનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ તો ભગવદ્વિષ્ણુથી થતોજ રહે છે ચાહે જીવ ધન વિગેરેને ન છેડે તો પણ વખત આવતા એનો તિરોભાવ તો જરૂર થવાનોજ છે, એજ અવશ્ય થનાર તિરોભાવને લઇનેજ વિષયપરિત્યાગ કરાવવા પુનાણાદિ શાસ્ત્રો જગતને અસત્ય કહે છે જેમ કોઈ રાજાએ થોડા સમય માટે કોઈને અમુક દેશનો અધિકારી બનાવી દીધો હોય પણ જે તે માણસ કાલાન્તરમા આ બધો મારો વૈભવ છે, ચિરસ્થાયી છે, એવા પ્રમાદમા ફસાઈ તે વૈભવનો દુરૂપયોગ કરવા મડી પડે તો તેના મિત્રો તથા સગ-ધીઓ આવી કહેવા લાગે છે કે ભાઈ ! આ બધું ધનાદિ પહેલા આપનું નહિ હતું, અને આજળ પણ થોડા સમય પછી રહેનાર નથી, ક્ષત મધ્યમાજ સ્વપ્નની માફક તમારા હાથમા લાગ્યું છે, માટે આ બધી પારકી વસ્તુઓનો આવી રીતે દુરૂપયોગ ન કરો ! વિગેરે તો તે સમયે તે પુરૂષ સાવધ થઈ જાય છે અહીં સમજાવનાર મિત્રાદિનો કંઈ એવો ઉદ્દેશ નથી કે આ ધન વિગેરે માત્ર સ્વપ્નની માફક મિથ્યા છે, પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે થોડા દિવસમા આ બધી સંપત્તિ ચાલી જનાર છે એવોજ

૧ તથા ચ માયિકત્વ ક્વિદ્દૈરાગચાર્ય ક્વચિત્તિરોભાવમભિપ્રેત્ય કુત્રચિત તમિષ્ઠસ્યતિમભિપ્રેત્ય ઉક્તમ્ । કિં ચ સત્યસ્યાપિ પ્રવચસ્ય પરામિધ્યાનાત્ આર્ચિર્મૈતિરોભાવો નુ મવત એવ । તથા ચ સત્યત્યતામીઞ્ઠમપિ દારાવિક પ્રાપ્તે તિરોભાવકાલે ક્ષણમપિ નૈવાઽવતિષ્ઠતેઽતરિતરોભાવમભિપ્રેત્યાપિ તથા વચન તથા રાજા સ્વેચ્છ્યાઽધિકારવિશેષસ્થાપિત મમૈવાય પ્રમાદિરિત્યભિમત્યા પ્રમાદ્યન્ત પ્રતિ તન્મિત્રાણાં બય તવ પૂર્વ નાર્સત્તાપિ પરત સ્યાન્ મધ્યેપિ સ્વપ્રત્યેવાય વિભવ इति वचन । तथेदमपि तिरोभावादिन्यल्पकालिक नुभवविषयत्वादिव मायिकमुच्यते । मास्तशक्तौ वेदान्तमहाचार्याः ।

રીતે પુરાણાદિનું પણ જગત્ને અસત્ય કહેવાનું એવું જ તાત્પર્ય છે કે પ્રવાહની માફક ફક્ત કદાચિત્ વધતો કદાચિત્ સકુચિત થતો આ સમગ્ર પ્રપચ દીલારસિક પુરાણપુરૂષોત્તમ તે ભગ-ગવાનની આર્વિભાવિ તિરોભાવશાલિની એક પ્રકારની દીલા છે. સ્ત્રી પુત્ર, ધન, ગૃહ, વિગેરે પદાર્થોનો જરૂર કોઈ એક દિવસે અકસ્માત્ તિરોભાવ થનારો છે, માટે એ સર્વને સ્વપ્નની તરહ સમજો, અને એમાથી મન હુલવી તે જગન્નિયતા પુરૂષોત્તમ પ્રભુની સેવામા લગાવો. આવું કહેવાનું એજ મુખ્ય તાત્પર્ય છે કે વિષયમા આસક્ત જીવ કોઈપણ પ્રકારે એનો પરિત્યાગ કરી પ્રભુશ્રીની પુણ્યમય રસિક સેવામા લાગે. અગર એ (પ્રપચ) ને સત્ય સમજવા લાગી જાય તો એનાથી છૂટકારો મેળવવો અસંભવિત થઈ જાય, અને અસત્ય જો સમજી લે તો તેને તુરંચ માની સહજ તેનો પરિત્યાગ કરી શકે છે માટે હવે એ સિદ્ધ થયું કે જગત્ સત્ય છે, અને અહુતા મમતારૂપ સ સારજ અસત્ય છે.

જગત્ તથા સ સારનો ભેદ.

કેટલાક વાદીઓને તથા તદ્દનુસારી અન્યપુરૂષોને એ ભ્રમ થઈ રહ્યો છે કે જગત્ અને સ સાર એક છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રોમા જ્યાં જગત્ શબ્દ આવે છે ત્યાં તેઓ તેનો અર્થ સ સાર કરી બેસે છે અને જ્યાં સ સાર શબ્દ આવે છે, ત્યાં તો તુરંચ તેનો અર્થ જગત્ કરી બેસે છે પરંતુ વિચારદ્રષ્ટિથી નોંહાળતા તે ઉભય પદાર્થો ભુલ્યા છે, એક નથી ભગવાનના અવિકૃત પરિણામસ્વરૂપને જગત્ કહે છે. અને તે સત્ય છે, નિત્ય છે, તથા પ્રવાહની માફક ગમનશીલ છે. પરંતુ જેના કારણથી જીવને જન્મ, મરણ, વિગેરે દુઃખો ભોગવવા પડે છે તે અવિદ્યાકૃત, અહુતામમતારૂપ સ સાર

કહેવાય છે અને તે સંસાર રજઝુમા સર્પની માફક ભ્રમરૂપ છે
છતાં પણ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે જગત્ અઘ્નિત્મક છે, નિત્ય તથા
સત્ય છે. અને સંસાર અહુતામભતારૂપ છે, અસત્ય છે, તથા
અનિત્ય છે

વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બે સર્વશક્તિમાન સર્વેશ્વર
પ્રભુની બે શક્તિ છે અવિદ્યાના દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ,
પ્રાણાધ્યાસ, અત કરણાધ્યાસ, અને સ્વરૂપવિસ્મૃતિ એવા પાંચ
પર્વો છે તથા તેમ વિદ્યાના પાંચ સાગ્ય, યોગ, વરાગ્ય તપ, તથા
સગવદ્ભક્તિ એ પાંચ પર્વો (ભેદ) છે વિદ્યા દ્વારા મોક્ષ થાય
અને અવિદ્યાથી બંધન થાય છે નિત્યકીડારસિક, રસિકશિરોમણિ
પ્રભુશ્રીની જ્યારે સ્પષ્ટ રમણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તે
પોતાના સ્વરૂપમાથી સત્, ચિત્, અને આનંદરૂપ અશોને
પ્રકટ કરે છે બાદ બહુરૂપ થવાની સ્વેચ્છાથી પોતાના તે
સ્વાશોભા આનંદાશને તિરોભાવ કરી લે છે અને આનંદાશના
તિરોભાવ થવાથી ઐશ્વર્યાદિ ધર્મો પણ ચાલ્યા નાથ છે તે
સમય પરમાત્માની ઉચ્ચનીચ બહુરૂપે થવાની ઇચ્છાથી જીવની
સાથે અવિદ્યા લાગી હોય છે અને તે અવિદ્યાથી જીવને એવો
ભ્રમ થયો છે કે 'દેહજ હુ હુ' ઇન્દ્રિય માફ સ્વરૂપ છે, પ્રાણજ
હુ હુ તથા અત કરણ માફ સ્વરૂપ છે. પરંતુ પોતાનું જે સત્
ચિત્ તથા ગણિતાનંદ સ્વરૂપ છે તેને ભૂલી નાથ છે એજ
અધ્યાસ (ભૂટી સમજ) ને વરીભૂત ચૈતન્યાશને જીવ કહે છે.
સમગ્ર જગદ્વર્તિ પદાર્થો માત્ર ભગવાનના અશો છે તેઓમા

૧ એકસ્યેવ મમાગસ્ય જીવસ્યેવ મહામતે । બન્ધોડસ્યાવિદ્યાયાડનાદિવિવચ ।
ચ તથેતર । વિદ્યાવિદ્યે મમ તનૂ વિદ્વદુદ્ધવ શરીરિણામ્ । મોક્ષવધકરી આવે
માયલા મે વિનિર્મિતે । તન્યેતે મોક્ષવધૌ આન્યા તનૂ શક્તી । શ્રીમદ્ભાગવતમ્ ।

ઠાઈપણુ જાતનો લેહલાવ નથી તથાપિ આ જીવ અવિધાને વશ થઈ તે તે પદાર્થોમા લેહલાવ, રાગ, દ્વેષ, અહતા મમતા વિગેરે કરવા લાગી પડે છે બસ, એટલાજ માટે એને અનેક જન્મ મરણાદિ દુખો ભોગવવા પડે છે એજ અહતામમતાને સ સાર કહે છે, સ સાર અવિધાનુ કાર્ય છે અને જગત્ ભગવત્કાર્ય છે અને એજ સ સારને અજ્ઞાન, બ્રમ, અધ્યાસ, સ્વપ્ન, વિગેરે ઉપાધિઓ મળી ગઈ છે અવિધાનેજ આધીન થઈ જીવ દેહધર્મ, ઇન્દ્રિયધર્મ પ્રાણધર્મ અને અત કરણ ધર્મોને પોતાના ધર્મો માની 'હુ સ્થૂં છુ' 'હુ કૃશ છુ' 'હુ સુખી તથા દુખી છુ' ઇત્યાદિ અનેક રીતે પોતાને માનવા લાગે છે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન ગૃહાદિ બધા દેહનો સ બધ રાખવાવાળા છે, પરંતુ અજ્ઞાનને વશ થઈ તેઓને પોતાના સ બધી માની તેઓના સુખદુઃખાદિને પોતાના સમજવા લાગે છે જન્મની પહેલા માતાપિતા નહિ હતા મૃત્યુની પછી પુત્ર દિ પણુ નહિ રહેશે, તથા વિવાહની પહેલા સ્ત્રી પણુ કયા હતી ? છતાં પણ જુઠી મમતા તેઓના ઉપર કરવા લાગી પડે છે

૩૫ એજ વાત વેદ, ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભગવતમા પણ કહી છે

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિવિષ્ટોઽનીશયા શોચતિ મુદ્ધમાન' ૧ મુદ્ધક્રુતિ' અજ્ઞાનનાદૃત જ્ઞાન તેન મુદ્ધન્તિ જન્તવ । ૨ ગીતા

યાવદ્ભૂતોઽસ્મિ હતાસ્મીત્યાત્માન મન્યનેઽસ્વદ્ભુ ।

તાવત્તદ્ભિમાન્યજ્ઞા બાધ્યબાધકતામિયાત્ ॥ ૩ ॥

અવિવેકકૃત પુસો દ્યૌર્મદ ઇવાત્માનિ ।

ગુણદોષવિકલ્પશ્ચ ભિદેવ સ્તજિવત્કૃત ॥ ૪ ॥

સ્વપ્ને યથા પश्यति देहमीदृश मनोरथेनाभिलषिष्टचेतन ।

इष्टश्रुताभ्या मनसानुचिन्तयन्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृति' ॥ ૫ ॥

શોકમોહૌ મુક્ત ક્વ સ્વ દેહોત્પત્તિશ્ચ માયયા ।
 સ્વપ્નો યથાત્મન ક્ષ્યાતિ સસ્રાતર્ન હુ વાસ્તવી ॥ ૬ ॥
 આત્માનમન્ય ચ સ વેદ વિદ્વાનપિપ્પલાદો ન તુ પિપ્પલાદ ।
 યોઽવિદ્યાયાયુક્ત સ તુ નિત્યબદ્ધો વિદ્યામયો ય સ તુ નિત્યમુક્ત ॥ ૭ ॥
 બદ્ધો મુક્ત इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत ।
 गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बधनम् ॥ ८ ॥
 દેહ મનોમાત્રમિમ ગૃહીત્વા મમાહમિત્યન્ગવિદ્યો મન્વણ્યા ।
 एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ९ ॥
 ન કેનચિત્કાપિ કથચનાસ્ય દ્વદ્વાપરાગ પરત પરસ્ય ।
 यथाहम ससृतिरूपिण स्यादेव प्रबुद्धा न बिभेति भूते ॥ १० ॥

શ્રીમદ્ભાગવતમ્

અર્થાત્—દેહરૂપી સમાન વૃક્ષમા રહેલો આ જીવ અવિ-
 ઘાથી શોકાદિને પ્રાપ્ત કરે છે ૧. અજ્ઞાનથી જ્ઞાન જ્યારે આવૃત
 (કાંઈ) થઈ જાય છે ત્યારે જીવને મોહ પ્રાપ્ત થાય છે ૨. જ્યા
 સુધી મનુષ્ય હું જ મૃત્યુ વિગેરે દુ ખોનો ભોક્તા છું તથા હું જ
 બીજને મારવાવાળો છું એમ સમજે છે ત્યાં સુધી તે અહિર્દષ્ટિ-
 વાળો મુગ્ધ બાદિનો અભિમાની, અવિદ્યાવાન પુરૂષ, બાધ્ય તથા
 બાધકપણાને પામે છે અર્થાત્ પોતે દુ.ખાદિનો ભોક્તા તથા
 અન્યને દુ ખાદિને આપવાવાળો થઈ રહે છે ૩. જીવે ઘટ, પટ,
 મઠ, વિગેરે પદાર્થોની માફક આત્મામાં પણ અજ્ઞાનથી ભેદ
 સમજી રાખ્યો છે, અને હારમા રહેલા પુષ્પોની માફક પદાર્થોમા
 ગુણદોષની ભાવના રજૂ મિથ્યા કરી ક્ષીણી છે ૪. જેમ મનોર-
 થાધીજ પોતાની બુદ્ધિને ચ ચક્ષુ રાખવાવાળો મનુષ્ય સ્વપ્નમાં
 પોતાના દેહને મનોરથાનુસાર સુખી, દુ.ખી, દેખવા લાગે છે
 તેમજ જીવ અહીં જે કાંઈ દેખે છે અથવા સાંભળે છે તેનેજ
 નિરંતર ચિંતાન કરતાં કરતાં ફરીથી પણ બીજા જન્મમાં મોહને

પ્રાપ્ત કરી તે જ દુઃખાદિના કારણે અહુતા મમતા વિગેરેનો
 ભેદા કરે છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરે છે પ. રાત્રિમા જેમ એકજ બુદ્ધિ
 જે સ્વપ્ન તથા જ્યાતિ થાય છે તેમજ આ જીવને શોક, મોહ
 મુખ, દુઃખ અને અહુતામમતા વિગેરે ઉપાધિકૃત છે, અર્થાત્
 બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ ઉપાધિના સબધથી (કેવલ જામથી) જ માની
 સીધાં છે વાસ્તવ નથી ૬. એકજ વૃક્ષમા (દેહમાં) જીવ અને
 અતર્થામી નિવાસ કરે છે. પરંતુ તેમાં એક આન દાંશ અતર્થામી
 તે વૃક્ષનાં ફલ જે મુખદુઃખાદિ તેને ભોગવતો નથી અને પોતાના
 સ્વરૂપને તથા પોતાનાં સગીને ઓળખે છે, તથા નિત્યમુક્ત છે.
 પરંતુ જીવ જો કે અવિદ્વાન હોવાથી તે દેહકૃત કર્મનાં ફલો મુખ-
 દુઃખાદિને પોતે ખુદ પોતાના માનવા લાગી પડે છે અને તે નતો
 પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે અથવા નતો તે નિત્યમુક્ત અતર્થામીને
 પીછાને છે (ઓળખે છે). અને આવી અણુસમજથીજ તે નિત્ય
 બદલે છે ૭. સ સારમા બદ્ધ અને મુક્ત એવો જે વ્યવહાર છે તે
 ગુણોથીજ ફક્ત થયો છે અર્થાત્ ગુણોનું કાર્ય છે. વસ્તુતઃ. યથાર્થ
 રીતે ન સમજે, કારણ કે ગુણ પ્રકૃતિમૂલક છે, અને તે પ્રકૃતિનો
 નિયામક હું છું મારેજ મારે મારે બધ, મુક્ત વ્યવસ્થા નથી ૮.
 પૂર્વના માત્ર મનોજામથીજ પુનર્વાર એ દેહને પ્રાપ્ત કરી માણસ
 ‘હું આવો છું’ ‘આ માણ છે’ વિગેરે અહુતા મમતામા અધ-
 બુદ્ધિ થઈ જાય છે. તે સમય અજ્ઞાનથી અર્થાત્ ‘આ બીજો છે’
 ‘હું બીજો છું’ વિગેરે જામથી ફરી એજ અગાધ જ સાર સમુ-
 દ્રમાં ચક્કર ખાવા લાગે છે ૯. જેવી રીતે સ સાર પ્રાપ્ત કરાવનાર
 એ અહુ કારને મુખદુઃખ, રાગદ્વેષના સબધ થાય છે તેવીજ રીતે
 સ્વભાવથી નિ સંગ એ આત્માને કોઈપણ પ્રકારથી કોઈ દેશકાળમાં
 પણ કોઈના દ્વારા કદાપિ દ્વંદ્વાદિનો સબધ થતો નથી, આવી

રીતે જે મમજી ગયો તે પ્રાણીમાત્રથી ઉદ્વેગ પામતો નથી અર્થાત્ જેને ઓવું જ્ઞાન થઇ ચૂક્યું છે કે દેહાદિના માત્ર અયાસથીજ અહુતામમતા, અને અહુતામમતાથી લેહલાવ રાગદ્વેષાદિ, અને અનેક શુભાશુભ કર્મો, અને તેનાથી એટલે તે તે કર્મોથી મુખદુ બાદિ મળે છે વાસ્તવમાં હું નિસર્ગ છું આવું જે જ્ઞાની સમજે છે તે કોઇપણ પ્રકારે સૃષ્ટિમાત્રથી ઉદ્વિગ્ન થતો નથી ૧૦.

૩૬ જો કે રાગદ્વેષ, અહુ મમાલિમાન, લેહલાવ સ્યોદ્ય-કાશ્ય, શૈત્ય, ઉષ્ણતા અધતા, અધિરતા વ્યાકુલતા વિગેરે ધર્મો દેહ, બુદ્ધિ, અને ઇન્દ્રિયાદિના છે આત્માના નહિ છતાં પણ જીવ અવિદ્યાને વશ થઈ પારકી વસ્તુઓમાં પેતાપણુ, નિત્ય વસ્તુઓમાં અનિત્યપણુ, બ્રહ્મરૂપ પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ, અને બ્રહ્મથી અલિપ્ત પદાર્થોમાં લેહલાવ કરવા લાગી જાય છે બ્રમ, એજ અહુતામમતા વિગેરે અધ્યાસને સસાર કહે છે જેમ કમળા (પીળીઓ)ના રોગવાળો માણસ બીલકુલ દૂધ જેવી ધોળી વસ્તુઓને પણ પીળીજ દેખે છે, અથવા નદીના કાઠા ઉપર ઉભેલો બાલક જેવી રીતે તર ગયાળા જલમાં પ્રતિબિંબિત વૃક્ષોને પણ ફરતાજ માને છે અને જેમ કુદડી ફરતો માણસ પૃથ્વોને પણ ફરતીજ જુએ છે, તેમજ જીવને અવિદ્યાવશ આ જગત્માં અન્ય-થાલાવ તથા અહુતામમતા બુદ્ધિ થાય છે, અને તેનાથીજ એને બધન, જીવન, મરણાદિ હું ખો સહેવા પડે છે પ્રત્યેકની હૃદયરૂપ ગુહામાં (ગુહામાં) રહીનેજ ઈશ્વર બધાને પ્રેરે છે પરંતુ જીવ ' હું સ્વતંત્ર કર્તા છું, આ કર્મથી મળેલું ફળ મારું છે, હું સમર્થ છું ' વિગેરે વિગેરે અહુલાવ કરવા લાગી પડે છે એજ સસાર છે અને એટલાજ માટે જીવને બધન થાય છે એજ વાત શ્રીમદ્ભાગવત તથા શ્રીગીતાજીમાં કહી છે

યથામ્ભસા પ્રચલતા તરવોઽપિ ચલા ઇવ ।
 ચક્ષુષા ભ્રામ્યમાણેન દૃશ્યતે ચલતીવ ભૂ ॥ ૧ ॥
 યથા ભ્રમરિકાદૃષ્ટયા ભ્રામ્યતવિ મહીયતે ।
 ચિત્તે કર્તરિ તન્નાત્મા કર્તૈવાહરિયા સ્મૃત ॥ ૨ ॥
 इत्यहमावमाप्नो देहे मिथ्यावियोगिनि ।
 अवश कार्यते सर्वमीश्वरेण विमूढधी ॥ ३ ॥
 યથા દારુમયી યોષા યથા દારુમયો મૃગ ।
 એવ ભૂતાનિ મધવત્રીશતન્ત્રાણિ વિદ્ધિ મો ॥ ૪ ॥
 દેહાત્મમાવો દેહેનેશેચ્છયા કૃતકર્મસુ ।
 અહકારવિમૃદાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૫ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતમ

અહ સર્વસ્ય પ્રભવ સર્વ મત્ત પ્રવર્તતે ।
 ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति
 ભ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાસ્તદાનિ માયયા ॥ ૬ ॥

શ્રીમગધદ્વીતા ।

એતદ્દ્વારો હિ સસારો ગુણકર્મનિબન્ધન ।
 અજ્ઞાનમૂલોઽપાર્થોઽપિ પુસ સ્વપ્ન ઇવેયતે ॥ ૭ ॥
 ત એતદધિગચ્છન્તિ વિષ્ણોર્યત્પરમ પદમ્ ।
 અહમમેતિ દૌરાત્મ્ય ન યેષાં દેહગેહયો ॥ ૮ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતમ્ ।

અર્થાત—જેમ વાયુના વેગથી કંપતા તટ ઉપર ઉગેલા
 વૃક્ષાદિ પણ પાણીમા જાણે ચાલતાં હોય તેમ દેખાય છે અથવા
 જમણ કરનાર પુરુષની દ્રષ્ટિથી પૃથ્વી પણ ફરતી હોય એમ
 જણાય છે ૧. એમજ જવાતમા પણ દૃશ્યાકાશમા સર્વેના પ્રેરક

અતરાતમાના રહેવા છતાં પણ સ્વતત્ર કર્તાની માફક અહુ ભાવ કરવા લાગી પડે છે ૨. જ્યારે મૂઢબુદ્ધિ આ જીવ એક દિવસ અવશ્ય અલગ થઈ જવાવાળો હેતુમાં રહીને મિથ્યા અહુ પણાને પ્રાપ્ત થાય છે માટે ઇશ્વર પણ અવશ (સ્વતત્ર) થઈ સમમ કર્મોના ફળો તેનો પાસે ભોગવાવે છે ૩. જેમ કાષ્ટની પુનર્જી તથા કાષ્ટનો મૃગ એ બે નવાવનાર આજીવનના હાથમાં રહે છે, તેમજ આ જગત્ ભગવાનને વશ છે એમ સમજો ૪. હેતુનેજ પોતાનું સ્વરૂપ માનનાર અને અહુ કારથી જેનો મનિ વ્યક્તિ થઈ છે, એવો જીવ ભગવદ્વિષ્ણાથી થયેલા કર્મોમાં 'હું કરવાવાળો છું' એવો અહુ ભાવ કરવા લાગી પડે છે ૫. ભગવાને શ્રોમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે હું અભ્યુત્થાન પ્રાણી માત્રના દૃક્યમાં સર્વાનિયતા ઇશ્વર અર્થાત્મી સ્વરૂપથી રહે છે, અને પોતાની અલૌકિક શક્તિથી કળવાળી પુનર્જીની માફક સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેરે છે તે ઇશ્વર હું છું, અને હું જ સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છું અને મારાથીજ સર્વ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે ૬. પ્રકૃતિ તથા શુભાશુભ કર્મ જેનું કારણ છે એવો આ સ સાર (અહુતામમનાત્મક) અજ્ઞાનમૂલક તથા ભૂલો છે ૭. જે મનુષ્યોને જગત્માં રહેલા પ્રદાર્થોમાં અહુ મમભાવ થતો નથી તે જ ભગવાનના વિષ્ણુપદ (અક્ષરધામ)ને પ્રાપ્ત કરે છે ૮.

૩૭ હવે માત્રમ થયું હશે કે સત્યવસ્તુમૂલ જગત્ અલગ છે અને અહુતામમનાત્મક સ સાર અલગ છે. આજ સ સાર અને જગત્નો પરસ્પર ભેદ છે એ સ સાર પચપર્વા વિદ્યાદ્વારા લયને પામે છે. આજ સુધી અનેક જ્ઞાનીઓ વિદ્યા દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે પરંતુ જગત્ તો જેવુંને તેવુંજ બની રહ્યું છે જગત્નો કોઈ

પણ અશ બગડયો નથી. એટલા માટેજ જગત અને સસાર એ ઉભય એક વસ્તુ નથી પણ ભિન્ન ભિન્ન છે.

અવિકૃતપરિણામવાદ તથા આરંભવાદ.

જગત બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ છે મૂળ કારણજ સર્વ કાર્યરૂપે થાય છતાં પણ કારણમાં કેઈપણ પ્રકારનો વિકાર ન થાય તેને અવિકૃતપરિણામ કહે છે તત્ત્વનો [સ્વરૂપનો] જે અન્યથાભાવ તેને વિકાર કહે છે તે વિકાર જેમાં ન આવે એવો જે પરિણામ તે અવિકૃતપરિણામ કહેવાય છે આસ્તિકદેવોના આરંભવાદ, વિપર્તવાદ, પ્રધાનવાદ, અને પરિણામવાદ, આ ચાર વાદો પ્રસિદ્ધ છે નૈયાયિકો આરંભવાદને સ્વીકારે છે તેઓનું કહેવું એવું છે કે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આ ચાર તત્ત્વોનાં અપ્રત્યક્ષ પરમાણુ જ્યારે ઇશ્વરકૃતિથી પરસ્પર મળી દ્વ્યાણુક વિગેરેનો આરભ કરે છે, ત્યારથીજ સૃષ્ટિનો આરભ થાય છે અને જ્યારે ઇશ્વર તે પરમાણુઓમાં ઉલટી ક્રિયા કરે છે ત્યારે સર્વ પરમાણુઓ એકબીજાથી બુદ્ધિયમ્મ આકાશમાં રહે છે અને ત્યારેજ પ્રલય થાય છે તાર્કિક લોકો પરમાણુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મનને નિત્ય માને છે તેઓને ત્યાં ઇશ્વર અને જીવનું સર્વદા દ્વૈતજ રહે છે. અને તેઓ પરમાણુઓને જગતનું ઉપાદાન કારણ માને છે પરંતુ ઇશ્વર નિમિત્તકારણ છે એવું સ્વીકારે છે તથા જગત સત્ય છે

૧ એવું અમે આગળ જઈ વળી ૫ મી રીને નિરૂપણ કરીશું.

આરભવાદની સમાલોચના.

પરંતુ તેઓનો આ મત શ્રુતિ તથા યુક્તિઓથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી કારણકે ‘ સર્વ સર્વિદ્ બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ’ ‘ પુરુષ एवेद-सर्व ’ ‘ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ’ ‘ वासुदेव सर्वमिति ’ ‘ विश्व हि ब्रह्म तन्मात्र ’ વિગેરે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્ર, પુરાણોનો પ્રખર વિરોધ આવે છે કારણ કે વેદાદિ શાસ્ત્રો અદ્વૈત-જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છે જ્યારે તાર્કિક તેનાથી ઉલટું દ્વૈતજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવા ચાહે છે તથા જે જે પરમાણુના પરસ્પર સંયોગથી દ્વયલુક તેનાથી ત્ર્યલુક અને ત્ર્યલુકથી કુમશ સ્થૂલ પૃથ્વ્યાદિ પદાર્થો, આવા રીતે જે આરભસૃષ્ટિ મનાઈ છે તે પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે જે જુદા જુદા પરમાણુઓમાં પ્રદેશ ન હોવાથી તેનો સંયોગ થવોજ અશક્ય છે અને કદાચ થાય તો પણ ક્યાથી થાય ? તેને માટે અનુમાન પણ કરી શકતા નથી માટે દ્વયલુકની ઉત્પત્તિજ અસંભવિત છે અને પરમાણુઓને નિત્ય માનવાથી સૃષ્ટિનો કદાપિ નાશ ન થવો જોઈએ પરમાણુઓમાં રૂપ માનવું પણ અયુક્ત છે, કારણ કે રૂપ માનવાથી પરમાણુઓ અનિત્ય થઈ જશે અને પરમાણુઓમાથોજ સૃષ્ટિ માનશે તો પછી કાલ, જીવ, આકાશ, દિશા, એઓનું ઉપાદાન કારણ કેણુ થાય ? યદિ કહો કે એ કાલ વિગેરે જુદાજ નિત્ય પદાર્થો છે, તો શ્રુતિ, સૂત્રોનો મહાન વિરોધ ગળે આવી પડે છે જીજી ઇશ્વરને માત્ર નિમિત્ત કારણજ માની લેવાથી વિષમતા તથા નિર્દયતા રૂપ દોષ આવી પડે છે, કારણકે એક માણસ સુખી, જ્યારે બીજો માણસ તેટલોજ દુઃખી જોવામા આવે છે, ઇશ્વર કેઈને સ્વર્ગ સુખ આપે છે અને બીજા પાસે નરકયાતના ભોગવાવે છે તો એવો ઇશ્વર જરૂર

વિષમ અને નિર્દય કહેવાશે કદાચ એમ કહેા કે ઇશ્વર તો જેના જેવાં કર્મો જીવે છે તેવાજ તેને ફેલો આપે છે તો પછી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃયરૂપ દોષ કયા રહ્યો ? તો આમ કહેવામા પણ અનીશ્વરત્વ રૂપ દોષ તો માથે ઝાંઝુમીજ રહ્યો છે કારણ કે યદિ કર્મજ ફેલો આપે છે તો પછી ઇશ્વર શા કામનો ? અને બીજો પણ એક પરતંત્રતારૂપ દોષ ઇશ્વરમા આવી મળે છે ઇશ્વર કર્તા છે એ પણ સુક્તિથી સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે આપના મતમા ઇશ્વરનું શરીર માન્યુ નથી અને શરીર વગરનો કદાપિ કર્તા થઈ શકેજ નહિ, અગર એટલા માટે શરીર માનો તો તમારા મત પ્રમાણે ઇશ્વર શરીરમા અનિત્યપણુ આવી જશે કદાચ કહેા કે ઇશ્વરને શરીરની અપેક્ષા નથી તે ઇચ્છામાત્રથીજ જગતનું નિર્માણ કરવા સમર્થ છે તો એ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે જેને શરીર નથી હોતું તે ઇચ્છાવાળો હોય એવું લોકમા કયાય પણ પ્રસિદ્ધ નથી કદપના પણ લોક વિરૂદ્ધ ન હોવી જોઈએ. અને ઇશ્વરને ઇચ્છાવાળો માનવાથી ઇદ્રિયો પણ માનવી જોઈશે અને જ્યારે ઇદ્રિયવાન ઇશ્વર થયો તો પછી જરૂર સુખદુઃખાદિ લોકતા પણ થવો જોઈએ. તો પછી ઇશ્વર પણ એક જાતનો જીવ જેવોજ થયો કહેવાય માટે આવી રીતે અનેક દોષથી અસ્ત હોવાથી આર લવાદ યુક્ત નથી.

પ્રકૃતિવાદ અને તેની સમાલોચના.

૩૮ અસત્ કોઈનું પણ કારણ થઈ શકે નહિ. એમ નહિ હોય તો શશંશંગથી પણ સમગ્ર વસ્તુઓ પેદા થવી જોઈએ, પણ તે લોકથી વિરૂદ્ધ છે પ્રકૃતિ તો જડ છે માટેજ

(૫૨)

પરતંત્ર પણ છે અને તે પરતંત્ર તથા જડ હોવાથી કોઇનું કારણ થઈ શકે નહિં અગર માની લઈએ કે પ્રકૃતિજ કારણ છે, તોય પણ ઉંધાર નથી. કારણ કે પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિનો વિરોધ જેવો ને તેવોજ ઉભો છે

બોબુ એ કે પ્રધાનવાદમા પ્રકૃતિ તથા પુરૂષનો ભેદ જાણવાથીજ મોક્ષ મા-યો છે, પરંતુ વેદમાં તો પ્રજ્ઞાજ્ઞાનથી મોક્ષ કહ્યો છે આવી રીતે પણ વેદવિરોધ સ્પષ્ટજ છે અગર કહો કે લોકમાં ચારીર જે શુક્રશોષિતમય માન્યું છે. અને તેનું કારણ સ્ત્રીપુરૂષજ અસિન્ધ છે માટે પ્રકૃતિ-પુરૂષનેજ કારણ માનવું જોઈએ તો એ પણ માત્ર અવિચારમધુરજ છે. કારણ કે ' કર્તારમીશ પુરુષ બ્રહ્મ-યોર્નિ ' તદ્ભૂતયોર્નિ પરિપદ્યન્તિ ધીરા ' 'મમ યોર્નિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભે વધામ્યહમ્ ' 'તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહ બીજપદઃ પિતા ।' વિગેરે શ્રુતિ, સ્મૃતિ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તે ઇશ્વરજ રૂપભેદથી આ સમગ્ર જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને તે જ બધાનો પિતા છે અર્થાત્ પ્રજ્ઞાજ્ઞ સ્વરૂપભેદથી પુરૂષ, યોનિ, અને બીજ છે માટે પ્રધાનવાદ વેદાનુકૂલ ન હોવાથી અપ્રમાણ છે.

વિવર્તવાદ.

૩૬ અદ્વૈતવાદી વિવર્તવાદનો સ્વીકાર કરે છે તેઓનું એવું કહેવું છે કે નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિર્ધર્મક, નિર્ગુણ્ય પ્રજ્ઞામાંજ અનાદિમાયાના સબંધથી જગદ્ગૂણ વિવર્તને પામે છે, અર્થાત્ માયા સબંધથી અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રજ્ઞામાજ જગત્ત્વી જ્ઞાતિ થાય છે. જેમ દોરીમાં સાપનો જામ થાય છે, અથવા છોપમાં ચાંદીની જ્ઞાતિ થાય છે એવીજ રીતે અજ્ઞાનથી પ્રજ્ઞામાં જગત્ત્વી જ્ઞાતિમાત્ર થાય છે,

૧ અદ્વૈતમત અથવા માયાવાદ.

વાસ્તવમાં જગત કંઈજ નથી 'જીવ, ઇંદ્રિય, કેવલજ્ઞાન, ઇંદ્રિય અને જીવનો લેહ, અવિદ્યા, અને અવિદ્યાથી થતો જીવનો બંધ, આ છ પદાર્થોને અદ્વૈતવાદી અનાદિ માને છે અને અનાદિ તથા સાન્ત (અન્તવાળી) માયાજ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તો એ ઠીક છે પરંતુ અગર શ્રુત્યાદિથી આ વાત સિદ્ધ થતી હોય તો અમે માની લઈએ કે માયાવાદ વૈદિક છે. પરંતુ સિદ્ધ થવું માત્ર કઠિનજ નાહું, પરંતુ વંચ્યાપુત્રના લક્ષ્મી માફક મિથ્યા છે કારણ કે પ્રથમ તો જીવાદિ છ પદાર્થોને અનાદિ માનવાથી વેદવિરોધજ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વેદમાં 'સર્વે સૌમ્યેદમય આસીત્' 'એકમેવાદિતીય બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ વાક્યો દ્વારા એક બ્રહ્મને છેડી કોઈ પણ પદાર્થને અનાદિ કહો નથી અને ખરી વાત તો એ છે કે છએ પદાર્થોને અનાદિ માની લેવાથી અદ્વૈતમત એ નામજ વિરૂદ્ધ પડી જશે બીજી અનાદિ-સિદ્ધ માયાને ઉપાદાન કારણ માનવાથી દ્વૈતાપત્તિ થાય છે અગર અભાવ પદાર્થની માફક અનાદિ સાન્ત માની દ્વૈતાપત્તિને પરિહાર કરો તો પણ છુટકારો નથી, કારણ કે તમારા મતમાં માયાને ભાવરૂપ પદાર્થ માન્યો છે, એટલા માટે ભાવસિદ્ધિમાં અભાવનું દૃષ્ટાંત તદનજ અયુક્ત કહેવાય વિવર્ત થવામાં જે રજ્જુસર્પ તથા શુક્રિતરજ્જુનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે પણ મનોરથ માત્ર છે, કારણ કે રજ્જુ તથા સર્પ ઉભય સાકાર છે તથા સરખા આકારના પણ છે સમાનાકાર પદાર્થોની પરસ્પરમાં બ્રાંતિ સંભવિત છે, પરંતુ નિરાકાર, નિર્ધર્મક, નિષ્ક્રિય, બ્રહ્મમાં સાકાર, સંધર્મક, સક્રિય, જગતની બ્રાંતિ સંભવતી નથી કારણ કે

૧ જીવે ર્દેશો વિશુદ્ધા વિદિભાગસ્વનચાર્દેશો ।

આવિદ્યા, તાત્કાલી બન્ધ, પદ્મમાક્રમવાદય ॥

પરસ્પર વિરૂધ્ધમાં જ્ઞાતિ કદાપિ થતી નથી અને વિરૂધ્ધમાં પણ જન્મ થતો હોય તો પછો આકાશમા પણ હાથી ઘોડા વિગેરેની જ્ઞાતિ થવી જોઈએ કદાચ કહો કે કોઈ કોઈ વખતે મેઘો ચઢી આવતા આકાશમા પણ તેવી જ્ઞાતિ થાય છે, પરંતુ ત્યાં ચઢ્યા નિરાકારમા સાકારની જ્ઞાતિ થાય છે, છતાં પણ આકાશ નિરાકાર છે, શુક્તિરજત, રજ્જુસર્પ વિગેરે દૃષ્ટાંતોમા બને સાકાર અને સમાનાકાર છે, પરંતુ આકાશનો મેઘોના જેવો સરખો આકાર નથી અસ્તુ, અગર 'તુલ્યતુ' ન્યાયથી માની લઈએ તો પણ એનાથી બ્રહ્મા જગતની જ્ઞાતિ સિધ્ધ થતી નથી કારણ કે જ્ઞાતિ થવામા આવેા નિયમ છે કે જેની જ્ઞાતિ થતી હોય તેને પહેલા કયાય પણ જોયો હોવો જોઈએ જેને કદાપિ જોયો નથી તેના પદાર્થની જ્ઞાતિ થવી અસંભવિત છે. રજ્જુ-સર્પ, શુક્તિ-રજત, વિગેરે દૃષ્ટાંતોમા તો સર્પ તથા રજત બને પહેલાં દૃષ્ટ છે અને જોટલા માટેજ તે વાસનાથી પેદા થયેલા સ્કારથી રજ્જુમાં પૂર્વદૃષ્ટ સર્પની તથા શુક્તિમા રજતની જ્ઞાતિ થાય છે ' બ્રહ્મા જગતની જ્ઞાતિ થાય છે ' અહીં આ વાક્યમા જો સ્પષ્ટ માત્રુમ પડી આવે છે કે અવશ્ય પૂર્વમા સત્ય જગતનો અનુભવ થયો છે ભારે તો જ્ઞાતિ થઈ, નહિ તો જ્ઞાતિજ અસંભવિત છે અગર જ્ઞાતિવાદ સિધ્ધ કરવા માટે પહેલા સત્ય જગતનું દર્શન માનો તો પછી વિવર્તવાદનોજ નાશ થઈ જશે. કદાચ કહો કે અનાદિ વાસનાથી પેદા થયેલા સ્કારથી જ્ઞાતિ થાય છે તો જો કલ્પના પણ દૂરાપાસ્તજ છે, કારણ કે અનાદિવાસના માની લેવાથી અધર પરા તથા અનવસ્થારૂપ બે દોષો આવી પડે છે માટે માયાવાદ કોઈપણ પ્રકારે વેદસિધ્ધ થઈ શકતો નથી. આગળ જઈ અમે એજ વિષયની બહુ સારી રીતે સમાલોચના કરીશું.

અવિકૃતપરિણામવાદ.

૪૦ દુનીઆમાં પરિણામ બે પ્રકારનો છે પહેલો પાંચ-
ણામ એવો છે કે જે પલટતા છતાં પણ અર્થાત્ કાયરૂપને
પામતા છતાં પણ ફરી પોતાના પૂર્વસ્વરૂપને એટલે કારણસ્વરૂપને
પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજો, જે પરિવર્તન થયા પછી પોતાના
અસલ સ્વરૂપમાં ન આવી શકે અન્ય સ્વરૂપમાં પલટાઈ જઈ પછી
જે પોતાના મૂલસ્વરૂપમાં ન આવી શકે તેનેજ વિકાર કહેવામાં
આવે છે, જેમ દહિ, અને જે ફરી પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં આવી
મળે તેને પરિણામ અથવા અવિકૃતપરિણામ કહે છે. જેમાં
પોતાના અસાધારણ ધર્મેનાં તો પરિત્યાગ હોય અને ફરી
પૂર્વાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં વિરોધી અન્ય ધર્મેના ઉદય થતો
હોય તેને વિકાર યા તો વિકૃતપરિણામ કહે છે. જેમ દુધનો જ્યારે
દહિલાવ થઈ જાય છે ત્યારે કારણરૂપ દુગ્ધનાં માધુર્યાદિ અસા-
ધારણ ધર્મેનાં પરિત્યાગ થાય છે અને ફરી દુગ્ધાવસ્થાના
વિરોધી ખટાશ, ઘટ્ટપણું વિગેરે ધર્મેનાં ઉદય થાય છે, માટેજ
એ વિકાર કે વિકૃતપરિણામ કહેવાય છે. દુધ જો કે 'દહિરૂપથી
પરિણામ પામ્યું છે છતાં પણ તેના સ્વરૂપને અન્યથાલાવ મળે
છે માટેજ દહિ દુગ્ધનું વિકૃતપરિણામ છે, પરંતુ પરિણામ થયા
પહેલાં કે પરિણામ થતી વખતે અથવા પરિણામ થયા બાદ કોઈ-

૧ સ્વાસાધારણધર્મે પરિત્યાગપુર સ્વરૂપ નુ કારણભાવપ્રતિરોધિધર્મન્તિ
રોચ્યો વિકાર । ચયા દુગ્ધસ્ય દહિમાત્રે દુગ્ધાસાધારણધર્મેષ્ય માધુર્યાદિ પરિ-
ત્યાગ પુનર્દુગ્ધમાવાપતિપ્રતિરોધિનો ઘનસ્વાદઃકચાદેહરૂચઃ । શ્રુત્યુક્તાનાં
મૃત્યુવર્ણાય પ્રભુનાં તુ ષટકટકકટાહારિમાત્રેપિ તદસાધારણધર્મોનાં ગન્ધસ્વાદ-
કષપાટિકારોહિતકૃષ્ણકઠિનચાતુરવાદીનાં પરિત્યાગો ન । નાપિ ચડાશનં મૂય,
કારણમાશાનાપતિ । બાહ્યશક્તે—રેશનમઃ ચાર્યગોવર્ધનમર્ણ ।

પણ પ્રકારનો અન્યથાભાવ થયા વગર જે કારણ કાર્યરૂપથી પરિણામ પામે છે તેને 'અવિકૃતપરિણામ' કહે છે. બસ, એવીજ રીતે બ્રહ્મ પણ જગતરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયું છે, વેદમા પ્રતિજ્ઞા-શ્રુતિદ્વારા કાર્યકારણનો તથા જગત્ અને બ્રહ્મનો અલેદ નિરૂપણ કરતી વખતે મૃત્તિકા, સુવર્ણ, તથા લોહ (લોહુ) બ્યારે ઘટ કુડલ, તથા કઠાઈરૂપથી પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ પોતાના અસાધારણ ધર્મો કે જે ગધવત્ત્વ કસોટી પર ચઢવું, કાળાશ કઠિનપણુ વિગેરે ધર્મોનો પરિત્યાગ કરતાં નથી અને ફરીથી પોતાની પૂર્વાવસ્થામા અર્થાત્ ઘટ મૃત્તિકાની અવસ્થામાં, કુડલ સુવર્ણાવસ્થામા અને કટાહ લોહાવસ્થામા આવી શકે છે. જગદ્રૂપે પરિણામ થયા પહેલા, જગદ્રૂપે પરિણામ થતી વખતે તથા પુન પૂર્વાવસ્થામા આવ્યા પછી પણ બ્રહ્મ તે જોવું ને તેવુંજ સત્, ચિત્, અને આનંદ સ્વરૂપજ રહે છે. જેમ મૃત્તિકા, સુવર્ણ, અને લોહ કાચાવસ્થામા જેવું છે તેવું ને તેવુંજ કાર્યાવસ્થામા પણ છે, તેના સ્વરૂપનો અન્યથાભાવ થતોજ નથી, તેમજ બ્રહ્મ પણ કારણાવસ્થામા તથા કાર્યાવસ્થામા સમાન રહે છે એના સંવ્યવહારસ્વરૂપના તો જરાય અન્યથાભાવ થતો નથી, બધા સુવર્ણાદિ તૈજસ પદાર્થો, કટક, કુડલ, હાર વિગેરે કાર્યરૂપ અવસ્થામા પરિણત થાય છે પરંતુ ફરીથી કારણાવસ્થામાં અર્થાત્ સુવર્ણાવસ્થામા આવી શકે છે કેવલ કટક, કુડળ, હારાદિરૂપથી સુવર્ણની અવસ્થાજ બદલાતો રહે છે. અવસ્થાનુ બદલાવુ કંઈ ભેદ કે વિકાર કહેવાતો નથી જેમ ઘડી કરી રાખેલું વસ્ત્ર

૧ પરિણમતે કાર્યોકારણેતિ અવિકૃતમેવ પરિણમતે સુવર્ણ સર્વાણિ ચ તૈજસાણિ । પૂર્વાવસ્થા-વધમાભવન્તુ કાર્યશ્રુત્યનુરોધાદર્શાકર્તવ્ય ।

(૫૮) અથવા ઘડી ખોલી નાખી ફેલાવેલું વસ્ત્ર જુદું નથી, અથવા ખેડેલો કે લાંબો થઇ મૂતેલો સર્પ કંઈ જુદો નહિ કહેવાય. તેમ 'હુ' એક પણ અનેક પ્રકારે બહુ થાઉં ' 'એકલાં-થી રમણુ ન થઈ શકવાથી બ્રહ્મ દ્વિતીય થવાની ઇચ્છા કરી. ' વિગેરે શ્રુતિઓમાં કહેલી ભગવાનની બહુ થવાની ઇચ્છા અવસ્થાના પરિવર્તન થયા વગર સિદ્ધ ન થઈ શકે, માટેજ 'एकोहबहुस्यां' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના અનુરોધથી અવસ્થાને અન્યથાભાવ તો સ્વીકારવોજ જોઈશે. માટેજ ભગવાન પોતાના આનંદાશનો તિરોલાવ કરી ગુણોનો ન્યૂન કે અધિક ભાવ થવાથી આ વિચિત્ર જગત્ સ્વરૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત થયા.

૪૧ અસ્તુ (ઠીક છે), માની લીધું કે બ્રહ્મજ જગતનું ઉપાદાન અથવા સમવાયી કારણ છે. બ્રહ્મજ પ્રકૃતિ, પુરૂષ, મહત્, અહ કાર, ગુણ ઇત્યાદિ રૂપથી પરિણામને પ્રાપ્ત થયું છે. છતાં પણ એનો બનાવનાર તો જરૂર કોઈ જોઈએજ. મૃત્તિકા સુવર્ણ વિગેરે પણ કોઈના બનાવવાથીજ ઘટ, કુડલ, કટક વિગેરે કાર્યરૂપે બને છે માટે જો કે બ્રહ્મ જગતનું સમવાયી કારણ છે. છતાં પણ તેનો ઉત્પાદક (મનાવનાર) કોણ ? એની શકા થાય તો તેને ઉત્તર એ છે કે જેમ કરોળીઓ પોતાના સ્વરૂપથી પોત અનેક બલ બનાવી લે છે, તેને જેમ કોઈ કર્તા કે નિમિત્તકારણની અપેક્ષા નથી તેમજ બ્રહ્મ પણ પોતે પોતાની મેળે જગદ્રૂપ થઈ બલ છે અને તેને પણ કોઈ કર્તા, અથવા નિમિત્તકારણની જરૂર રહેતી નથી વેદમાં પહેલાં એ કહ્યું છે કે 'સૃષ્ટિની' પૂર્વમાં એક અદ્વિતીય બ્રહ્મજ હતું. ' ત્યાર પછી કશું છે કે 'તેણે' પોતાના

૧ ઈકોહ બહુસ્યા પ્રજાયેવ । ૨ સ ઈકાકી ન રમતે સ દ્વિતીયમેચ્છત્ ।
૩ મદેવ સૌમ્યેદમપ્ર ભાસીત્ । ૪ સ આત્માનસ્સવયમકુસ્ત ।

આત્માનેજ જગદ્રૂપે બનાવ્યો.' એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મજ કર્તા, નિમિત્ત, તથા ઉપાદાન કારણ છે એજ વાત ' ઉપસંહારદર્શનાદિતિ ચેન્ન ક્ષીરવાદિ ' ' પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદશાન્તાનુપરોધાત્ ' એ બે સૂત્રોમાં કહી છે ત્યાં કહ્યું છે કે કુલાલ (કુભાર) ને ચક્ર, ચીવર, (કાપવાની દોરી) વિગેરે ઉપકરણને સ પાદન કરતો બેઠાં કહો કે બ્રહ્મને પણ જગદ્રૂપ કારણ કરતી વખતે નિમિત્તાદિની અપેક્ષા હોવી બેઠાંજ. અને તે નિમિત્તાદિ અહીં અન્ય કોઈ નથી માટે પરિણામવાદ યુક્ત નથી આવી શકા કરે તો તે ઠીક નહિ. કહેવાય કારણ કે જેમ દૂધને દધિરૂપથી પરિણામ થતી વખતે કર્તા, નિમિત્ત, વિગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી તે (દુધ) દધિભવન સમયે પોતેજ કર્તા, તથા નિમિત્ત થઈ જાય છે. એવીજ રીતે બ્રહ્મને પણ જગદ્રૂપે થતી વખતે કર્તા અથવા નિમિત્તાદિની અપેક્ષા કોઈપણ પ્રકારની રહેતી નથી તે પોતેજ કર્તા, નિમિત્ત અને ઉપાદાન થઈ જાય છે. ' પ્રૈકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદશાન્તાનુપરોધાત્ '

૧ ઉપસંહારદર્શનાદિતિચેન્ન ક્ષીરવાદિ ૧-૧-૨૪ । કુલાલાદેવકારિ-
સાધનાન્નરસ્યોપસંહારદર્શનાત્, સંસારદર્શનાદિતિચેન્ન, ક્ષીરવાદિ યથા
ક્ષીર કર્તારમનપેદ્યૈવ દધિભવનસમયે દધિ ભવતિ એવ ત્રણાપિ કાર્યસમયે
સ્વયમેવ સર્વ ભવતિ । શ્રીમદ્બ્રહ્માચાર્યચરણા બળુમાં. ૨ તથા ચ
જગત પ્રકૃતિરુપાદાનકારણ આનિમિત્તકારણ ચ ત્રણૈઃ અથવા રૂઢ્યા
પ્રકૃતિરુપાદાનકારણ પ્રકૃષ્ટા કૃતિર્યસ્યેતિ યોગેન ચ નિમિત્ત ચ ત્રણૈઃ ચકારો
યત્ર યેનેત્યાદિવાક્યોક્તાધિકરણ વાદિસપ્રાહક । કુન-પ્રતિજ્ઞાદશાન્તાનુપરોધાત્ ।
તત્ર તત્રોપનિષદ્ધુ ભૂયમાણા પ્રતિજ્ઞાદશાન્તાશ્ચાભિજનિમિતોપાદાન વે સયેવ નોપ-
દ્ધયેન્ । યથા જ્ઞાન્દોગ્યે શ્વેનકેતુવિદ્યાયા ' ઉત તમાદેશમપ્રાક્ષો યેનાશ્રુત શ્રુત
ભવત્યમત મતમવિજ્ઞાત જ્ઞાત ' હતિ પ્રતિજ્ઞા । જનનર ' કથ નુ ભગવઃ સ
આદેશો ભવતિ ' હતિ શ્વેનકેતુપ્રશ્ને ' યથા સૌમ્યૈકેન મૃદેશકેન સર્વ મૃગમયં
વિજ્ઞાત સ્યાદ્દ્વાચારમ્ભણ વિકારો નામધેશ મતેકેન્યેવ સમ્યમિતે દૃશ્યન્ત ।

આ સૂત્રમાં પ્રકૃતિ શબ્દના બે અર્થ થાય છે. એક રૂઢ અને બીજો યૌગિક. કોઈ એક અમુક અર્થમાં જે શબ્દનો નિયમ કરી રાખ્યો હોય એવા શબ્દને ' રૂઢ ' શબ્દ કહે છે, જેમ મ ડપ અહીં એમાં અક્ષરોથી એ અર્થ નથી નીકળતો, છતાં પણ રૂઢ હોવાથી એનો એજ (મ ડપ) અર્થ થાય છે અને જેનો યોગથી (અક્ષરોના મેળથી) અભીપ્ર અર્થ નીકળતો હોય તેને યૌગિક શબ્દ કહે છે પ્રકૃતમાં પ્રકૃતિ શબ્દને રૂઢ તથા યૌગિક બે ને માન્યો છે માટે એના બે અર્થો થાય છે. એક તો પ્રકૃતિ અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ આ એને રૂઢ અર્થ થાય છે અને બીજો પ્રકૃતિ (એટલે અત્યંત સારી છે કૃતિ જેની) એટલે નિમિત્તકારણ એ યૌગિક અર્થ છે તો હવે સૂત્રનો અર્થ એ થયો કે પરમાત્મા આ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. તથા સારી રીતે બનાવનાર નિમિત્તકારણ પણ છે. સૂત્રમાં રહેલો ચક્રાર એ અર્થને સૂચવે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલા 'યજ્ઞ યેન યતો યસ્ય' ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં ઉક્ત જગદ્ગુપ્ત થવાનું સ્થાન, પ્રકાર, પ્રયોજન, વિગેરે પણ બ્રહ્મજ છે. કારણ કે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંત એવાજ મળે છે. બ્રહ્મનેજ જગતનું અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદન માનવાથી ઉપનિષદોમાં અનેક જગ્યાએ કહેલી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંત સાર્થક થશે તે દૃષ્ટાંત અને અને પ્રતિજ્ઞાના અનુરોધથી બ્રહ્મનેજ ઉપાદાન તથા નિમિત્તકારણ માનવું જોઈએ જેમ છાંદોગ્યોપનિષદની શ્વેતકેતુ વિધામાં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે ત્યાં કહ્યું છે કે " હે

વૃહદારણ્યકે મૈત્રેયીબ્રાહ્મણે ' આત્મનો વારે વર્ણનેન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞાનેત્વં સર્વં વિદિતમ્ ' અગ્રે ચ ' બ્રહ્મ તં પરાદાયોઽન્યત્રાત્મનો બ્રહ્મ વેદ ' । ' હં સર્વં યદ્યમાત્મા ' इति सर्वस्य ब्रह्मरूपतां प्रतिज्ञाय दृष्टान्ता आत्राताः मातृसक्तौ वेदान्तमहाबाषा श्रीगोवर्धनशर्मा ।

પ્રિય શિષ્ય ! શુ તમે તે આદેશ (આજ્ઞા) ક્યારે પણ પુછ્યો છે ? કે જેના સાંભળવાથી ન સાંભળેલો પદાર્થ પણ સંભળાઈ જાય છે, અને અજાણી (અજ્ઞાત) વસ્તુ પણ જણાઈ જાય છે, તથા જેની સમજણથી ન માનેલી વસ્તુ પણ માની લેવાય છે.”

આદ આણુ ગુરુમુખથી શ્રવણ કરી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે “ હું ભગવન્ ! તે આજ્ઞા કય છે ? ” ત્યારે ઋષિ બોલ્યા કે “ હું ભોળા સ્વભાવના શિષ્ય ! જેવી રીતે એક મૃત્તિકાનેજ જાણી લેવાથી બધોજ મૃદુભય (માટીથી બનેલા) પદાર્થ જાણી લેવાય છે, કારણ કે માટીના બનેલાં ઘટ, શરાવ, (કોડીયાં) બટેરાં, કુલડાં, વિગેરે પાત્રો વાણીમાત્રથીજ કહેવાયા છે, અર્થાત્ કહેવા પુરતાંજ મૃત્તિકાથી અલગ સમજાય છે. વસ્તુતઃ ખરી રીતે તો માટીનાજ તે તે બુદ્ધા બુદ્ધાં નામો છે, પણ કાંઈ મૃત્તિકાથી તેનું સ્વરૂપ બુદ્ધ નથી. માટે તે ઘટ વિગેરે સર્વ મૃત્તિકા સ્વરૂપજ હોવાથી સત્ય છે, પણ અસત્ય નથી. બીજી પણ બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદના મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે “ હું શિષ્ય ! આત્માનાજ દર્શનથી શ્રવણથી તથા મનનથી આ પુરોદ્રશ્યમાન (નજર આગળ જણાતું) જગત્ દેખાઈ, સંભળાઈ, અને જાણી લેવાય છે. ” એની આગળ પણ કહ્યું છે કે “ બ્રહ્મ તેવા મનુષ્યથી દૂર રહે છે કે જે જગત્માં રહેલા પદાર્થોને બ્રહ્મથી અલગ સમજે છે. ” આ બધું પુરોદ્રશ્ય-માન જગત્ આત્મસ્વરૂપ છે. ’ એવી રીતે ‘ આ સમગ્ર જગત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ’ આમ પ્રતિજ્ઞા કરી પછી દૃષ્ટાત કહે છે

આવી રીતે સમગ્ર કાર્યને કારણરૂપ થવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા બાદ મૃત્તિકા, સુવર્ણ, લોહ, વિગેરે દૃષ્ટાંતો કથ્યા છે હવે અગર બ્રહ્મનં જગત્નું અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ ન માનો તો આ શ્રુતમા કહેલી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાત કેવી રીતે સમજસ (અનુકૂલ)

અર્થ શકે? અહીં આત્માથી ભિન્ન બીજા કોઈ પણ પદાર્થોને જોવાનો નિષેધ કરવાથી તથા 'આ બધું આત્માજ છે' આ કથનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આત્મા-પરમાત્માની શિવાય આ જગતનું નિમિત્ત કારણ (બનાવનાર ચક્ર, ચીવર, દડ ઇત્યાદિ) અન્ય કંઈ પણ નથી. તે પોતેજ પોતાની જોડે સર્વ રૂપે થઈ જાય છે. વળી મૃત્તિકાનું દૃષ્ટાન્ત આપવાથી એ પણ પ્રતીત થાય છે કે કાર્ય જગત્ અને કારણ પ્રદાતા કોઈ પણ જાતનો ભેદ નથી. જેમ એક મૃત્તિકા માત્રને જાણી લેવાથી માટીના બનેલા બધાંજ તે તે પાત્રો જાણી લેવાય છે તેમજ પ્રદાને જાણી લેવાથી આ બધુંજ જગત્ જણાઈ જાય છે જે લોકો પ્રદાને માત્ર નિમિત્ત કારણજ માને છે, અને ઉપાદાન કારણ, પ્રકૃતિ, માયા, આ પરમાણુ, ઇત્યાદિને માને છે તો તેઓના મતમાં શ્રુતિમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાન્તશ્રુતિ બંને વિરુદ્ધ થઈ પડે છે શું માત્ર નિમિત્ત કારણનાજ જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થઈ શકે છે? શું કુલ્હારને જોઈ ઘટ વિગેરે પદાર્થો માટીના બનેલાં છે એ માત્રમ પડી જાય છે? કદાપિ નહિ. હા સુવર્ણ અને મૃત્તિકાને જોવાવાળો અને જાણવાવાળો જાણી શકે છે કે કુડલ, કડા, અને ઘટ, શશાવ, વિગેરે સુવર્ણ તથા માટીના બનેલા હોય છે. જેવી રીતે માટીનેજ, વ્યવહાર ચલાવવા માટે ઘટ, કોડીઆં, કુલડાં વિગેરે કહેવા લાગી પડવું એ વ્યવહાર અસત્ય છે, કારણ કે તેઓને અમે માટી શબ્દથી વ્યવહારતા નથી. અગર અમે તેઓને માટી શબ્દથી વ્યવહારીએ તો અવશ્ય તે વ્યવહાર પણ સત્ય કહેવાત, પરંતુ એવું નથી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વ્યવહાર, સમજ, આહ મમ પ્રત્યય, વિગેરેમા કોઈ પણ ભેદ નથી. એવીજ રીતે પ્રદારૂપ નિત્ય, સત્ય, જગત્મા રહેના પદાર્થોમા

અમે અમારી મતલબ માટેજ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ, દેહ, વિગેરે વ્યવહાર કરીએ છીએ તથા તેઓમાં હું અને મારું આવો વ્યવહાર પણ કરીએ છીએ તો તે વ્યવહારજ મિથ્યા છે, પણ તે પદાર્થ મિથ્યા નથી એટલા માટે જીવની સમજમાંજ ફેર છે પણ કાંઈ પદાર્થો અન્યથા નથી. પદાર્થો તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તથા બ્રહ્મથી અલિપ્ત છે.

૪૨ એજ કાર્યનો કારણથી અલેદ (ઐક્ય) અર્થાત્ બ્રહ્મથી જગતનો અલેદ, શ્રીવેદવ્યાસજીએ 'તદનન્યત્વમારમણ-શબ્દાદિભ્ય આ સૂત્રમા કલ્પે છે તે સૂત્ર 'વાચારમણમ્' વિગેરે શ્રુતિઓનો સદેહ દુર કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયુ છે એ શ્રુતિનો અર્થ અમે આગળ સ્પષ્ટ રીતે કરીશુ અર્થાત્ એ સૂત્ર 'વાચારમણ વિકારો નામઘેય મૃત્તિવેત્યેવ સત્યમ્' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી કાર્યતુ કારણથી (જગતતુ બ્રહ્મથી) ઐક્ય છે, અલેદ છે, એ કહે છે, પણ કંઈ મિથ્યાત્વરૂપ અર્થ કહેતુ નથી.

‘તદનન્યત્વ સૂત્ર’ ઉપર શાંકર મત.

આ સૂત્રમાથી અદ્વૈતાભિમાની માયાવાદીગણ માયાવાદ નિકાલવા ચાહે છે તેઓ કહે છે કે 'વાચારમણ' શ્રુતિમા મૃત્તિકાજ સત્ય છે એ નિશ્ચયાત્મક 'एव'કારથી જણાય છે કે કારણ (મૃત્તિકા જથવા બ્રહ્મ) જ સત્ય છે કાર્ય (ઘટ, શરાવાદિ અથવા જગત) તો જીહુ છે, કારણ કે ઘટ, શરાવાદિ બધા નામ માત્ર છે

૧ 'તદનન્યત્વમારમણશબ્દાદિભ્ય' ૨-૧-૧૪ । આરમ્મણશબ્દાદિ-ભ્યસ્તદનન્યત્વ પ્રત્યયતે । કાર્યસ્ય કારણાનન્યત્વ, ન મિથ્યાત્વમ્ શ્રીમદ્બ્રહ્મા-ચાર્યા । ૨-મૃત્તિવેત્યેવ સત્યમિત્યવધારણાત્ કારણમેવ સત્ય કાર્યનત્વનૃત નામ-ઘેયમાત્રત્વાત્ । શ્રીશંકરાચાર્યા ૧-૨-૧૪ ।

‘અગર કહો કે સૂત્રમા ‘અનન્યત્વ’ એ અભેદવાચક પદ હોવાથી ‘કારણ સત્ય છે અને કાર્ય અસત્ય છે’ તો એ અથ થઈ શકતો નથી પરંતુ મૃત્તિકા અને ઘટાદિના દૃષ્ટાંતથી ‘જેમ એકજ વૃક્ષ અનેક શાખાદ્વારા પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે’ આવો અર્થ યુક્ત માલુમ પડે છે

પરંતુ આવો અર્થ ઠીક નથી, કારણ કે અગર જગત્ને પ્રદાનું પરિણામ માની સત્ય સિદ્ધ કરો તો કાર્ય કારણ બને સત્ય સિદ્ધ થાય છે પણ વેદમા તો ‘મૃત્તિકાજ સત્ય છે’ એવું નિશ્ચયાત્મક ‘એવ’ પદ લગાવી કારણને છોડી અન્ય સવને સ્પષ્ટ રીતે અસત્ય કહ્યું છે અગર કાર્યને પણ સત્ય માનશો તો આ શ્રુતિમા કયેલું ‘એવ’ પદ તદનજ વિરૂદ્ધ થઈ પડશે ખીલુ છાદોગ્યેપનિષત્તા ‘એતદાત્મ્યમિદ સર્વ’ ‘તત્સત્ય’ આ વાક્યમાં પરમકારણ એક પ્રદાનેજ સત્ય કહ્યું છે માટે ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ વિગેરે વાક્યેમા નિશ્ચયાર્થક ‘એવ’ શબ્દનો વિરોધ તરી આવવાથી તથા એતદાત્મ્યમિદ ઇત્યાદિ વાક્યેમા પ્રદાનેજ સત્ય કહેવાથી ‘કાર્ય પણ સત્ય છે’ એવો અર્થ ઠીક નથી પરંતુ કારણ સિવાય (પ્રદાની સિવાય) કાર્ય જગત્ વિગેરે સર્વજ મિથ્યા છે, એજ અર્થ યુક્તિઓથી પણ યુક્ત લાગે છે જો વેદ કાર્ય અને કારણ ઉભયને સત્ય કહેત તો અનેક સ્થળે નાના ભેદનો નિષેધ ન કરત નાના ભેદજ તો કાર્ય છે અને તે ભેદ-દર્શનની અનેક જગ્યાએ નિદાપણ કરી છે માટે માનવુ પડશે કે અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી અવિદ્યા (અજ્ઞાન)થીજ

૧ ન ચ મૂત્રેડનન્યત્વપદાન્નાત્યાયમર્થ. કિન્તુ ચયૈકો વૃક્ષો નાનાશાખ ઇવ જ પ્રાપિ સ્વાત્મનૈક કાર્યભવના નાનેતિ મૃવાદિ દૃષ્ટાન્તમાલોચ્યાયો વાચ્ય इति वाच्यम् । पूर्वोक्तावधारणादિવિરોધેन दार्ष्टान्तिकवाक्येनैतदात्म्यमिद सर्व

આ પુરોદૃશ્યમાન નાનાલોદ (કાર્ય) પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવમાં (ખરી રીતે) ભટપટાદિ નાનાલોદ (કાર્ય) મિથ્યા છે કદાચ અહીં એવી શકા થાય કે અગર કાર્ય અસત્ય છે તો પછી કાર્યાન્તપાતી (કાર્યની અદર રહેલા) પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણો તથા વિધિ, નિષેધ, યોધન કરવાવાળા શાસ્ત્રો પણ મિથ્યા થઈ જવાં ભોંઈએ અને જ્યારે તે મિથ્યા છે, ત્યારે નિરૂપયોગી હોવાથી વૃથા પણ છે, અને જુઠા મોક્ષશાસ્ત્રોથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થવું પણ અસંભવિત છે.

હીક છે, જો કે એ વ્યવહાર વાસ્તવમાં મિથ્યા છે, પરંતુ જ્યાં સુધી એ વ્યવહારનું કંઈ બાધક ન મળે ત્યાં સુધી એની પ્રવૃત્તિમાં કશો બાધ આવતો નથી જો કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તથા વિધિ, નિષેધ, તથા મોક્ષાદિનું યોધન કરાવનારા શાસ્ત્રો દરેક અજ્ઞાનીઓ માટે છે છતાં પણ જ્યાં સુધી તેનું બાધકજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી એની પ્રવૃત્તિ નિરર્ગલ છે અને પ્રવૃત્તિ થવાથી તે બધાં વૃથા નહિ કહી શકાય. પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થયા પહેલાં મોક્ષશાસ્ત્રનું પણ અસત્યજ્ઞાન ન થવાથી તેની પણ પ્રવૃત્તિ સંભવિતજ છે. અને જ્યારે પ્રવૃત્તિ સંભવિત છે તો પછી તે શાસ્ત્રો વૃથા નથી જો કે મોક્ષશાસ્ત્ર પણ મિથ્યા છે છતાંપણ તે મિથ્યા મોક્ષશાસ્ત્રથી પણ સત્ય પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે જેમ મિથ્યા સ્વપ્નથી પણ સત્ય શુભાશુભ ફળ મળે છે તથા જેમ કલ્પિત લીપીઓના

નસત્યમિતિ પરમકારણત્યૈવૈકલ્ય સત્યતાવધારણેન ચ તથા વક્તુમશક્તવત્તાત્
અથુમવસત્યતા સ્યામાનાત્વ નાપોચેત્ । મનોડનાદિકાલપવૃત્તાંવિચાલનાદય
મેવ્ પ્રતિમાસતે ન તુ પરમાર્થસેડિતે । ન ચૈવ સતિ પ્રચક્ષાદિમામાનચર્કૃત્ ।
૧ । વિધિનિષેધશાસ્ત્રાણાં વાતર્થકયમ્ ।

અક્ષરોથી સત્ય વર્ણોનું જ્ઞાન થાય છે, એવીજ રીતે અસત્ય મોક્ષ-
શાસ્ત્રોથી પણ સત્ય બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, માટે બ્રહ્મ સત્ય અને
જગત્ મિથ્યા છે

શાંકરમત ખંડન.

૪૩ આ બધી વાતો અમને તો માત્ર મુગ્ધપ્રતારણાજ
લાગે છે, કારણ કે ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ આમાં નિશ્ચયાર્થક ‘एव’
પદથી કારણ બ્રહ્મજ સત્ય છે અને કાર્ય અસત્ય છે આવો સત્ય
અને અસત્યનો ખુલાસો અથવા વિભાગ આપને ક્યાથી મળુમ
પડ્યો ? અગર એમ કહો કે આ સત્યાસત્ય વિભાગ પ્રત્યક્ષ અને
અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે તો અમારે કહેવું જોઈશે કે મહાશય !
પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી તો આ પ્રપચ સત્યજ મળુમ પડે છે.
શુ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી એનું ગ્રહણ નથી થતું ? કદાચ આધર્મો પણ
આવું સાધળી ગોલી ઉઠશે કે મારા સિવાય બધાજ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિ-
યોથી આ પ્રપચને ગ્રહણ કરે છે અનુમાન તો પ્રત્યક્ષમૂલક છે

न च मोक्षशास्त्रेणानृतेन ब्रह्मज्ञानानुपत्तिप्रसङ्गो वा सङ्कल्पिकः । निव्या-
भूतस्याप्यस्य व्यवहारस्य बाधकप्रत्ययाभावेन प्रवृत्ते सम्भवात् । प्रत्यक्षादीनां
प्रमाणानां विधिविषेधस्वात्म्यानां चाप्यविद्याबाधित्यत्वेन बाधकप्रत्ययाभावादेव
प्रवृत्तिसम्भवेनानर्थक्यासम्भवात् । मोक्षशास्त्रस्यापि ब्रह्मज्ञानात् प्रागसत्यत्वाप्रति-
पत्त्या तत्त्वाप्रतिपातात् । अनृताद्यपि तस्मात् सत्यज्ञानावाप्तिस्तु यथा स्वप्नात्
शुभाशुभसूचन, क्षिप्रक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतिपत्तिस्तथा भविष्यतीति भावा-
मात्रमेवेद सर्व । शांकरभाष्यम् १-१-१४ ।

ચન્નૃતિકેત્વેવ સત્યમિત્યવધારણાત્ કારણમેવ સત્ય કાર્યમસત્યમિતિ
વ્યાખ્યાતં તપ્રાડવં સ્વભાસસ્થવિભાગ કથમવગતઃ । ન તાવસ્ત્વજ્ઞાનુમાનાશ્ચમ્ ।
તામ્નાં હૃદય સત્યરહેતેષાં પરિચ્છિન્નમ્ । ન ચ કારણદોષબાધકપ્રત્યયો સ્તઃ
પૃથિવ્યાદિજ્ઞાનસ્વાસંસાર સર્વેષાં પ્રાણિનાનુવૃત્તિર્દર્શનાત્ । ધીમાસ્તુત્યાર્યાઃ
૨-૧-૧૪ ।

શુ દ્ર. ૬ ૫

જ્યારે પ્રત્યક્ષથી પ્રપચ (કાર્ય) સત્યજ કરે છે, તો પછી અનુમા-
નથી પણ સ્વયંસત્ય સિદ્ધ છે અગર કહો કે પ્રપચજ્ઞાન કરાવ-
નારી ધીન્દ્રયોમા પણ કોઈ એવો દોષ આવી પેઠો છે કે જેનાથી
સત્યપણાનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. અથવા 'જગત્ સત્ય છે' આ
જ્ઞાનનું પણ વિરોધી બાધકજ્ઞાન કોઈ વખતે મળી આવે છે માટે
જગત્ સત્ય નથી પણ અસત્ય છે. તો પણ એ વાત સિદ્ધ થવી
કઠિણ છે કારણ કે જ્યાં સુધી ચંદ્ર સૂર્યાદિ બધું જગત્ વિદ્યમાન
રહેશે, અને આ સૃષ્ટિ ચાલતી રહેશે ત્યાં સુધી તો પ્રત્યેક જીવને
' પૃથ્વી (વગેરે જગત્ સત્ય છે. ' આવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતુંજ રહેશે
અગર સૃષ્ટિની પછીની તાન ઉરાવતા હોય તો તે વખતે બાધકજ્ઞાન
તથા કારણદોષ બંને ન રહેવાથી ' જગત્ અસત્ય છે ' એ પણ
માત્રુમ પડી શકતું નથી

અગર' કહો કે સૃષ્ટિના રહેવા છતાં પણ આ બધું અજ્ઞાન
(અવિદ્યા) થીજ જણાય છે માટેજ કારણદોષ હોવાથી પ્રપચ
(કાર્ય) અસત્ય છે તો પણ ઠીક નથી. કારણ કે આ અવિદ્યાવાળી
વાત તો પહેલાં આપનાજ સિદ્ધાંતને નિર્મૂલ કરે છે. કારણ કે જે
વેદાંત શ્રવણ કરનાર તથા મનન કરનાર છે તે પણ પ્રથમ અવ-
સ્થામા તો જરૂર અજ્ઞાનીજ હોય છે, અર્થાત્ અવિદ્યાવાનજ છે
અને અજ્ઞાનીને થયેલું જ્ઞાન તે આપના મત પ્રમાણે બુદ્ધ છે, તો
પછી અન્ય સસારી અવિદ્યાવાન પ્રમાતાનું જ્ઞાન (લેદ્દર્શન
અથવા કોઈદર્શન) મિથ્યા છે આવી રીતે પ્રથમાવસ્થામા અજ્ઞાની
મુમુક્ષુનું પણ પ્રજ્ઞજ્ઞાન મિથ્યા સમજાઈ શકે છે અગર અવિદ્યારૂપ

૧ ચદ્વાનિદ્યા કારણદોષ યેનોચ્યતે, તન્નુ તથા સિદ્ધાન્તમપિ વાધતે । ચો
દ્વિ યાતા મન્તા સ પ્રાગવસ્થાયમવિદ્યાવાનેવેતિ યથા અવિદ્યાવતો પ્રમાતૃણામુત્પન્ન
ભેદદર્શન મિથ્યા તથા અદ્વૈતજ્ઞાનમપોભાપત્તે । અતોઽસત્યપિ વાધવજ્ઞાને ચદ્વાનિદ્યા-

કારણદોષનો હેતુ આપી, શુક્તિ રજતજ્ઞાનની માફક ભેદજ્ઞાનને મિથ્યા સિદ્ધ કરી અનુમાનથી જગતને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા ચાહતા હોવ તો આ અનુમાન બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ સમાન રીતે થઈ શકે છે “જેમ કે બ્રહ્મજ્ઞાન મિથ્યા છે, કારણ—અવિદ્યારૂપ કારણદોષથી ઉત્પન્ન થવાથી અથવા અવિદ્યાવાનમાં રહેવાથી, અથવા તો જન્યજ્ઞાન હોવાથી, જે જે અવિદ્યાવાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તે જ્ઞાન મિથ્યા છે, જેમ પ્રપચનુ જ્ઞાન આ અનુમાન બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ સમાન છે અને ‘જો કે મોક્ષ પ્રતિપાદક વેદાત વાક્યો મિથ્યા છે છતાં પણ તેનાથી સત્ય બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ શકે છે જેમ જુઠાં સ્વપ્નથી પણ સત્ય શુભાશુભ ફલની ઉત્પત્તિ થાય છે’ ઇત્યાદિ કહેવું પણ બીલકુલ અસંગત છે કારણ કે સ્વપ્નનો એવો નિયમ છે કે જોવાયેલું જ સ્વપ્ન ફલ આપે છે, પરંતુ યદિ સ્વપ્ન ન દેખીએ તો તેનું કંઈપણ ફળ નથી. અને બીજું પણ એક એવી રીતિ છે કે દર્શનથી થયેલું જ્ઞાન સત્ય હોય છે રજ્જુમાં સર્પનું જ્ઞાન પણ તે વખતે દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સત્યજ છે એ વાત બીજી છે કે કારણદોષ મળવાથી ફરી તે જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે પરંતુ તે વખતે તો દૃષ્ટોત્પન્ન હોવાથી શુક્તિમાં રજતજ્ઞાન તથા રજ્જુમાં સર્પજ્ઞાન સત્યજ છે, નહિ તો તે સમય ભય ગભરાટ પચ્છીનો, વિગેરે દશા હોવી ન જોઈએ

સ્વકારણદોષજન્યવાત્ક્યુક્તિરજતવદનુમાનેન મેદજ્ઞાનસ્ય મિથ્યાત્વ સાધ્યતે તદ્મદજ્ઞાનેપિ તુલ્ય । બ્રહ્મજ્ઞાન મિથ્યા અવિદ્યાસ્વકારણદોષજન્યત્વાત્ । અવિદ્યાવિમિષ્ટત્વાત્ । જન્યજ્ઞાનત્વાત્ । પ્રપચજ્ઞાનવદિત્વનુમાનસ્ય તત્રાપિ સમવાત્ । કિંચાસાંવાત્ સત્યપ્રતિપત્તૌ સ્વપ્નો હિન્યક્ષરાણિ ચ દૃશ્યન્તત્વેન યદુક્તાનિ તદ્વ્ય-
બુક્તમ્ । બદ્દસ્ય સ્વપ્નસ્ય શુભાશુભાસૂચકત્વાત્ દૃષ્ટસ્ય તુ જ્ઞાનવિષયત્વેન તદ્દિ-
વચકાત્ સત્યાજ્ઞાનાદેવ સૂચનશિદ્ધે સત્યાદેવ સત્યપ્રતિપત્તિર્નાસત્યાત્ ।

પરંતુ એ તો થાય છે, માટે માનવુ પડશે કે દૃષ્ટોત્પન્ન (હશ-
નથી થયેલુ જ્ઞાન) સત્ય છે માટેજ દૃષ્ટસ્વપ્નના સત્યજ્ઞાનથી સત્ય
શુભાશુભ ફળનુ થયું કોઈ પણ પ્રકારે અચુકત નથી હવે અસત્ય
વેદાતવાક્યોથી બ્રહ્મજ્ઞાન થવામાં કોઈપણ પ્રમાણ અથવા એકે
દૃષ્ટાંત બાકી રહ્યું નથી

૪૪ લીપીના અક્ષરોમા તો એ વાત છે કે વાસ્તવમાં
લીપીના અક્ષરો સત્યવસ્તુજ છે, કારણ કે મળીદ્રવ્યજ (શાહી)
સ કેતવશ વિશેષવિન્યાસ દ્વારા લીપીના અક્ષરો બની જાય છે
અને તેજ વિન્યાસવિશેષથી કાગળ ઉપર રાખેલી શાહી સત્ય-
વર્ણોત્તુ જ્ઞાન કરાવે છે મળીદ્રવ્ય (શાહી) સત્ય છે, અગર
વિવિધ આકારથી સ્થાપિત મળીદ્રવ્યથીજ સત્ય વર્ણોત્તુ જ્ઞાન
થયુ તો માનવુ પડશે કે સત્યથીજ સત્યનુ જ્ઞાન થયું, પણ
કઈ અસત્યથી સત્યનુ જ્ઞાન થયું નથી એ માટે સ્વપ્ન અને
લીપીના અક્ષરો એ બને સત્યથી સત્યના જ્ઞાન થવામાંજ
દૃષ્ટાત થઈ શકે છે. હવે અસત્ય વેદાતવાક્યોથી સત્ય બ્રહ્મજ્ઞાન
થાય છે એમા કોઈ દૃષ્ટાંત નથી મળતું

અગર ' તુલ્યતુ ' ન્યાયથી માની પણ લેવાય કે અવિદ્યાથી
કાર્ય (જગત) દેખાય છે, વાસ્તવમાં તે મિથ્યા છે છતા પણ અહીં
એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે એ અવિદ્યા શી વસ્તુ છે ? અગર
સત્ અને અસત્ બનેથી વિલક્ષણ હોવાથી અનિર્વાચ્ય છે (કંઈ
પણ એક પ્રકારે કહેવા યોગ્ય નહિ) એમ કહો તો પ્રત્યક્ષ
વિરોધ આવે છે, કારણ કે —

एव लिप्यक्षराण्यपि वस्तुभूतानि सत्यानि । विन्यासविशेषावस्थस्य चक्षु-
र्गोष्ठस्व मणीद्रव्यस्यैव लिप्यक्षरात्वात् । किं च कान्धेयमादिष्या ? तत्वातत्वा-
भ्यामनिर्वाच्येति चेन्न । श्रीमत्स्फुराचार्या ૧-૧-૧૪ ।

જાં માયાકે કાર્યસોં સબ વ્યવહાર ચલત ।

તાકોં હમ નહિં કહિ સક્ત યહ સબ વચન ઠગત ॥

અગર માની લઇએ કે માયા અનિર્વાચ્ય છે, તો પછી અનિર્વાચ્ય પદાર્થને આચાર્ય શિષ્યોને કેવી રીતે સમજાવે ? અને ન સમજવાથી વ્યવહાર ચાલવો અસંભવિત છે માટે પ્રત્યક્ષ અનુભાનથી તો કાર્યનું અસત્યત્વ ઠરી શકતું જ નથી. અગર શાબ્દ પ્રમાણથી એ સિદ્ધ કરવા ચાહો તો પણ ઉક્ત રીતિથી તે સિદ્ધ થતું નથી બીજું પણ માયાવાદીને અમે એ પુછીએ છીએ કે જે શબ્દદ્વારા પ્રપચને અસત્ય ઠેરવે છે. તો તે શબ્દ અથવા ત્હમારા વચન સત્ય છે કે નહિ ? અગર સત્ય કહો તો પ્રપચાત્મક તે શબ્દો તથા તે તમારા વચનો સત્ય હોવાથી પ્રપચ પણ સત્ય ઠરે છે યદિ અસત્ય કહો તો પછી કોઇ પણ હેતુ અથવા પ્રમાણ ન મળવાથી કાર્યનું અસત્યત્વ પણ વધ્યા-પુત્રની માફક મિથ્યા છે માટે ‘તદનન્યત્વમારમણશબ્દાદિભ્ય’ આ સૂત્રથી કાર્યનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ ‘તદનન્યત્વ’ પદ રહેવાથી કાર્ય અને કારણનો અભેદજ સિદ્ધ થાય છે માયાવાદિ લોક જે કાર્યને અસત્ય માનીને પણ કાર્ય કારણનો અભેદ સિદ્ધ કરવા ચાહતા હોય તો તેઓનો આવા પ્રકારનો અર્થાત્ મિથ્યા સત્યનો અભેદ (ઐક્ય) કોઇપણ રીતે સિદ્ધ થતો નથી ત્રિકાલમાં પણ તેજ અને તિમિર (અધકાર) નો અભેદ થઈ શકતો નથી. માટે બ્રહ્મતુજ કાર્યરૂપથી જગત

૧ યસ્યા કાર્યમિદં કૃત્ત વ્યવહારાય કલ્પતે ।

નિર્વૈવતુ સાં ન શક્યેતિ વચન વચ્ચનાર્યકમ્ ॥

યદિ દ્યનિર્વચનીયા કયમાચાર્ય શિષ્યેભ્ય પ્રતિપાદયેત્ । અપ્રતિપન્નયા ચ તય કથં વ્યવહાર સિદ્ધયેદિતિ । શ્રીમાત્કરાચાર્યા ૨-૧-૧૪ ।

અવિકૃતપરિણામ હોવાથી કાર્ય અને કારણ બંને સત્ય છે. અને બે સત્ય વસ્તુનો અભેદ યુક્તિયુક્ત છે.

૪૫. જે શ્રુતિથી અદ્વૈતાભિમાની માયાવાદી કાર્યને મિથ્યા ઠરાવવા ચાહે છે તે શ્રુતિ તથા તેનો અર્થ આવે છે

યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્તિપદ્ધેન સર્વે મૃમય વિજ્ઞાત સ્વાદ્ર વાચારમણ વિકારો નામઘેય મૃત્તિકેત્વેવ સત્યમ્ ॥ અર્થાત્ હું ભોળાસ્વભાવના ઝૂપિ' જેમ કેવલ મૃત્તિપંડનાજ બણી લેવાથી બધું મૃમય અર્થાત્ માટીથી બનેલા બધા ઘટાદિકાર્યો બણી લેવાય છે, કારણ કે ઘટ, શરાવ, વિગેરે કાર્યની અવસ્થામાં પણ મૃત્તિપદ્ધિવેષનો અપાય (નાશ) થનો નથી. જોજ આશયને ફરીથી સ્પષ્ટ કરીને કહે છે, ' વાચારમણ વિકાર ' ઇત્યાદિ મૃત્તિકાનીજ એક જુદી અવસ્થારૂપ જે ઘટ, શર્યાદિ તે માત્ર વાણીથીજ આરંભાય છે. માટે તે કાર્યાવસ્થાને પામેલું કારણતુજ નામ છે. અને મૃત્તિકારૂપ હોવાથી સત્ય પણ છે.

કાર્યાવસ્થામા મૃત્તિપદ્ધતિ જે પૃથુબ્ધનોદરાદિ આકારથી જણાવુ અથવા તેમુ ઘટાદિરૂપથી સ્વરૂપપરિવર્તન છે તે વાચારમણ માત્ર છે અર્થાત્ વાણીમાત્રથીજ ઘટો માટીથી જુદો કહેવાય છે, ખરી રીતે તો તે મૃત્તિકાથી બીલકુલ જુદો નથી જેમ કોઈએ હાથ ધોવા માટે માટી માગી, અને નોકર ઘટો ઉઠાવી લાગ્યો ત્યારે સ્વામી કહે છે કે " અરે ! આ તો ઘટો છે, માટી

૧ તથાચાચ વાક્યાર્થે દ્વે સૌમ્ય ! યથા એકેન કેવલેન મૃત્તિપદ્ધેન અર્થોદ્વિજ્ઞાતેન સ્વતા સર્વમશ્વે મૃમય વિજ્ઞાત સ્વાદ્ર । ઘટાઘવસ્થાયાં મૃત્તિપદ્ધ-વિશેષન્વાનપાયાત્ । તદેવોપપાદયતિ । યો વિકાર કાર્યાવસ્થાયાં પૃથુબ્ધોદરાત્વા-વિદર્શનમૂલકકારણત્વપ્રતિષેધરૂપ સ્વરૂપચ્યાયઃ સ વાચારમ્મણ વાચૈવાચ્યતે ન

ક્યાં છે ? તું માટી જઈ લાવ. ” અહીં “ આ તો ઘડો છે, માટી નથી. ” આ વાણીમાત્રથીજ સિદ્ધાન્ત છે વાસ્તવમાં અહીં ઘડો મૃત્તિકાથી સિન્ન નથી, તેજ ક્ષણે તે (ઘડો) માટી થઈ શકે છે- માટી અને ઘડાનું ઐક્ય હોવાથી ઘટાવસ્થાને પામેલી મૃત્તિકા-નુજ ઘટ એવું નામ છે એવી એક રીત છે કે કોઈ વસ્તુની બીજી અવસ્થા જોઈ તેનું નામ પણ બદલાઈ જાય છે જેમ સૂતેલા પુરૂષના અગ્નિ-વિન્યાસ (અવસ્થા) બદલાઈ જવાથીજ ‘ તે બેઠેલો છે ’ એમ માની શકાય છે માટેજ તેની તે અવસ્થાનું નામ છે. પરંતુ કઈ સૂતેલા પુરૂષથી બેઠેલો જુદો નથી અને એટલા માટેજ તે તે અવસ્થામા નિયમિત ક્રિયાશક્તિનું’ અન્ય અવસ્થામા થવું અશક્ય છે જેમ સુતાવસ્થાની ક્રિયા ઉત્થિતાવસ્થામા નથી, અને ઉત્થિતાવસ્થાની ક્રિયા સુતાવસ્થામાં નથી હોતી, એવીજ રીતે જ્યારે મૃત્તિ ડ, ઘટ, શરાવ, (કોડીયા) કુલડા વિગેરે બધી માત્ર મૃત્તિ કાનીજ સિન્ન સિન્ન અવસ્થા છે, તો એ સુકતાજ છે કે મૃત્તિ ડની ક્રિયા ઘટાદિથી ન થાય અને ઘટાદિની ક્રિયા મૃત્તિ ડથી ન થાય લોકમા વિશેષ નિયત વિન્યાસ (વિશેષ નિયમિત આકાર)થી રહેલા મૃત્તિ ડનાજ ઘટ, શરાવ, વિગેરે નામો છે કારણ કે મૃત્તિ-ડમા સમગ્ર આકૃતિઓનો સમાવેશ છે રૂપ અને નામ સ્પષ્ટ થતી વખતે જલાહરણ, પાન, લોજનાદિ અનેક વ્યવહારો માટે તેજ મૃત્તિ ડ જે જે આકૃતિમા આવતો ગયો તે વખતે તેનો તે તે ઘટાદિ નામોથી વ્યવહાર થતો ગયો માટેજ ઘટાદિ કાર્યો મૃત્તિ-ડથી જુદાં નથી, પણ એકજ છે, અર્થાત્ મૂર્દૂપ છે અને મૂર્દૂપ હોવાથીજ સત્ય પણ છે ‘ સત્ય ’ આ પદ પણ પૂર્વાર્ધમા કહેલા

તુ વસ્તુત તથા શુદ્ધિકામેન મદમાનયેયુક્તે નિબોજ્યેન ઘટાદિવાનીતે ઘટોય ન મૃત્તિકેતિ પ્રતિષિચ્યતે । સ પ્રતિષેષો વાદ્માત્રારબ્ધો ન વાસ્તવઃ ।

મૃદમય શબ્દનું વિશેષણ છે, મૃત્તિકા શબ્દનું નહિ અગર તે મૃત્તિકા શબ્દનું વિશેષણ હોત, તો મૃત્તિકાની સાથેજ કહ્યું જાત અને સ્ત્રીલિંગ વ્યપદેશી પણ હોવું જોઈતું હતું અર્થાત્ ‘મૃત્તિકૈવ સત્યા’ એવું કહેત પરંતુ એવું ન કહેતા જે ‘સત્ય’ પદ કહ્યું છે એથી જણાઈ આવે છે કે એ ‘મૃદમય’ શબ્દનુંજ વિશેષણ છે અહીં ‘જિતિ’ શબ્દ પણ હેતુમા અથવા પ્રકાર રૂપ અર્થમા સમ-જવેા તો હવે એવો અર્થ થયો કે ઘટાદિ સર્વ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ છે અથવા મૃદલિન્ન છે આ હેતુથી સત્યજ છે, મિથ્યા નથી અગર કાર્ય મિથ્યા હોય અને કારણ સત્ય હોય, તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા વિરૂદ્ધ પડે છે કારણ કે સત્યના જ્ઞાનથી મિથ્યાનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી શુ રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પ, માલા, વિગેરેનું જ્ઞાન થઈ જાય છે ? કદાપિ નહિ પ્રત્યુત (ઉદાત્ત) રજ્જુ-જ્ઞાન હોવાથી તો સર્પજ્ઞાન નાશ પામે છે તો વિવર્તવાદમાં એક વિજ્ઞાનથી સર્વના અવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા એક નવીન માનવી પડશે માટે કાર્ય તથા કારણ બંને સત્ય હોવાથી ઉભયનું ઐક્ય છે યદિ કાર્ય વાણીમાત્રથી આરબ્ધ છે, વસ્તુતઃ મિથ્યા છે, તો પછી ખપુખ (આકાશ પુખ, ની માફક કાર્યને) અભાવજ આવી પડયો અને એમ હોવાથી પ્રહ્લ કેનું કારણ થઈ શકશે ? અગર પ્રહ્લને કારણજ ન માનો તો પણ સુક્ષિત (છુટકારો) નથી કારણ કે —

તત્માત્મેન તેન નિચતવિન્યાસવિશેષેણ સ્થિતસ્ય મૃત્પિન્દસ્યૈવ ઘટસારાવાદિ નામચેયમિત્યર્થઃ । બ્રત્ર સત્યમિતિ ન મૃત્તિકાયા વિશેષણમિતિશબ્દેન વ્યવધાનાત્ ક્લીબનિર્દેશાચ । કિન્તુ સર્વ મૃદમયમિતિ પૂર્વોક્તસ્યૈવ વિશેષણ-અન્યથા મૃત્તિકૈવ સત્યસ્યૈવ વચેત્ । ઇતિશબ્દોઽત્ર હેતૌ પ્રકારે વા-તથા ન સર્વ મૃત્તિકા મૃદમિત્યમિતિ હેતોરેવ સત્ય ન તુ મિથ્યેત્યાદિ । મારુતશક્તૌ વેવાન્તમદ્યાચાર્થઃ ।

‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ સમૂન’ સર્વં સ્થિત્વં
બ્રહ્મ, તજ્જલોન’ ‘યતો વા ઇમાનિ સૂતાનિ જાયન્તે’ ‘સ આત્માન
સ્વયમકુરુત’ ‘પિતાહમસ્ય જગત.’

ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો વિરોધ તુટી પડશે, માટે
કાર્યકારણનું ઐક્યજ શ્રુતિસ મત છે. અગર રાહો શિર દૃષ્ટાત
આપી એમ કહેવા ચાહો કે જેમ રાહો શિર. (રાહુનું માથું)
અહીં મસ્તક એ નામ માત્રનું જ છે, વાસ્તવમાં રાહુજ સત્ય છે,
એવી રીતે પ્રપચ નામ માત્ર છે બ્રહ્મજ સત્ય છે, તો પણ નિસ્તાર
નથી કારણ કે રાહો શિર અહીં પણ અલેહજ ઇષ્ટ છે રાહુથી
શિર ભિન્ન નથી, અને શિરથી રાહુ ભિન્ન નથી કદાચ આકાશ
કુસુમની માફક મિથ્યા માનો તો રાહુનો કદાપિ ઉપાલભજ
ન થવો બેઇએ શુકાચાર્ય વામદેવાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓને પણ
પ્રપચપ્રતીતિ થતીજ હતી. ‘તદ્દૈતત્ત્વ પચન્ કાચિ વામદેવઃ
પ્રતિપેદેહ મનુરમવ સૂર્યશ્ચેતિ’ યદિ પ્રપચ મિથ્યા હોત તો ‘હું
સૂર્ય’ થયો તથા મનુ પણ થયો આવું જ્ઞાન શી રીતે થાત?
માટે વાચારંમણ વિગેરે શ્રુતિ અને તદનન્યત્વમારમણશબ્દાદિભ્યઃ
ઇત્યાદિ સૂત્રો તથા ‘વાસુદેવ સર્વમિતિ’ વિગેરે બધી સ્મૃતિઓ
કાર્યકારણનું ઐક્ય દેખાડી અવિકૃતપરિણામનું જ નિરૂપણ
કરી રહી છે.

૪૬ આવી રીતે ‘તદનન્યત્વમારમણશબ્દાદિભ્યઃ’ આ સૂત્રથી
પણ કારણ અને કાર્યનું ઐક્ય કહી સ્પષ્ટ અવિકૃતપરિણામવાદ
સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે કારણ અને કાર્યનું ઐક્ય અર્થાત્ આદિ
મધ્ય, અને અવસાન (અત)માં કારણની સાથે કાર્યનું મળી
રહેવું, તથા કારણનીજ તે તે વ્યવહાર ચલાવવા માટે ભિન્ન
ભિન્ન અવસ્થા અને નામ ધારણ કરવું, આ બધું અવિકૃતપરિ-

જાપવાદ સ્વીકારવાથીજ સિદ્ધ થાય છે. કાર્યરૂપ પરિણામને કારણ કરવા છતાં પણ જે કારણનું અવિકૃત રહેવું એજ શુદ્ધ-
દ્વૈતનું પરમ રહસ્ય છે.

ઉર્ણનાભિ (કરોળીઓ), મૃત્તિકા, સુવર્ણ, અહિકુ ડલ, યોગી, દેવ, પટ, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિતામણિ, મંત્ર, વિગેરે બધા ‘અવિકૃતપરિણામ’ નાંજ દૃષ્ટાંતો છે. ઉર્ણનાભિ પોતાની ઇચ્છાથી તત્તુ નિકાલે છે અને તેનો વિસ્તાર કરે છે. કાલાતરમાં ફરી તેને પોતાના સુખમા ગળી જાય છે, પરંતુ ઉર્ણનાભિમા તો કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી. મૃત્તિકા ઘટરૂપ કાર્યનું કારણ છે તે આદિમા તેવીજ હતી, અને ઘટ અવસ્થામા પણ તેવીજ રહે છે, તથા અતે પણ તેવીજ રહેશે સુવર્ણ, કારણ અવસ્થામા પણ સુવર્ણ છે કુડલાદિ કાર્યાવસ્થામાં સુવર્ણ છે, તથા કાર્ય બગડી જતાં પણ સુવર્ણજ રહેશે એવીજ રીતે બ્રહ્મ પણ આદિ, મધ્ય, અને અવસાનમા સત્ત્વિજ્ઞાનદ્વયરૂપજ રહે છે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી આવતો, કલ્પવૃક્ષ, ચિતામણિ, કામધેનુ, યોગી, મંત્ર, વિગેરે જેવી રીતે પોતાના સામર્થ્યથી અનેક વસ્તુઓ પેદા કરે છે, પરંતુ તેઓમા કોઈ પણ જાતનો વિકાર થતો નથી એવીજ રીતે બ્રહ્મ પણ વિવિધ બ્રહ્માકોને સરજે છે તથાપિ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી આવતો. ‘તદાત્માનસ્સ્વયમકુરુત’ તે પરમાત્માએ પોતે પોતાના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે બનાવ્યું ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અવિકૃતપરિણામનોજ સ્વીકાર કરે છે.

સૂત્રકાર શ્રીવેદવ્યાસજીએ પણ પ્રથમ ‘જન્માદ્યસ્ય યત -
જ્ઞાન્નયોનિત્વાત’ ‘તન્નુસમન્વયાત’ આ બે સૂત્રોદ્વારા સર્પૂપ બ્રહ્મને

કારણ કહ્યું છે. ત્યાર પછી ર્શ્મતેર્નાશ્વદમ્ ઇત્યાદિ સાત સૂત્રોથી ચિદ્રૂપ પ્રદાને કારણત્વેન સ્વીકાર્યું છે અને આનંદમયોગ્યાસાત્ વિગેરે આઠ સૂત્રોથી આનંદસ્વરૂપ પ્રદાન પશ્ચ જગત્નું કારણ છે, એ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે અહીં ‘સખલ પ્રદાન જગત્નું’ કારણ છે, શુદ્ધ પ્રદાન નહિ’ એ પણ કહી શકતા નથી, કારણ કે વેદ-વ્યાસજીએ ‘અયાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ આ સૂત્રથી શુદ્ધ પ્રદાનોજ વિચાર ચલાવ્યો છે

અગર અહીં સખલપ્રદાન લક્ષણ કરવા લાગે તો વ્યાસજીને ‘પ્રતિજ્ઞાહાનિ’નામનો દોષ લાગે છે માટે માનવું પડશે કે ‘સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધપ્રદાન જગત્નું કારણ છે.’ અથવા જગત્ સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધપ્રદાન જ અવિકૃતપરિણામ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા પણ કહ્યું છે કે

‘અહ સર્વસ્ય જગત પ્રમવ પ્રલયસ્તથા ।

વાસુદેવ સર્વામેતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભ ॥

‘બ્રહ્માર્પણ બ્રહ્મહવિ બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા કૃતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગતવ્ય બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥

અર્થાત્ હું (શ્રીકૃષ્ણ) આ સમગ્ર જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા લયસ્થાન છું. ‘આ સમગ્ર જગત્ વાસુદેવસ્વરૂપ છે.’ આત્મ જેને જ્ઞાન થયું છે એવો મહાત્મા થવો દુર્લભ છે. જે પ્રદાન-ત્મક જીવ, પ્રદાનરૂપ હૃદયનો, પ્રદાનરૂપ અગ્નિમા, પ્રદાનાર્પણ કહી હૃદયન કરે છે, તે જીવને તે કર્મરૂપ પ્રદાનમાં મન લગાવવાથી પ્રદાનપ્રાપ્તિ અર્થાત્ યજ્ઞનારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ વિગેરે શાક્યોદ્ધારા સમગ્ર જગત્ને પ્રદાનરૂપ કહી સ્પષ્ટજ અવિકૃતપરિ-ણામનું નિરૂપણ કર્યું છે

૪૭ શ્રીમાન્ મહર્ષિ ગૌતમના સમયમાં પણ આ ‘અવિકૃતપરિણામવાદ’ પ્રચલિત હતો, કારણ કે તેના સૂત્રની

તાત્પર્યટીકામાં લખ્યું છે કે ‘ માણ્વદય પ્રપચ. શૂન્યતોપાદાનોઽપિ
તુ બ્રહ્મોપાદાનો મવિષ્યતિ બ્રહ્મૈવ પ્રપચરૂપેણ પરિણમતે મૃત્તિકૈવ
ઘટશાવોદચનાદિમાબેન, નચૈવ નિત્યતાઘ્યાઘાત પરિણામેઽપિ-
તત્ત્વાનપાયાત્ તલ્લક્ષણત્વાच्च નિત્યતાયા યદાહ યસ્મિન્નત્ત્વં ન
વિદ્યન્તે તદપિ નિત્યમિત્યેક દર્શનમ્ ।

અર્થાત્—જાલે શૂન્ય જગત્ ન બનેા પરંતુ પ્રદ્યતી બન્યું
છે એ માનીશુ . પ્રદ્યત નામરૂપવાળું જગદ્ગરૂપે અવિકૃતપરિણા-
મને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પ્રદ્યતી નિત્યતા નહિ રહેશે એવી
શકા પણ ન કરવી જોઈએ. કારણ કે જેમાં તેનું તત્ત્વ (સ્વરૂપ)
ન બગડે તેનેજ નિત્ય કહે છે. તથા શ્રીશંકરાચાર્યના સમયમા
પણ આ વાદ પ્રચલિત હતો. માટેજ તેઓએ એના ઉપર પ્રશ્ન
કર્યો છે કે ‘ નતુ મુદાદિદૃષ્ટાંતપ્રણયનાત્ પરિણામવત્ શાસ્ત્રસ્ય બ્રહ્મ
અભિમતમ્ ’ અર્થાત્ શુ મૃત્તિકાનું દૃષ્ટાત આપવાથી પ્રદ્યત
અવિકૃતપરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત વેદને સમત છે ?
આ પ્રમાણે શકા કરી પછી તેનું યથાવત્ (બરોબર) ખડન ન થઈ
શક્યું એટલે પર્યંતે કહેવું પડ્યું છે કે ‘ તદેવમવિદ્યાત્મકોપાધિ-
પરિચ્છેદાપેક્ષ્યમેવેશ્વરસ્યેશ્વરત્વ સર્વજ્ઞત્વ સર્વશક્તિત્વ ચેતિ ’ અર્થાત્
હવે આવી રીતે ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું, સર્વજ્ઞત્વ તથા સર્વશક્તિત્વ
બધું અવિદ્યાત્મક ઉપાધિ અપેક્ષાકૃત છે ’ વિગેરે વિગેરે અર્થાત્
ન તો ઇશ્વરમા કંઈ ઐશ્વર્ય છે, નથી સામર્થ્ય, નથી શક્તિ કે ન
તો તે સર્વજ્ઞ છે વિગેરે વાતો માયાવાદી નિસંકોચ કહી નાખે
છે વિવર્તવાદીઓને કારણત્વને પ્રતિપાદન કરવાવાળી શ્રુતિઓનો
અર્થ કરવામા ‘ અવિદ્યોપાધિપરિચ્છેદ ’ આ નિર્મૂલ શબ્દ પોતાના
ઘરમાંથી લગાવવો પડે છે. પક્ષપાતરહિત વિવેકી પુરૂષોએ પાતે
સમજી લેવું કે ‘ શ્રુતિરશ્રુતિઓમા પોતાના ઘરનો શબ્દ લગાવી

મનમાં આવે તેમ તેઓનો અર્થ કરવો પડે અને ધ્રુવર પશુ લાલે બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનની માફક નિરર્થક થઈ જાય પરંતુ હંડાત માયાવાદજ્ઞ માનવો એ બૌદ્ધકાર્ય નહિં તો બીજું શું ? વાસ્તવમાં તો અતિપ્રાચીન અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિ-ચોથી પ્રતિપાદિત એવો વાદ જો હોય તો તે એકમાત્ર ‘ અવિકૃત-પરિણામવાદજ્ઞ છે, इत्यलम् ।

જીવસ્વરૂપ.

૪૮. જેને અક્ષર, અવ્યય, કે વિજ્ઞુ કહે છે તે સર્વત્ર એકરસ છે, અવ્યક્ત છે, જ્ઞાનધન છે, ત્રિકાલાબાધ્ય છે, તથા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે—

મન્તર્વદિશ્ચ સર્વત્ર વ્યાપ્ય નારાયણ સ્થિત

‘ સર્વ સર્વિદ બ્રહ્મ ’

‘ સત્યં જ્ઞાનમનત બ્રહ્મ ’

‘ સત્ય વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ’

સર્વત્ર પાણિપાદ તત્સર્વતોઽભિધિરોદ્દુષ્ટમ્ ।

સર્વત્ર શ્રુતિમજ્જોકે સર્વમાતૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥

અર્થાત—સર્વ તરફથી હસ્ત, ચરણ, નેત્ર, શ્રુત્ર, કર્ણવાણુ તે બ્રહ્મ આ લોકમાં બધે વ્યાપક થઈ વિરાજી રહ્યું છે. તે પરમ-કારણ, વ્યાપક ભગવાનને પણ ‘ હું એક ’ પણ અનેક પ્રકારે બહુ થાઉં. ’ આવી માત્ર ક્રીડાને માટે ભાવના થઈ, આ ભાવના ચતાનીજ વારમાં તે બ્રહ્મ તેટલા વ્યુચરણ પ્રદેશમા તિરોબૃત જેવું થઈ જાય છે. યદ્યપિ તે અવિભક્ત છે છતાં પણ સ્વતંત્રેચ્છ, અપ્રતકર્યશક્તિ (જેની શક્તિનો તક સુધા ન કરાય), તથા

૧ ‘ એકોહ બહુત્વાં પ્રજાબેચ ’ શ્રુતિઃ ।

વિરૂદ્ધભાશિય હોવાથી તે પ્રદક્ષા અનેક વિભાગ થઈ જાય છે-
અર્થાત્ જેવી રીતે અગ્નિના સમૂહમાંથી તેના અશભૂત અનેક
તણખસાઓ નીકળી પડે છે, તેમજ ભગવદ્દેવીક્ષાની બાદ તરતજ
તે તેજોરૂપ સન્ધિદાન હ પ્રદક્ષા અનેક ભાવ (સત્, ચિત્, અને
આન દાત્મક પદાર્થ) અર્થાત્ જડ, જીવ, અને અતર્યામી ઉત્પન્ન
થાય છે, જેમકે ઉપનિષદોમા કહ્યું છે — ‘ તદેતત્સત્ય યથા સુદીપ્તા-
ત્પાવકાદ્વિસ્ફુલિંગા સદસશ પ્રમવન્તે સરૂપા । તથાક્ષરાદિવિધા
સૌમ્ય માવા પ્રજાયન્તે તન્ન ચૈવાપિયન્તિ ’

‘ યથા સુદીપ્તાત્પાવકાત્સુદ્રા વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરન્ત્યેવ તસ્મા-
દાત્મન સર્વે પ્રાણા સર્વે લોકા સર્વે જીવા મર્વે પવાત્માનો
વ્યુચ્ચરન્તિ રમણીયચરણા કુપૂયચરણા इति ’

અર્થાત્ આ વાત સત્ય છે કે જેવી રીતે પ્રદીપ્ત અગ્નિથી
નાના નાના સમાન રૂપવાળાં અનેક તણખસાઓ નીકળે છે,
એવી રીતે અક્ષર અવ્યક્ત ધામસ્વરૂપ પ્રદક્ષા, હે સૌમ્ય !
અનેક પ્રકારના પદાર્થો અર્થાત્ સર્વ પ્રાણાદિ, મહાભૂત, સમગ્ર
પ્રદક્ષા, સર્વ જીવો, અને સર્વ અતર્યામીઓ નીકળે છે. જીવ-
સૃષ્ટિમા કેટલાક તો સદ્વાસનાવાળા હોય છે, જ્યારે કેટલાક
અસદ્વાસનાવાળા જીવો પણ હોય છે

‘ પાદોગ્ન્ય વિશ્વા શ્રુતાનિ ’ આ શ્રુતિની અનુસાર પ્રદક્ષાનાં સત
ચિત્, અને આન દાશથી કરોડો પ્રદક્ષાઓ તથા જીવ વિગેરે બન્યાં છે.
સદશથી જડસૃષ્ટિ, ચિદશથી જીવસૃષ્ટિ, અને આન દાશથી અત-
ર્યામી સૃષ્ટિ થાય છે અર્થાત્ યદ્યપિ જડ અને જીવ પણ સન્ધિદાન હ
ભગવાનનીજ સૃષ્ટિ છે, છતાં પણ તે ભગવાન બહુ થવાની પોતાની
ઈચ્છાથી સત્ય પદાર્થોમા (જડમા) ચિત્ તથા આન દાશનો તિરોભાવ

કરી દેય છે, અને ચિત્પદાર્થોમાં (જીવોમાં) આનંદાશનો તિરોભાવ કરે છે માત્ર સત્પદાર્થોમાં સદાશનો, અને ચિત્પદાર્થોમાં ચિદાશનો વિશેષ આવિર્ભાવ રહે છે, માટેજ તે બેને ક્રમશઃ જડ તથા જીવ કહે છે ભગવાનના કરચરણાદિ સમગ્ર અવયવો આનંદમય છે માટેજ તે કોઈ કોઈ ઠેકાણે નિરાકાર શબ્દથી પણ વર્ણવાય છે જેમાં પ્રાકૃત આકારના અવયવાદિ ન હોય તેને નિરાકાર કહે છે ભગવાનને આનંદમય આકાર પ્રાકૃત નથી, માટેજ તે નિરાકાર કહેવાય છે, જીવ અને જડમાં આનંદાશનો તિરોભાવ છે, માટે તેઓનો પ્રદાના જેવો આકાર નથી ભગવાનમાં સમગ્ર ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય આ છ મુખ્ય ગુણો હમેશા રહે છે ચદપિ જીવ પ્રદાનો અશ છે તથાપિ ભગવાનની બહુ પ્રકારે થવાની ભાવનાથી તે પ્રદાશ જીવમાં આનંદાશની સાથે સાથે પૂર્વોક્ત ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણો પણ તિરોભાવને પામે છે ઐશ્વર્યના તિરોભાવથી દીનપણ તથા પરાધીનપણ, વીર્ય તિરોભાવથી સર્વદુઃખોનું સહુવાપણ, યશના તિરોભાવથી સર્વદીનત્વ, લક્ષ્મીના તિરોભાવથી જન્મમરણાદિ બધી વિપત્તિઓ જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમાં અહુભાવ, અને વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયાસક્તિ થાય છે, પ્રગમ, ઐશ્વર્ય, યશ, વીર્ય, અને શ્રી આ ચારના તિરોધાનથી જીવને બંધન થાય છે, અને જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યના તિરોભાવથી દુઃખાદિ થાય છે.

૪૬ અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે પ્રદાન્યારે વ્યાપક છે તો તેનાથી પદાર્થોનું બ્યુચ્ચરણ (નિકળવું) શી રીતે સભવે ? તો એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે પ્રદાત્મક પ્રદેશમાં પ્રદાત્મક પદાર્થોનું પ્રદાથી નિકળવું યુક્તજ છે. બ્યુચ્ચરણ શ્રુતિ પ્રદાથી પદાર્થોનું નિકળવું રહી રહી છે ' સર્વં સાલ્વિદં બ્રહ્મ નેદ

જ્ઞાનસ્થિતિ કિંચત્ વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રદાની સિવાય અન્યની સત્તાનો નિષેધ કરી રહી છે તે પછી અર્થાપત્તિથી આપને માનવું પડશે કે આધાર, આધેય, પ્રકાર, કાલ, નિષ્કભણુ વિગેરે બધું પ્રદાન છે. માટે પૂર્વોક્ત ઉત્તર ઠીકજ છે શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ સર્વ પ્રકાર ઇત્યાદિને પ્રદાન કહ્યું છે

यत्र येन यतो यस्य यस्यै यद्यद्यथा यदा ।

स्यादिव भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वर ॥

અર્થાત્ જે અધિકરણમાં (આધારમાં), જેના દ્વારા, જે હેતુથી, જે પ્રયોજન વાસ્તે, જે જે પ્રકારથી, જે જે વખતે, જે જે કંઈ આ ભૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાન પદાર્થ જાત છે અર્થાત્ નિકળે છે, તે બધા પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરૂષ (જીવાત્મા) બંનેનો સ્વામી પરમાત્માજ છે એમ જાણો. માટે આવા પ્રકારનું વ્યુત્પત્તરણ યુક્તજ છે. અલૌકિક જ્ઞાન હના તિરોભાવ તથા પરિવ્રેષ્ટની પછી તથા અવિદ્યાસ બધ થવાની પહેલા આ આત્માનો શુદ્ધ જીવ એવો વ્યપદેશ રહે છે, ત્યાર પછી તે છ ભગવદ્ગુણોના તિરોભાવ થઈ જવાથી આ જીવને બધ તથા વિપર્યય (વિપરીત જ્ઞાન) થાય છે આજ આશયને સ્પષ્ટ રીતે ‘ પરામિધ્યાનાત્તિરોહિતિ તતો જ્ઞસ્ય જ્ઞસ્વવિપર્યયૌ ’ આ પ્રદાનસૂત્રના ભાષ્યમાં વૈશ્વાનરાવતાર શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યચરણ પ્રબોધે છે આ સૂત્રમા પહેલા

૧ કિંચિદાશદ્કથ પરિહરતિ—નનુ જીવાય ભગવાન્ સર્ષ્ટિ કરોતિ પ્રદર્શયતિ ચ સ્વસ્ય સર્વજીલામ્ । બ્રહ્મધ્યાય કથમસ્ય દુ સ્થિત્વમિત્યાશ્રય પરિહરતિ હુ શબ્દ । અસ્ય જીવસ્યૈશ્વર્યાદિ તિરોહિત ‘ તત્ર હેતુ પરામિધ્યાનાત્ ’ પરસ્ય અગવતોડમિધ્યાન સ્વસ્વૈતસ્ય ચ સર્વતો ભોગેચ્છા તસ્માત્ । હૈશ્વરેચ્છયા ભગવદ્દર્મતિરોમાજ । એકર્વાદિતિરોમાજાદીનત્વમ્ હસ્યાદિ । શ્રીમદ્ભાગવાત્ચરણ રણા ।

ભા. ૩-૨-૫

આવો પૂર્વપક્ષ કયો છે, કે એ ઠીકજ છે જે જીવને માટેજ ભગવાને આ સૃષ્ટિ કરી છે, અને તેને પોતાની શીલાનુ પ્રદર્શન કરાવે છે, પરંતુ જીવ તો ભગવાનનો અંશ છે તો પછી એને દુઃખાદિ થાય જ ક્યાંથી? તો એનો ઉત્તર એ છે કે ભગવાનના અભિધ્યાનથી અર્થાત્ જીવની અને આપની રમણુચ્છાથી જીવમા ઐશ્વર્યાદિ તિરોભૂત થાય છે, અને તેટલા વાસ્તે જીવને બંધ તથા વિપરીતજ્ઞાન થાય છે.

૫૦ કહેવાની મતલબ એજ છે કે ભગવાનની રમણુચ્છા પણુ ઉચ્ચ નીચલાવ થયા વગર સિદ્ધ થતી નથી અને તે ઉચ્ચ-નીચલાવ પણુ ભગવત્સ્વરૂપનોજ થયો, આ અન્યથાનુપપત્તિથી માનવુ પડશે કારણ કે ‘સદેવ સૌમ્યેદમય આસીત્’ ‘एकमेवा-इद्वितीय ब्रह्म’ વિગેરે શ્રુતિઓમા એવુ કહ્યુ છે કે મૃષ્ટિની પૂર્વમાં એક અદ્વિતીય બ્રહ્મની સિવાય બીજુ કોઇપણ હવુ નહિ અહીં શ્રુતિમા ‘अग्रे आसीत्’ આ બે પદોથી એ પણુ કહી શકતા નથી કે મૃષ્ટિની પૂર્વમાં કાલ તો હશે? કારણ કે અગર પૂર્વમાં કાલસત્તા માની જાય તો ‘એકજ અદ્વિતીય’ આ સન્નતીય, વિન્નતીય, તથા સ્વગતદ્વૈતનિવારક ત્રણે પદો વ્યર્થ જશે આત્મ-વૃક્ષની નિબવૃક્ષની સાથે જે ભિન્નતા તે સન્નતીય દ્વૈત કહેવાય છે. વૃક્ષ અને શીલાનો જે પરસ્પરમા ભેદ છે તે વિન્નતીય દ્વૈત કહેવાય છે, અને પુષ્પથી ફલનો અથવા એક શાખાથી બીજી શાખાનો જે ભેદ તે સ્વગત દ્વૈત કહેવાય છે શ્રુતિના ‘एकं एव अद्वितीयम्’ આ ત્રણે પદો સૃષ્ટિની પહેલા સન્નતીય, વિન્નતીય, અને સ્વગત દ્વૈત (ભેદ)નો નિષેધ કરી રહ્યા છે માટે સૃષ્ટિની પહેલા કાલાદિક કોઇપણ પદાર્થ નહિ હતા. પરંતુ એક બ્રહ્મજ હવુ, ‘अग्रे’ આ સમયસૂચક શબ્દ તો કેવલ સૃષ્ટિકાલીન શિષ્યને પુરાવૃત્ત સમજાવવા ખાતરજ છે

૫૧. 'एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्' 'सदेव सारण्यदमय मासीत्' 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म' 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી એ માલમ પડે છે કે 'એક બ્રહ્મજ સ્વેચ્છાથી નાના પ્રકારે જગદૂપે થયું.' અહીં નાના થવામા ઇચ્છાજ કારણ છે. 'बहुस्यां प्रजायेय' આ એ પદોથી એ જ્ઞાત થાય છે કે બ્રહ્મ, પ્રથમ સ્વરૂપથી અનેક પ્રકારે થયું અને ત્યારપછી જનનગત ઉચ્ચનીચ-ભાવથી અનેક પ્રકારનું થયું તે બ્રહ્મને અનેક પ્રકારે થવાનીજ આ પ્રક્રિયા છે જ્યારે સર્વભવનસમર્થ એક બ્રહ્મ બહુભવનની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે ઇચ્છારૂપ પણ પોતેજ થાય છે અર્થાત્ ધર્મીરૂપ તે બ્રહ્મ ઇચ્છારૂપ નિજધર્મથી પરિણામને પામે છે.

૫૨ અહીં એવો પ્રશ્ન થઈ આવે છે કે ધર્મરૂપ પરિણામ થવામા જ્યારે કંઈ કારણ નથી તો સર્વદા ધર્મરૂપ પરિણામ થતોજ રહેવો જોઈએ કદાપિ વિરામ ન થવો જોઈએ તો એનો ઉત્તર એ છે કે સદા ધર્મરૂપે પરિણામ કરી રાખવા માટે કારણભૂત કાલ તે વખતે નથી અને જ્યારે કાલ પેદા થયો તો તે કાલજ સદા ધર્મરૂપ પરિણામ થવામા પ્રતિબધક (અટકાવનારો) પણ થઈ જાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્યાં સુધી ધર્મરૂપે થવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યાં સુધી તે પ્રમાણે થતું રહે છે, અને પછી તેવી ઇચ્છા બધ યડવાથી ધર્મરૂપ ભવનનો વિરામ પણ થઈ શકે છે

૫૩ 'ऐशत' આ ઇચ્છાનું કાલ વિશેષણ છે, માટે તે

૧ કાલથ શ્રુતાચિચ્છાદિવિશેષણત્વેનોક્ત ઇતીચ્છાદિમિ સદૈવાવિર્ભવતિ સદેવ તિરોભવતિ । નાડપિ 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युन पुरुषादधीति' શ્રુત્યા તસ્ય પાશ્વાત્યત્વ શક્યમ । કાલાવયશાનામેવ તત્રોક્તત્વાત્ । તૈર્વિશિષ્ટસ્તુ કાલો મગવદ્દેશરૂપો 'योऽय कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोव्येष्टमाहुर्वेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिवर्त्तरान्तो महीयान्' ડતિ વાક્યાત્ । એવમિચ્છારૂપ સન મેઢરૂપવા તથા

ધૃત્તાની સાથેજ પેદા થયો છે અને તેની સાથેજ તિરોક્ત પશુ થાય છે. અગર ' નિમેષા જહિરે વિદ્યુત પુરુષાદધિ ' આ કાલાવિ-ભાવને યોધન કરવાવાળી શ્રુતિની અનુસાર એવી શકા થાય કે કાલનો સભવ (ઉત્પત્તિ) પછી થયો છે તો તે પશુ હીક નથી. કારણ કે આ શ્રુતિમા કાલના જે અવયવો છે તેનોજ માત્ર સભવ પશ્ચાત્ (પછી) કહ્યો છે, પરંતુ નિમેષાદિ વ્યવહારરહિત સમષ્ટિરૂપ કાલ તો ભગવાનની ચેષ્ટા છે શ્રીમદ્ભાગવતમા પશુ કહ્યું છે કે ' હે ભગવાન્ ' આ જે કાલ છે તે આપની ચેષ્ટા છે, અને એનાથી સમગ્ર વિશ્વ ચેષ્ટાને પામે છે. ' માટે નિમેષાદિવિભાગરહિત કાલ અન્ય કાર્યની પૂર્વમા રહે છે આવી રીતે ધૃત્તારૂપ ભગવાન તે સિન્ન થયેલી ધૃત્તાદ્વારા પોતાના સત્ ચિત્ તથા આનંદધર્મીને પશુ ધર્મભાવે બુદ્ધા કરી દેય છે ધર્મરૂપે સિન્ન થયેલા તે ત્રણે ધર્મો નિભ્રમ્યને (પોતાના આશ્રયને) ધર્મરૂપે અલગ કરે છે અર્થાત્ ધર્મરૂપે સિન્ન થયેલા તે સત્ ચિત્ અને આનંદધર્મી પોતાના આશ્રયને ધર્મરૂપે ' અક્ષરબ્રહ્મ ' કહેવડાવે છે એજ અક્ષરબ્રહ્મ, અવ્યક્ત, ધામ, પદ, અને ષૂદ્ધ નામોથી વ્યવહારાય છે અને તે જ અક્ષરબ્રહ્મ અનેક કર, ચરણ, મસ્તક, મુખ, નેત્ર, કણ્ઠાદિમાન પુરૂષ એ નામથી વિખ્યાત છે

એજ પુરૂષ ' સદસ્યવીર્ષા પુરુષ ' વિગેરે શ્રુતિ તથા ' સર્વત પાણિપાદ તત્સર્વતોઽભિશિરોમુક્તમ્ ' ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓદ્વારા વર્ણિત છે (વર્ણન કરાયો છે) અને એજ પુરૂષ (અક્ષર) જગદ્રૂપતાને

સન્નિવદાનદાનવિ ધર્મેભેન મિનતિ તે ચ ધર્મરૂપેણ સ્વય મિથમાના. સ્વાશ્રયમપિ ધર્મેભેન મિથંતિ । તથા સ મગવાન્ સર્વત પાણિપાદાન્તો મવતિ સાકારત્વં વાપયતે । માખ્યપ્રકાશે શ્રીપુરુષોત્તમાચાર્યા ।

આમે છે તો હવે પુરુષોત્તમ ભગવાનનાજ ' સર્મારૂપ ' ' સર્મરૂપ, ' અને ' કાર્યરૂપ ' આ ત્રણે રૂપો થયા. એ ત્રણેનો ધર્મધર્મીભાવથી અને કાર્યકારણભાવથી અલેક્ષ્ય છે આ ત્રણે સ્વરૂપ પૂર્ણશબ્દથી વ્યવહારાય છે, યદ્યપિ એ ત્રણે રૂપ એક છે, અભિન્ન છે, છતાં પણ આપની (ભગવાનની) બહુભવનેજાથી પરસ્પરમા ઉત્તમાધમ-ભાવ તો રહેજ છે નહિ તો બહુભવનજ સિદ્ધ ન થઈ શકે

૫૪. ' આ ત્રણે પૂર્ણસ્વરૂપોનું શ્રુતિમા આવી રીતે વર્ણન કર્યું છે —

पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

અર્થાત્ અચિન્ત્યાપરોક્ષ, જ્ઞાનઘન, આ અક્ષરબ્રહ્મ પૂર્ણ છે, અર્થાત્ આકાશની માફક વ્યાપક છે. અને આ પુરોદ્દશ્યમાન સદ્રૂપ (જગદ્રૂપ) ક્ષર બ્રહ્મ પણ પૂર્ણ છે, અર્થાત્ પૂર્વવત્ છે. તથા પૂર્ણાત્ અર્થાત્ બંને પૂર્ણરૂપોમાં (ક્ષર તથા અક્ષરમા) વ્યક્તિ રહેવાવાળા ' પૂર્ણમૂત ' પ્રજ્ઞાનંદ (પુરુષોત્તમ ભગવાન) પૂર્વોક્ત પૂર્ણસ્વરૂપો નહે (ક્ષરાક્ષર) સેવિત છે. અહીં ' અચ્યતે ' એ ' અચ ક્ષત્યેકે ' આ ધાતુથી કર્મમાં પ્રત્યય કરી પૂર્ણર્થક ' અચ ' ધાતુનું રૂપ છે. આવી રીતે પૂર્વાધર્મા સેવનનું નિરૂપણ કરી તેના ફલનું નિરૂપણ કરે છે જે સમય પૂર્વોક્ત પૂર્ણદ્વય અર્થાત્ ક્ષરા-ક્ષરસ્વરૂપ બંને પૂર્ણ, પોતાના સેવ્ય તે પૂર્ણાનંદના પૂર્ણજ્ઞાનાદિ

૧ તાનિ ત્રીણ્યપિ રૂપાણિ પૂર્ણશબ્દેનોચ્યન્તે । એવં પરોક્ષ જ્ઞાનેકઘન બ્રહ્મર્ બ્રહ્મ પૂર્ણ નિરતરમાકાશવદ્વ્યાપિ । इदं परिदृश्यमानं सद्रूपं क्षરं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत् । पूर्णात् पूर्णमतिष्ठेति तादृशं तदुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते पूज्यते, पूर्वोक्ताभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते । एव જ્ઞાનાદે ફલમાદે

ધર્મેને પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમયે સાયુજ્ય પામી પૂર્ણમાત્ર (પૂર્ણ-
નદ માત્ર) અવશિષ્ટ રહે છે. અર્થાત્ ભગવત્સાયુજ્યને પામે છે.
અહીં 'સાયુજ્ય' શબ્દના બે અર્થ થાય છે. એક તો એ કે
પૂર્ણનદ, પરબ્રહ્મ, પુરૂષોત્તમ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ક્ષરાક્ષરના
સેવનથી પ્રસન્ન થઈ તેઓને પોતાના ધર્મે બક્ષી તેમની સાથે કીડા
કરે છે. તે સમય તે બંને પૂર્ણનદના સાયુજ્યને પામે છે, આવે
અર્થ છે અને બીજો અર્થ એ છે કે પ્રલયકાળમા જ્યારે પૂર્ણનદ-
ભગવાન અત (અદર, અર્થાત્ સ્વરૂપમા) કીડા કરવાની ઇચ્છા
કરે છે. તે વખતે તેની કૃપાથી તે પૂર્ણશબ્દવાચ્ય ક્ષરાક્ષર પુરૂષ,
પૂર્ણનદના જ્ઞાનાદિપૂર્ણ ધર્મેને પ્રાપ્ત કરી સાયુજ્યને પામે છે
અર્થાત્ ક્ષર પુરૂષ અક્ષરમાં, અને અક્ષર પૂર્ણનદ પુરૂષોત્તમમાં
લય પામે છે ત્યારે એક ભગવાનજ માત્ર અવશિષ્ટ (બાકી) રહે
છે, એજ વાત શ્રીમદ્ભગવતમા કહી છે કે —

નષ્ટે લોકે દ્વિપરાર્દાવસાને મહાશૂતેષ્વાદિશૂત ગતેષુ ।

વ્યક્તેઽવ્યક્ત કાલેવગેન યાતે મવાનેક શિષ્યતેઽશેષસન્ન ॥

૫૫ આવી રીતે પરમકારણુ તે પુરૂષોત્તમ ભગવાન્ સ્વર્થ
એક છે છતાં પણ ધર્મરૂપથી, શક્તિરૂપથી, તથા ધર્મીરૂપથી
અનેક પ્રકારે થઈ પછી કાર્યરૂપે અનેક પ્રકારે થાય છે, આ
'બહુસ્થા' એ ઇચ્છાનુ કાર્ય છે અને કાર્યનો જનનગત જે

પૂર્ણસ્થાનુપદોક્તસ્ય પૂર્ણ જ્ઞાનાદિધર્મમાદાય તત્પ્રસાદેન પ્રાપ્ય પૂર્ણમેવાવ-
શિષ્યતે તત્સાયુજ્યેન તદભિન્નો ભવતિ । એવ ધર્મરૂપેણ શક્તિરૂપેણ ધર્મિરૂપેણ
ચ નાનાભૂય પશ્ચાત્ કાર્યરૂપેણ નાના ભવતીતિ બહુસ્થામિત્યસ્ય કાર્યમ્ । જત
ઉચ્ચનીચમાઃ પ્રકર્ષપદાર્થઃ । સ ચ ધર્મમેવેન ભવતીતિ મૂળ બાનદરૂપસ્થ
સર્વોત્કૃષ્ટત્વ તતો નીચમાવશિષ્ટપ્રસ્થાક્ષરસ્ય તતોપિ સદૃપસ્ય ક્ષરસ્ય । અત એવ
અક્ષરાન્ પરત પર ઇતિ । માબ્યપ્રકાશે શ્રીપુરુષોત્તમાચાર્યા ।

ઉચ્ચનીચ ભાવ છે, તે 'પ્રજાયેય' એનું કાર્ય છે. તે ઉચ્ચનીચ ભાવ ઐચ્છિક છે અને ધર્મલેહથી થાય છે, માટેજ સર્વ ધર્મ-યુક્ત, પૂર્ણજ્ઞાનાદિમાન્, પૂર્ણસચ્ચિદાનંદ, પુરૂષોત્તમ જગવાન્ સર્વોત્કૃષ્ટ છે તથા સેવ્ય છે અને ચિદ્ધન અક્ષરબ્રહ્મ, મધ્યમ છે, તથા સર્પૂપ ક્ષર બ્રહ્મનો આ બંને સ્વરૂપોથી ઐચ્છિક લેદ છે એજ કાર્યાવસ્થાનો ઉચ્ચનીચભાવયુક્ત સ્વરૂપલેદ શ્રીમદ્ભગ-વદ્રીતામા કહ્યો છે કે —

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ।

ક્ષર સર્વાણિ મૂતાનિ ક્ષટ્સ્યોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

ઉત્તમ પુરુષસ્ત્વન્ય પરમાત્મેત્યુદાહત ।

યો લોકત્રયમાવિદ્ય વિમર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૨ ॥

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે च प्रथित पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર આ બે પુરૂષ છે, અર્થાત્ પરબ્રહ્મનાંજ એ બે સ્વરૂપાન્તર છે. બધું જગત્ ક્ષર સ્વરૂપ કહેવાય છે, અને કૂટસ્થ અર્થાત્ અવ્યક્ત રહેવાવાળું અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે, પરંતુ ઉત્તમ પુરૂષ તો જો બનેથીએ અન્ય છે જેને પરમાત્મા કહે છે. અને જે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત રહી સર્વ ત્રિલોકીને ધારણ કરે છે, જે આનંદાદિ

૧ દ્વાવિમૌ પુરુષાવિતિ, યસ્માત્ ક્ષરમતીતોઽમિત્યાદિ ચ શ્રુતિસ્મૃતયો બ્રહ્મણઃ પરત્વ પ્રતિપાદયન્તિ । એવ ત્રિરૂપ સન્ શક્તિત્રયરૂપેણાવિર્ભવતિ । તત્ર સદશ્વસ્ય ક્રિયારૂપા શક્તિ, ચિદ્રૂપસ્ય વ્યાપોદ્દિષ્ટા શક્તિ । આનંદરૂપસ્ય જગત્કારણમૂતા માયા । एतन्नित्यरूपा शक्ति' સધ્ધિવદાનંદસ્ય ભાવત્વતઃકાવિવાચ્યા । અત એવ સદશ્વભૂતેષ્વઘ્નાર્વિષતિતત્ત્વેષુ તત્ત્વમિતિ વ્યપદેશ. । માત્ર્યવ્રજાશે બીપુરુષોત્તમાચાર્યા ।

ધર્મોદ્ધારા હું ક્ષર સ્વરૂપથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ છું ;
માટેજ હું લોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ
છું. આજ શ્રુતિસ્મૃતિઓનો આશય લઇ શ્રીમદ્વેદલક્ષ્યાચાર્ય ચરણે
સ્વકૃત સિદ્ધાંતમુક્તાવલીમા પ્રદાના ત્રણ સ્વરૂપો કહ્યા છે કે :—

‘ પરબ્રહ્મ તુ કૃણો હિ સચ્ચિદાનંદક વૃહત્ ।

દિરૂપં તદ્દે સર્વં સ્યાદેકં તસ્માદ્ વિલક્ષણમ્ ॥

અર્થાત્ ધર્મિરૂપ, ધર્મરૂપ, અને કાર્યરૂપ, આ ભગવાનનાં
ત્રણ ઐચ્છિક સ્વરૂપ છે. તેમાં ધર્મસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન
પરબ્રહ્મ છે, સત્, ચિત્, તથા આનંદ, ધર્મરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ
છે. અને સદ્ગુણ બધું જગત્ ક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે.

૫૬ આવી રીતે તે ભગવાન અનેક પ્રકારે વ્યક્ત થઇ પછી
શક્તિરૂપથી પણ વ્યક્ત થાય છે આનંદાત્મા ભગવાનની સર્વ-
ભવન સામર્થ્યરૂપ માયાશક્તિ છે, ઝીજ સમગ્ર વિશ્વનું કારણ છે.
ચિદ્રૂપ અક્ષરની વ્યાપ્તિમાહિકા માયા શક્તિ છે અને સદૃશ ભગવા-
નની ક્રિયારૂપ શક્તિ છે સચ્ચિદાનંદ ભગવાનની આ બધી
શક્તિઓ સત્ત્વ, સત્તા, ચિત્ત્વ, ગિત્તા, વિગેરે ભાવપ્રધાન
‘ ત્વત્ત્વાદિ ’ પ્રત્યયોથી કહેવા લાયક છે એ માટેજ સદૃશભૂત
અઠ્ઠાવીશ તત્ત્વોનું તત્ત્વ’ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે

ચિદ્ધન પરોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મની વ્યાપ્તિમાહિકા શક્તિ પોતાના
ચિદ્ધક્ષને વ્યાપ્તિમાહિત કરે છે તે માટે વ્યાપ્તિમાહિત વ્યાકુલ તે
ચિદ્ધશ, પ્રાણુ બુદ્ધ્યાદિનું અવલંબન કરે છે. માટેજ તેનું જીવ
એ નામ થાય છે હવે પૂર્વોક્ત સર્વિક્રમના લક્ષણોથી એ સિદ્ધ થઇ
ગયું કે ભગવાનેજ સ્પષ્ટ રમણુચ્છાથી ઉચ્ચનીચભાવ થવા માટે
પોતાના ચિદ્ધશોનાં આનંદાંશનો તિરોભાવ કર્યો, અને ત્યાર પછી

જનનગત ઉચ્ચનીચભાવ થવા માટે તે જ જીવોમા મુક્તિસ સ્કાર (દૈવત્વ) અને બધસ સ્કાર (આસુરત્વ , સ્થાપિત કર્યો આસુર-સ પત્તિ બધ કરાવનારી છે અને દૈવીસ પત્તિ મોક્ષ સમર્થ છે.

ભગવાન શ્રીવાસુદેવે કહ્યું પણ છે—‘ દેવીસપદ્ધ વિમોક્ષાય નિબધાયામુતીમતા ’ આસુરસ સ્કારવશ આ જીવને અવિદ્યા લાગે છે, અર્થાત્ વ્યુચ્ચરણ તથા આન દાશના તિરોધાન પછી દેહાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, અત કરણાધ્યાસ અને સ્વરૂપવિસ્મૃતિ આ પચપર્વાત્મિકા અવિદ્યા આ જીવને લાગે છે તે વખતે અવિદ્યામદ્દ આ જીવ દેહાદિ ધર્મેને ‘ હુ મ્થૂસ, હુ કૃશ, હુ મુખી. તથા હુ ખી હુ. ’ વિગેરે અભિમાનથી પોતાને સમજી લે છે, એજ સસાર છે. વાસ્તવમા જીવ ભગવદ્ગ છે. તે બદ્દ, હુ ખી, વિગેરે થઇ શકતો નથી અને એજ અવિદ્યાને વશ થઈ જન્મમરણાદિ ક્ષણવાળા અનેક શ્વેત, કૃષ્ણ (શુભાશુભ) કર્મો કરે છે

૫૭ ‘ દ્વૌ મૂતસગૌ ભંકંસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ આ ભગવદ્વચનને અનુસાર આ લોકમા બે પ્રકારની જીવસૃષ્ટિ છે, એક દૈવસૃષ્ટિ અને બીજી આસુરસૃષ્ટિ. શાસ્ત્રોમા કહેલા આચ-રણોનું નિર્ભય થઈ અદ્ભુતકાન કરવું, અત કરણને શુદ્ધ રાખવું. અર્થાત્ રાગદ્વેષ, માયા, જીહ્વા વ્યવહાર, વગેરે મળોને દૂર કરી અત.કરણને ભગવતપ્રાદુર્ભાવ થવા લાયક નિર્મળ બનાવવું. ભગવન્માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાન્માં અનન્ય પ્રેમ કરવો, જે પદાર્થોમા પોતાનું સ્વત્ત્વ (પોતાપણ) છે, તે (અન્નવસ્ત્રાદિ)માંથી કંઈ ભાગ ખીજાઓને આપવો, બાહ્ય ઇન્દ્રિયાને દમવી, દૈવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ઋષિયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, વિગેરે ધર્મચિરણ કરતાં રહેવું. ભગવન્શાસ્ત્રોનું શ્રવણ તથા અધ્યયન કરવું, અને ત્યાં મુઘી

ટાઠ, તડકો, સુખ, દુઃખાદિતુ સહન કરવું, મનમાં ખુરાસાવોનો પરિત્યાગ કરવો, શાંતિ રાખવી, પરોક્ષમાં કોમળા દોષો પ્રકટ ન કરવા, પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, સન્મુખ રહેલા વિષયોમાં લાલચ ન કરવી, મીઠો અને કોમલ વર્તવ રાખવો, અનુચિત કાર્યોમાં લગ્ન રાખવી, મતલબ વગર બોલવું નહિ અથવા કંઈ કંઈ પ્રકારની શરીરચેષ્ટા ન કરવી, ધીરજ, ચતુરતા, ક્ષમા તથા પવિત્રતા રાખવી. તથા કોમળો પણ દ્રોહ ન કરવો, નિરહ કારી રહેવું, આ બધાં દેવીજીવોના લક્ષણો છે. એજ વાત 'મમય સત્ત્વસથાદિ' ઇત્યાદિ શ્લોકોદ્વારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં કહી છે

૫૮. અને જે જીવ પોતે પોતાને લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ચાહે, ધન, સ્વજન, કુળ, વિદ્યા વિગેરેનો મદ રાખતો હોય. પ્રત્યેક સમયમાં કોઈ રાખતો હોય, બધાથી વાંકોજ ચાલતો હોય, પોતાની શિવાય દુનીઆમાં કોઈને પણ પૂજ્ય ન સમજતો હોય, અને પોતે કર્તવ્યકર્તવ્ય જ્ઞાનશૂન્ય થઈ અર્થાત્ કર્તવ્ય કે અકર્તવ્ય જ્ઞાન વગરનો બનીને પણ બીજાની અવજ્ઞા કે નિંદા કરતો હોય, તેઓને આમુર જીવ સમજવા એજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે.—

વમો દર્પોન્નિમાનશ્ચ ક્રોધ પારુષ્યમેવ ચ ।

મન્નાન ચામિજાતસ્ય પાર્થ સપદમાસુરીમ્ ॥

અર્થાત્—હું પૃથાપુત્ર અભુત્ ! દલ (ધર્મધ્વજપણ્) દર્પ, એકદમ અભિમાન, ક્રોધ, કૂરતા, અજ્ઞાન, આ બધા દોષો આમુરસૃષ્ટિમાં જન્મ લેવાવાળાઓનેજ પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ તેમાં પણ દેવી જીવો એ પ્રકારના છે મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય જેઓ વેદોક્ત મર્યાદામાં રહી, વૈરાગ્ય, સામ્ય, યોગ,

તપ, અને નિષ્કામ ભક્તિ (અનન્ય ભગવત્પ્રેમ) રૂપ, પચપવ વિદ્યાદ્વારા સાયુજ્ય મુક્તિ (અક્ષર સાથે એકતા) ની પ્રાપ્તિ કરે છે તેઓને મર્યાદામાર્ગીય જીવ કહે છે, અને આ જન્મમા કેવળ ભક્તિ-દ્વારાજ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરે છે અથવા કેવલ ભગવદનુગ્રહ માત્રથી ભગવત્ પ્રાપ્તિ કરે છે, તેઓને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ કહે છે સાયુજ્ય-મુક્તિના બે અર્થ થાય છે, એક બ્રહ્મમાં મળી જવું તે, અને બીજો અર્થ બ્રહ્મની સાથે રહી આનંદોપભોગ કરવો તે અમે આ વિષયનું વિસ્તારસહિત વિવેચન પુષ્ટિસ્વરૂપનિરૂપણમા કરીશું

અદ્વૈતમતમાં જીવનું સ્વરૂપ.

૫૯ અદ્વૈતવાદી જીવસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે ઉપોદ્ધાતમા કહે છે કે ' યુગ્મપ્રત્યયગોચર દેહ, અને અસ્મત્-પ્રત્યયગોચર આત્મા, આ બન્ને પરસ્પર જડ, ચૈતન્ય હોવાથી, અધકાર અને પ્રકાશની માફક બીલકુલ વિરુદ્ધ ધર્મવાળાં છે. માટે તે બેનો અન્યોન્યભાવ અયુક્ત છે, અને તેના ધર્મેનાં તે પરસ્પર અન્યોન્યભાવ તદ્દનજ અયુક્ત છે એ માટે અસ્મત્પ્રત્ય-યનો વિષય જે (ચૈતન્યમય) આત્મરૂપ વિષય, તેમા યુગ્મપ્રત્યયના વિષયો (દેહ, ઈન્દ્રિય વિગેરે જડ અનાત્મ વસ્તુ) નો તથા તેઓના ધર્મેનાં અધ્યાસ (અતથામાં તથાત્વજ્ઞાન) તથા એનાથી ઉલટી રીતે વિષયમા વિષયી તથા તેના ધર્મેનાં અધ્યાસ મિથ્યા છે એ યુક્તજ છે છતાં પણ ધર્મ અને ધર્મી જે અત્યંત સિદ્ધ છે, તેઓનો પરસ્પરનો ભેદ નહિ સમજવાથી અન્યોન્યમાં અન્યોન્ય-

૧ યુગ્મપ્રત્યયગોચરયોર્વિષયવિષયિણોદત્તમ પ્રકાશવત્સ્વિદ્સ્વભાવયો-
રિતરેતરમાવાનુપપત્તૌ સિદ્ધાયાં તદ્દર્શનામાપિ સુતરામિતરેતરમાવાનુપપત્તિરિ-
ત્તોડસ્મપ્રત્યયગોચરે વિષયિણિ इत्यादि શાંકરભાષ્યમ્ ।

સ્વરૂપ અને એક ખીખના ધર્મોનો અધ્યાસ તથા સત્યાનૃતનો મેળ કરી ' હુ માફ ' આ મિથ્યાજ્ઞાન નિમિત્તક વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. અતથામાં વિરૂદ્ધધર્મવાળી વસ્તુની કલ્પના કરી લેવાનેજ અધ્યાસ કહ્યો છે અને એજ અધ્યાસને અવિદ્યા તથા અજ્ઞાન કહેવામા આવે છે, ' જેમ શુકિતમા ચાલીનું જ્ઞાન ' એનાથી વિરૂદ્ધ અર્થાત્ તે અવિદ્યાથી અલગ કરી વસ્તુસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી લેવાને વિદ્યા કહે છે, જેમ સુવર્ણમા સુવર્ણપણનો નિશ્ચય થવો.

આ અવિદ્યા નામના અધ્યાસને આગળ કરી અર્થાત્ આત્માનાત્મવસ્તુના પરસ્પરના અધ્યાસને લઈ બધાજ લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણ પ્રમેયાદિનો વ્યવહાર પ્રચલિત છે (ચાલુ છે) અને સર્વ વિધિનિષેધ તથા મોક્ષ કહેવાવાળાં શાસ્ત્રોને પણ એવીજ રીતે સમજે અર્થાત્ મિથ્યા જાણે. દેહ તથા ઇન્દ્રિય વિગેરેમાં ' હુ અને માફ ' આ અભિમાનરહિત આત્માનું પ્રમાતાપણ થઈ શકતું નથી, અને આત્મભાવ જેમાં અધ્યસ્ત નથી એવા દેહાદિથી કેઈપણ કેઈ વ્યાપાર કરતું નથી આ બધું ન હોય તો અસ જ આત્મા પ્રમાતા થઈ શકતો નથી, અને પ્રમાતા વગર પ્રમાણની

૧ તમેતમચિચાલ્યમાત્માનાત્મનોરિતરેતરાધ્યાસ પુરસ્કૃત્ય સર્વે પ્રમાણપ્રમેયાદિવ્યવહારા લૌકિકા વૈદિકાથ પ્રવૃત્તા સર્વાણિ ચ શાસ્ત્રાણિ વિધિપ્રતિષેધ-મોક્ષવરાણિ હ્યાદિ શા મા ઉપોદ્ધાત ૧ નહીન્દ્રિયાધ્યનુપાદાય પ્રત્યક્ષાદિ-વ્યવહારાદિ, ન ચાધિષ્ઠાનમન્તરેણેન્દ્રિયાણાં વ્યવહાર સિદ્ધયતિ નચાનવ્ય-સ્તાત્મમાર્થેન દેહેન કશ્ચિદ્ વ્યાપ્રિયતે । નચેતીસ્મિન્સર્વેસ્મિન્સત્યસદ્ગત્યાત્મન-પ્રમાતૃત્વમુપપચતે ન ચ પ્રમાતૃત્વમન્તરા પ્રમાણપ્રવૃત્તિરસ્તિ । તસ્માદવિદ્યાચ-દ્વિષયાગ્ધેવ પ્રત્યક્ષાદીનિ પ્રમાણાનિ શાસ્ત્રાણિ ચ પથાધિમિથ્યાચિષોષાત્ । હ્યાદિ શા. મા ૧-૧-૧ । પરમાર્થતસ્તુ ન જીવો નામ બુદ્ધ્યુપાધિસંબધપરિકમ્પિતસ્વ-રૂપઘટિતરેકેનાસ્તિ । ન હિ નિશ્ચયસ્વરૂપાત્સર્વજ્ઞાદીશ્ચરાદન્યથેતનો ધાતુર્દ્વિતીયો વેદાન્તાર્થનિકૃપણાયમાસ્તિ । શા. મા. ૨-૨-૧૧

પ્રવૃત્તિ નથી, માટેજ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તથા વેદ, સ્મૃતિ પુરાણાદિ બધા શાસ્ત્રો માત્ર અવિદ્યાન પશુસદૃશ અજ્ઞાનીઓને માટેજ છે એજ અધ્યાસના સમૂહ નાશ માટે સમગ્ર વેદાતાદિ શાસ્ત્રોનો પ્રારંભ થયો છે. જ્યારે આત્મા શિવાય સમગ્ર પ્રમાણપ્રમેયાદિ અને જડજીવાદિ પ્રપચ અધ્યાસમાત્ર છે તો એ સિદ્ધ થાય છે કે જીવ પણ કલ્પનામાત્ર છે. સમગ્ર સૃષ્ટિપ્રતિપાદક શ્રુતિઓ પણ અવિદ્યાકલ્પિત ઇન્દ્ર-નિમિત્તક, અજ્ઞાનોપાદાનક (ઇન્દ્ર જેનું નિમિત્તકારણ, અને અજ્ઞાન (અવિદ્યા) જેનું ઉપાદાન કારણ) સૃષ્ટિમા સાવકાશ સમજવી અર્થાત્ ત્યાં તે શ્રુતિઓની સાર્થકતા છે, જીવ પણ બુદ્ધયુપાધિપરિકલ્પિત સ્વરૂપની શિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. અર્થાત્ શુદ્ધ, બુદ્ધ, સુક્ત આત્મા ચેતન પ્રહ્મજ અવિદ્યાવચ્છિન્ન હોવાથી 'જીવ' કહેવાય છે વસ્તુત નિત્યસુક્ત શુદ્ધ, પ્રહ્મની શિવાય અન્ય ચેતન પદાર્થ વેદાતાર્થ નિરૂપણ કરવા માટે દેખાતો નથી અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચેતનજ જીવ કહેવાય છે, ખરી રીતે જીવ બીજો કોઈ પદાર્થ નથી. અદ્વૈતવાદીઓમાં જીવ વિષે અનેક મતો છે કોઈ કહે છે કે અવિદ્યામાં પ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જીવ છે, બીજા કહે છે કે મલિનસત્તા માયામા પ્રતિબિંબજ જીવ છે, ત્યારે તૃતીય વર્ગનો એવો મત છે કે અધ્યાસ માત્રજ જીવ છે, ઇત્યાદિ. અસ્તુ (ઠીક) વાસ્તવમાં નિત્ય, સત્ય બીજો કોઈ જીવ પદાર્થ નથી, એમા તો કોઈ પણ વિરૂદ્ધ નથી તેઓ આવી પોતાની કલ્પનામાં 'સર્વે ક્ષણિવદ્ બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન' 'નાન્યોઽતોસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોતોઽસ્તિ ઓતા' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનું પ્રમાણ દેખાડે છે જ્યારે જીવજ કલ્પનામાત્ર છે તો પછી તેનાં કર્તૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વ વિગેરે ધર્મો પણ દૂશપાસ્ત છે માટેજ શાકર

માયાવાદી લોકો જીવને કલ્પિત, અધ્યસ્ત, પ્રતિબિંબ, આભાસ, અલોકતા, અકર્તા, અજ્ઞાતા, જ્ઞાનમાત્ર, અને વ્યાપક માને છે

અદ્વૈતાભિમતજીવનિરૂપણનું ખડન.

૬૦ માયાવાદીઓનું આ બધું કહેવું માત્ર વાક્યજ છે અથવા બુદ્ધિવાદ માત્ર છે માયાવાદીઓએ કલ્પેલી જીવની સમાલોચના તો અમે આગળ જઈ બહુ સારી રીતે કરીશું પણ પહેલા આ તેના પૂર્વોક્ત ઉપોદ્ધાતનુંજ વિવેચન કરીએ છીએ

કોઈ પણ સાધ્યને સિદ્ધકરવામાટે અથવા કોઈ પદાર્થને સમજાવવા માટે લોકમા શાસ્ત્રવાદ અને બુદ્ધિવાદ આ બંને સાધનો પ્રસિદ્ધ છે પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પાયત્રી કોઈ કલ્પનાને લઈ તેને અનેક ચુકિતઓદ્વારા દૃઢ કરવી અને શાસ્ત્રના વાક્યોનો પણ સમન્વય તેજ કલ્પનામા કરી લેવા ચાહવું આ બુદ્ધિવાદનું કાર્ય છે બુદ્ધિવાદમા તર્કોનું (ચુકિત) પ્રધાનસ્થાન છે અને શાસ્ત્રોને તો તે ચુકિતઓની પાછળ પાછળજ દોડવું પડે છે. કયાક કયા તો વિચારોને તેની હામા હાજી અવશ થઈને પણ કરવી પડે છે અર્થાત્ બુદ્ધિવાદમા તર્કો ઉપરજ વિશેષ નિર્ભર રહે છે શાસ્ત્ર તો ગાણુ પડી જાય છે અગર કોઈ જગ્યાએ શાસ્ત્રવાક્યોનો અર્થ તેઓના આશયને મળતો ન આવે તો તે લોકો તે જગ્યાએ તે શાસ્ત્રવાક્યોનો અર્થ પલટાવી પોતાના આશયને અનુસાર જનાવી લે છે તે વાક્યજને તે લોકો લક્ષણારૂપે મઢી દે છે આ બુદ્ધિવાદનો ઉપયોગ આજકાલ વક્રીલ, બેરિસ્ટર લોક ખુબ કરી બાજુ છે પરંતુ શાસ્ત્રનેજ પ્રધાન માની અથવા પરમ ઉચ્ચ પ્રમાણ માની ચાલવવાળા, ભગવન્માહાત્મ્ય જાણનારા, પરમઆસ્તિક, વત્સવેત્તા લોકો શાસ્ત્રવાદનેજ ઉચ્ચામન આપે છે તેઓ શાસ્ત્રના

અક્ષરે અક્ષરને સત્ય અને કલ્યાણકારી સમજે છે, અને લૌકિક-યુક્તિઓને તો તેઓ તુચ્છ સમજી અવગણના કરે છે હા, કેાઈ કેાઈ વખતે શાસ્ત્રવાક્યોને યથાવત્ સમજાવવા માટે શાસ્ત્રીયયુક્તિ આપવામા આવે છે પરંતુ પોતાના શાસ્ત્રીય મતની સિદ્ધિ કરતી વખતે લૌકિક યુક્તિઓને જરાપણ સ્થાન આપતા નથી કારણકે 'નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા' તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્ અલૌકિકાસ્તુ યે માવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ વિગેરે શ્રુતિ, સૂત્ર, સ્મૃતિઓમાં તત્ત્વનિશ્ચય કરતી વખતે યુક્તિઓને લડાવવા સાફ સાફ નિષેધ કર્યો છે શ્રીમદ્ ભાગવતમા પણ ભગવાન વેદવ્યાસજીએ કહ્યું છે કે— 'ન સૂરયો હિ વ્યવહારમેતે તત્ત્વાવમર્શોનં સદામનન્તિ' અર્થાત્ ભગવન્-મા-હાત્મ્યવેત્તા વિદ્વાનપુરૂષો આ લૌકિક વ્યવહાર (યુક્તિ) ને વેદોક્ત તત્ત્વવિચારની સાથે મેળવતા નથી, અથવા પ્રતિષ્ઠા નથી દેતા, અર્થાત્ સ્થાન આપતા નથી. અદ્વૈતાભિમાની માયાવાદીઓને ત્યાં તો તર્ક ઉપરજ પૂર્ણ આધાર છે તેઓ વેદાદિશાસ્ત્રોનો પણ લોકદૃષ્ટાનુસારજ અર્થ કરે છે તેમને ત્યાં શાસ્ત્ર જૌણુ થઈ જાય છે વેદને પણ તે લોકો યુક્ત માન આપતા નથી વેદને પણ કયાંય કયાંય તો વાક્યભગ્યતરથી ભુકો, ધૂર્ત, છળથી ખોલવાવાળો કહી નાખ્યો છે પરંતુ તત્ત્વવે-ત્તાઓના મુકુટમણિ, પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણ તો વેદને સાક્ષાત્ ઇશ્વર માને છે વેદના એકે એક અક્ષરને તો તેઓ ઇશ્વરવાક્ય સમજી શિરોમાન્ય માને છે, લોકદૃષ્ટાનુસાર વેદનો અર્થ કરવો એ આપશ્રીને મહાન અપરાધ લાગે છે. આપશ્રીનું કહેવું છે કે:—

અલૌકિકો હિ વેદાર્યો ન યુક્ત્યા પ્રતિપચતે ।

તપસા વેદયુક્ત્યા ચ પ્રસાદાત્ પરમાત્મન ॥

અણુમાણ્ય બીજી પણ આજ્ઞા છે વેદોક્તાદણુમાત્રેગપિ વિપરીત છ
યદ્ભવેત્ । તાદૃશા વા સ્વતન્મ્ર ચેદ્વચ મૂલતો મૃષા ॥ તત્ત્વદીપનિર્ભવ

અર્થાત્—વેદ અને વેદાંતનો અર્થ અલૌકિક છે તે માત્ર
લૌકિક યુક્તિઓથી જાણી શકાય તેમ નથી, પરંતુ તપ,
વેદાનુકૂલ તર્ક, અને પરમાત્માનો અનુગ્રહ આ ત્રણ સાધનો-
થીજ જાણી શકાય છે. વેદાક્તથી વિરુદ્ધ જે કંઈ હોય,
અથવા તાદૃશ, (વેદ વિરુદ્ધ સદૃશ) અને યોતાનો મન
માન્યો વિષય, તે બધુંજ મૂલત અપ્રમાણ છે. બ્રહ્મ જેવું વેદાં-
તમા કહેવાયું છે તેવુંજ માનવું. અણુમાત્ર પણ અન્યથા
માનવાથી અથવા કલ્પના દોડાવવાથી અપરાધ લાગે છે.

યોન્યથા સતમાત્માન અન્યથા પ્રતિપચ્ચતે ।

ર્કિં તેન ન કૃત પાપ ચૌરેનાત્માપહારિણા ॥

અર્થાત્—જે કોઈ અન્યથાસ્થિત આત્માને (ભગવાનને,)
અન્યથાજ અર્થાત્ વિરુદ્ધ રીતે સ્વીકારે છે તો તે ભગવાન અને
ભગવન્-આહુત્યને હુપાવનાર ચૌરે કયો અપરાધ નહિ કર્યો
કહેવાય ? અર્થાત્ તેણે બધા પાપો કર્યા છે.

અધ્યાસવાદનો પૂર્ણ ભાર યુક્તિઓ ઉપર છે યદ્યપિ ‘હું કૃશ
હું, હું સ્થૂલ હું, હું બી હું, મનુષ્ય હું, આદ્ય હું.’ વિગેરે
વ્યવહારો જુઠા છે, અધ્યાસ માત્રથીજ ચાલી રહ્યા છે પરંતુ
એવું કયા કહ્યું છે કે પ્રમાણ, પ્રમેય, વેદ, શાસ્ત્ર, જીવ, ઇન્દ્રિય,
બધા માત્ર કલ્પિત છે, જુઠા છે ? એવું કહેવું માત્ર બુદ્ધિવાદજ
છે અધ્યાસની આડ લઈ સર્વ પ્રપચને મિથ્યા કહી નાખવે।

૧ વ્રહ્મ પુનર્ચદિશ વેદાન્તેષ્વગત તાદૃશમેવ મન્તવ્ય અણુમાત્રાન્યથા-
કલ્પનેપિ લોભ સ્થાત્ । અણુમા. ૧-૧-૧।

એ કેવલ વાદ્ધલ નહિ તો ખીલુ શુ ? શાંકરભાષ્યના યૌક્તિક ઉપોદ્ધાતમાં 'યુગ્મવસ્તુત્પ્રત્યયગોચરયો 'અહીંથી લઈ 'તમેતમેવલક્ષણ પ્રધ્યાસ પઢિતા 'અવિદ્યા' इति मन्यन्ते' અહીં સુધી 'હું અને મારૂં' ઇત્યાદિ ઉલટી સમજનેજ જુદી કડી છે. અને એ વાત ઠીક પણ છે, શાસ્ત્રીય છે, કારણ કે શાસ્ત્રોમા લખ્યું છે કે જીવ વ્યાપ્તિદિકા આપાને વશ થઈ દેહ, ઇન્દ્રિય, અતઃકરણાદિના ધર્મોને પોતાના સમજે છે અને તેજ ઇન્દ્રિયાદિને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે. અને એજ અધ્યાસ (ઉલટી સમજ) અસત્ય છે પરંતુ આગળ જઈ જો એવું લખે છે કે 'તસ્માદવિદ્યાવદ્વિષયાણ્યેવ પ્રત્યક્ષાદીનિ પ્રમાણાનિ શાસ્ત્રાણિ चेति' અર્થાત્ 'અવિદ્યાનાને મારેજ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તથા વેદાદિ શાસ્ત્રો છે, ' એ કયા વેદાદિ પ્રમાણોથી લખે છે ? અગર અધ્યાસયુક્તિથી એ કહેતા હોય તો પણ ઠીક નહિ કેમકે અધ્યાસ છે ઉલટી સમજ, અને જીવને ઉલટી સમજ થવાથી બધા શાસ્ત્ર વિગેરે પ્રમાણો જુદા છે, એ કઈ દુનીઆને કાયદો કહેવાય ? દેવદત્ત પોતાની ભૂલથી અગર આપાના ઝાડને લીંબડો માની બેસે અને આપાનો ધર્મ મીઠાશ વિગેરે લીંબડામા સમજવા લાગે તો શુ તે આમ્ર અને નીંબ (લીંબડો) તથા આપાના ધર્મો જુદા છે ? કદાપિ નહિ માત્ર લોડો તેનેજ મૂર્ખ કહેશે, પણ તે વૃક્ષોને અસત્ય માનશે નહિ

' નહીન્દ્રિયાણ્યનુ ' અહીંથી લઈ ' ન કશ્ચિદ્ વ્યપ્રિયંતે ' અહીં સુધી તો ઠીક શાસ્ત્રાનુસાર લખ્યું, પરંતુ આગળ 'ન આત્મન પ્રમાતૃત્વમુપપન્નતે' આ પાત્રી પોતાની મનગદત કલ્પના કરવા મ ડી પડયા માની લો કે એક યજ્ઞદત્ત ભૂલથી આપાને લી બડો સમજી રહ્યો છે અથવા પોને પોતાને રાજા માની રહ્યો છે, ત્યાં જરૂર તે તેની ઉલટી સમજ પણ છે ઇન્દ્રિયોથીજ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર

પણ થઈ રહ્યો છે. અધ્યત્ત દેહથી વ્યાપાર પણ કરી રહ્યો છે, બધું કંઈ છે, પરંતુ શું તે પ્રમાતા નથી ? શું તે બીજી વાતોને સત્ય નથી સમજતો ? સમજેજ છે એવી રીતે યદ્યપિ મોહવશ જીવને ‘હું અને માફ’ એવો અધ્યાસ થાય છે, છતાં પણ તે પ્રમાતા નથી એ બની શકતું નથી અગર આત્માને પ્રમાતા ન માને તો પછી તેને આત્મજ્ઞાન પણ નથી થઈ શકતું, કારણ કે આત્મજ્ઞાન ચતી વખતે પણ આત્માનું પ્રમાતૃત્વ માનવું જ પડશે. એવી રીત છે કે પ્રમાતા વગર જ્ઞાન થતુંજ નથી એ માટે અધ્યાસની આડ લઈ શુકિતથી પણ પ્રમાણુ પ્રમેયાદિને તથા શાસ્ત્રોને કલ્પિત કહેવા એ માત્ર વાક્યલજ છે. જે પ્રમાણુથી જીવને પ્રમાતા નથી માનતા તેનો તો અર્થજ તે નથી. જેવો કે માયાવાદી કરે છે, એ અમે આગળ જઈ બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરી દેખાડીશું. સમગ્ર ઉપ નિષદોમાંથી એકાદ બે શ્રુતિઓ લઈ તેનો મનમાન્યો અર્થ કરવો અને બાકી રહેલી શ્રુતિઓને અસંગત છોડી દેવી એમા કેઈ પણ પ્રમાણુનો આધાર નથી પ્રત્યેક શ્રુતિનો એવી રીતે અર્થ કરવો એઈએ કે જેનાથી સર્વવિદ્યવ થતો અટકે, ભગવન્માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય, અને ઉપનિષદ્દ માત્રનો વિરોધરહિત અર્થ કરી શકીએ.

૬૧ ‘ બ્રહ્મ નિધ મંક છે’ આ શુકિતને લઈ અગર ‘ અસ્પૃલ્લગ્નણુ ’ વિગેરે શ્રુતિપ્રમાણુથી જીવને પણ પ્રમાતા ન માનતા હોવ તો પણ ઠીક નહિ, કારણ કે શ્રુતિઓમાં, લોભાં પ્રાકૃતદ્રષ્ટિથી પ્રતીત થતાં ધર્મોનાજ બ્રહ્મમાં નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ જે ધર્મો પ્રાકૃત નથી, અથવા જે ધર્મોનું બીજે ઠેકાણે પોતે શ્રુતિ વણું ન કરી ચૂકી છે, તે ધર્મોના નિષેધ કરતી નથી અગર એમ

નહિ હોય તો વેદ પણ પ્રમત્તની માફક પ્રલાપ કરનારો થઈ જાય અને અપ્રમાણ થઈ જાય જે મનુષ્ય ક્યારે કંઈ કહી નાખે અને ક્યારેક કંઈ બીજું જ કહેતો હોય તો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેને પ્રામાણિક કહેતા નથી. અને તેનાં વચનોને પ્રમત્તપ્રલાપ કરી ઉપેક્ષે છે એવીજ રીતે અગર વેદ એક જગ્યાએ બ્રહ્મને સધર્મક કહે અને અન્યત્ર ધર્મનો નિષેધ કરે તો તે પ્રમત્તની માફક ઉપેક્ષ્ય કહેવાશે. આ વિષયની વિશેષ વિવેચના અમે ભગવત્સ્વરૂપ નિષ્ક્રિય મા કરીશું. અહીં તો કેવલ એટલું જ કહેવું છે કે 'બ્રહ્મ પ્રમાતા છે, અને એ માટેજ તેનો અશુભ પણ પ્રમાતા છેજ' 'યદિ 'નાન્યોત્તોસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોત્તોસ્તિ શ્રોતા' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મની શિવાય કોઈ બીજો દ્રષ્ટા નથી અને કોઈ બીજો શ્રોતા નથી માટે જીવમાં પ્રમાતૃત્વાદિ ધર્મો થઈ શકતા નથી એ માટે અમારૂં વચન ઠીક છે' આમ કહો તો પણ સુક્ત નથી, કારણ કે 'નાન્યોત્તોસ્તિ' આ શ્રુતિમા જીવના સર્વદ્રષ્ટૃત્વ, સર્વશ્રોતૃત્વ, વિગેરે ધર્મોનાજ નિષેધ કર્યો છે પણ કંઈ પરિચ્છિન્ન દર્શનનો નિષેધ કર્યો નથી જેમ 'પાર્થ એવ ઘનુર્ધર' પાર્થજ ધનુર્ધર છે, આ વાક્યમા પાર્થ જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધર નથી એમ કહેવાય છે પણ કંઈ એવો આશય નથી કે પાર્થને છોડી કોઈ ધનુર્ધારીજ નથી તેવીજ રીતે 'નાન્યોત્તોસ્તિ' વિગેરે શ્રુતિઓમા જીવના પરિચ્છિન્ન દર્શનનો નિષેધ કરતા નથી, પણ સર્વજ્ઞતાનોજ નિષેધ કરાય છે તો પછી ઉપોદ્ધાતાના 'નૈવૈત્તસ્મિન્ સર્વસ્મિન્નસત્યસગત્યાત્મન પ્રમાતૃત્વયુપ-પચ્યતે' અર્થાત્ જીવ પ્રમાતા થઈ શકતો નથી. આ વાક્ય

૧ નાન્યોત્તોસ્તિ દ્રષ્ટૃત્વાદિશ્રુતિરપિ જીવાદિસર્વવિષયપદાર્થદર્શનાદિમત્ત સર્વેદાન્યસ્મિન્નિષેધાતિ ન તુ પરિચ્છિન્નદર્શનમપિ યથા પાર્થ એવ ઘનુર્ધર इत्यत्र न हि पार्थादन्यो न घनुर्धर किन्तु यथा स तथा नान्य इति विद्वन्महનम् ।

કેવલ વાક્યલ અને કલ્પના માત્રજ છે અગર કહેા કે પ્રદ્ધાની શિવાય ખીજુ કંઈ પણ નથી, માટેજ સર્વાભાવ હોવાથી જીવ કોઈનો પણ પ્રમાતા થઈ શકતો નથી તો પણ યુક્ત નથી, કારણ કે જગત્ નહિ તો પણ પ્રદ્ધા તો છે, બસ જીવ પ્રદ્ધાનો પ્રમાતા છે એમ માનો અને ખરી રીતે તો પૂર્વોક્ત શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ પ્રત્યક્ષ યુક્તિઓથી જગત્ પ્રદ્ધાત્મક અને સત્ય સિદ્ધ થઈ ચૂકયું છે, માટેજ જીવનુ પ્રમાતાપણુ કોઈ પણ પ્રકારે હડી શકતું નથી અને 'તસ્માદ્વિચાવદ્વિવિચયાણિ एव' અર્થાત્ 'એટલા માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તથા વિધિ, પ્રતિવેધ, અને મોક્ષ પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રો પણ બધાં પણ સમાન અજ્ઞાનીઓને માટેજ છે.' આ વાક્ય પણ માત્ર ઐશ્વર્યાદ જેવુંજ લાગે છે, કારણ કે વેદ, સ્મૃતિ પુરાણોમા અનેક જગ્યાએ ઉત્તમ પ્રદ્ધા-જ્ઞાનીઓએ અનેક વાર શાસ્ત્રોપદેશ કર્યો તથા સાબળ્યો છે તો ભલા શુ તે પણ જેવા અજ્ઞાની હતા કે? ખીજાની વાત તો જવા હો, કહેતા ડર લાગે છે કે ભગવાન વાસુદેવ અને અર્જુન; ભગવાન કોશલેન્દ્ર રામચદ્રજી અને ગુરૂ વસિષ્ઠ, ભગવાન સદાશિવ અને નારદ એ બધા માયાવાદીઓના અનુપદોક્ત વાક્યને શુ લાયક હતા 'હરિ, હરિ, હરિ અગર વેદાદિશાસ્ત્રે અજ્ઞાનીઓ માટેજ હોય અને તેઓનેજ અધ્યસ્ત હોય તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા અધ્યાસ સ્પર્શમાત્રરહિત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એમ નહિ કહેત કે 'વેદાંતકલ્પેદવિદેવચાદમ્' અર્થાત્ વેદવેદાંતાદિ શાસ્ત્રોનો રચનાર તથા જાણનાર હુ જ છુ.' અને શ્રીમદ્ભગવતમા પૂર્ણ પ્રદ્ધાજ્ઞાતા શ્રીશુકદેવજી પણ આવી રીતે ન કહેત કે.—

परिनिष्ठितोगपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लોકलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे आस्थान तदधीतवान् ॥

અર્થાત્—પહેલા હું નિર્બુદ્ધ બ્રહ્મમાં પરિનિષ્ઠિત હતો, પરંતુ ભગવદ્દીક્ષા ગુણોથી આકર્ષિત દૃઢ થઈ આ શ્રીમદ્-ભાગવતનું અધ્યયન કરવા લાગ્યો. આનાથી ઉપોદ્ધાતનું ‘આ અધ્યાસનેજ દૂર કરવા વાસ્તે વેદાદિ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે,’ આ વાક્ય પણ સમાલોચિત સમજવું જોઈએ, અન્યથા જાગર અધ્યાસને દૂર કરવા માટેજ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ હોત તો ચુછી જન્મથી લઈ અધ્યાસ રહિત શ્રીશુકદેવજી પરમ વેદાત્સાર શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કદાપિ ન કરત. વળી દેહ, ઇન્દ્રિય, ઇત્યાદિમા ‘મારૂં’ આ અભિમાન રહિત આત્માનું પ્રમાતાપણુ ચઈ શકતું નથી, તથા પ્રમાતૃત્વ અનુપપન્ન થવાથી પ્રમાણુ-પ્રવૃત્તિ સુતરાં અનુપપન્ન છે એ પણ કહેવું ઠીક નથી. કારણુ ચદપિ દેહધારી જ્ઞાની અથવા જીવન્મુક્તને દેહ, ઇન્દ્રિયાદિમા અભિમાન નથી થતું તથાપિ તેઓને પ્રમાણુપ્રવૃત્તિ થાય છે, જેમા પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવું રાજ્ય રાજા જનક ચલાવતા હતા, એ માટે ‘તમેતમવિચાર્ય’ ઇત્યાદિ અર્થાત્ ‘અવિચાર્ય અધ્યાસને મોખરે કરી પ્રમાણુપ્રમેયાદિ વ્યવહાર ચાલે છે એવું કહેવું પણ ઉપહાસ કરવા યોગ્યજ સમજવું આવી રીતે શાકરભાષ્યોક્ત પ્રથમ ઉપોદ્ધાત કેવલ બુદ્ધિવાદ માત્ર છે એ સિદ્ધ થઈ ચૂકયું.

૬૨ વાસ્તવ રીતે શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમા તો, બ્રહ્મજ, જીવ, ઇન્દ્રિય, જડ, ચૈતન્ય, પ્રમાણુ, પ્રમેય, વેદ, શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ રૂપે પરિણામને પામે છે એ અમે ‘અવિકૃતપરિણામવાદ’ નિરૂપણમાં સ્પષ્ટિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા દૃઢતરજીવપત્તિઓદ્વારા સિદ્ધ કરી ચૂકયા છીએ માટેજ વેદશાસ્ત્રાદિ બધાં બ્રહ્માત્મક હોવાથી સત્ય છે તથા હિંદોમાન્ય છે તેના દ્વારા ભગવદનુબ્રહ્મથવાથી ભગવન્મહાત્મ્ય-

જ્ઞાન, અજ્ઞાનનિવૃત્તિ, અને મોક્ષ થાય છે એટલાજ માટે અદૌકિક, અર્થવાદસહિત ચારે વેદો તથા વેદાર્થનો અનુવાદ કરનારકં વ્યાસસૂત્રો, ભગવદ્ગીતા અને સમાધિદ્વારા પ્રાપ્ત શ્રીમદ્ભાગવત, એ ચારે અદૌકિક પ્રહાનિરૂપણુમા પ્રમાણુ છે આ ચારથી જેટલું પ્રમાણુસમૂહ વિરૂદ્ધ છે, તે બધા શુદ્ધ પ્રહવાદમા અભિમત નથી એજ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે કહ્યું છે કે —

વેદા શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચેવ હિ ।

સમાધિમાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણ તત્ત્વતુલ્યમ્ ।

एतद्विरुद्ध यत्सर्वं न तन्मान कथंचन ।

तत्त्वदीपनिबन्ध

અર્થાત્ વેદ, ગીતા, પ્રહાસૂત્ર, શ્રીમદ્ભાગવત, આ ચાર પ્રહાનિરૂપણુમા પ્રમાણુ છે. એનાથી વિરૂદ્ધ જે કંઈ હોય તે સર્વ પ્રમાણુ નથી. ચક્રારથી અવિરૂદ્ધ જેમિનિસૂત્ર પણ પ્રમાણુ છે. અથવા વિરૂદ્ધાંશનો પરિત્યાગ કરી સર્વ પ્રમાણુ છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસા માયાવાદાદિ સ્વીકૃત, બીજા બાકી રહેલાં ત્રણુ કે ચાર પ્રમાણુો પ્રહજ્ઞાન કરાવવામા સમર્થ નથી કારણુ કે ઇન્દ્રિયજન્ય' પ્રત્યક્ષનો ભાર સત્વગુણુ પર છે માટેજ તે પરત ત્ર પણુ છે. અને સત્વગુણુની ન્યૂનતા વિગેરે કારણુથી તથા સ હિગ્ધ હોવાથી પ્રત્યક્ષ, પ્રહાનિરૂપણુમા પ્રમાણુ થઈ શકતુ નથી સત્વગુણુ પ્રકાશક છે. તે સત્વગુણુની શુદ્ધિ વેદોક્ત સાધનોથી થાય છે માટે સ્વતંત્ર સર્વાશ્રીભૂત, તથા ભગવન્નિશ્વાસભૂત, વેદજ અદૌકિક સ્વતંત્ર

૧ ચક્ષુરાદીનાં પ્રામાણ્યમન્યમુલ્લભિરીક્ષકત્વેન ન સ્વતંત્ર । પ્રમાણુત્પત્તિ-પ્રસંગાત્ । સત્વસહિતાનામેવ ચક્ષુરાદીનાં પ્રામાણ્યાત્ । તસ્માન્નિરપેક્ષા એવ મન્-વશિશ્વાસભૂતા વેદા પ્રમાણમ્ । બળુ મા ૧ ૧ ૪ । ૨ વેદો નારાયણઃ સાક્ષાસ્ત્વયમૂરિતિશુભુમ । માગ. ૧ સ્ક ।

તથા સર્વાશ્રયીભૂત બ્રહ્મનિર્ણયમાં સમર્થ થઈ શકે છે. વેદ, ઇન્દ્રિયનું આલૌકિક જ્ઞાનસ્વરૂપ છે માટે તે પૂર્ણ જ્ઞાનક્રિયાશક્તિયુક્ત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે અને વેદાદર્શાનુવાદક હોવાથી અથવા ઉત્તરોત્તર સદેહવારક હોવાથી અન્ય ગીતા વિગેરે ગ્રંથ શબ્દ પણ બ્રહ્મનિર્ણયમાં પ્રમાણ છે

૬૩ ઠીક, હવે અમે માયાવાદીઓએ કલ્પેલી જીવસ્વરૂપની સમાલોચના કરીએ છીએ કેટલાક અદ્વૈતાભિમાનીઓ આવી રીતે કહે છે કે મલિન સત્ત્વપ્રધાન માયામાં (અવિદ્યામાં) નિર્ધર્મક બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબજી જીવ કહેવાય છે પરંતુ એ યુક્ત નથી કારણ કે અદ્વૈતાભિમાની માયાવાદી બ્રહ્મને નીરૂપ માને છે અને અવિદ્યાને મલિનસ્વરૂપ. એટલા માટે નીરૂપ બ્રહ્મનું મલિનવસ્તુ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડતું જ અસંભવ છે પ્રતિબિંબનો એવો નિયમ છે કે સ્વચ્છ વસ્તુમાં સાકાર પદાર્થનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે અગર મલિનમાં નીરૂપ (રૂપ વગરનું)નું પણ પ્રતિબિંબ પડતું હોય તે

૧ તત્ર ન તાવદ્ બ્રહ્મપ્રતિબિંબો જીવ इति पक्षो युक्तिसह । तथाहि ब्रह्मणो नीरूपत्वेन प्रतिबिम्बप्राप्त्यस्याज्ञानस्य अस्वच्छत्वेन क कस्य प्रतिबिम्ब स्यात् । रूपवत् एव प्रतिबिम्बनियमात् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पनोचिता । अन्यथा वायुदारुणोरपि बिम्बत्वप्रतिबिम्बाश्रयत्वप्रसगात् । ननु दर्पणादावाकाशप्रतिबिम्बो दृश्यते, न, तावद्देवदेशीयप्रभामण्डलस्यैव रूपवत्त्वेन प्रतीते । किंच यत्र यदस्ति तत्र तत्र प्रतिबिम्बते, दर्पणरेखावत् । तथा च सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽविद्यायामपि सर्वगतायां सत्त्वेन कस्य प्रतिबिम्ब स्यात् । किंच द्रा सुपर्णा संयुजा ' गुहां प्रविष्टौ परमेष्ठिनो ' गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि' त्यादिभ્રુતિન્યાયેનિર્णीता जीव-ब्रह्मणोरेकत्र स्थितिर्बिम्बप्रतिबिम्बपक्षे न समगच्छते । अपर च, अविद्यायां ब्रह्म-प्रतिबिम्बो जीव इति मोक्षश्चाविद्यानाश इति वदतस्तत्र मते जीवस्वरूपनाश एव मोक्ष इति सप्रयते तथा च आत्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्य अपुरुषार्थत्वमापद्य-ते । विद्वन्मण्डनम् ।

પછી કાષ્ટમા વાચુનું પ્રતિબિંબ પણ પડવું જોઈએ, કદાચ કહો કે દર્પણાદિમાં નીરૂપ આકાશનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે. પરંતુ એ પણ ભૂલ છે, કારણ કે તે આકાશનું પ્રતિબિંબ નથી કિંતુ દેવદેશીય પ્રભામંડળનીજ રૂપવાનની માફક પ્રતીતિ થાય છે અને સમગ્ર સિદ્ધાંતોમા આકાશને નીરૂપજ માન્યુ છે માટે અન્યથાનુપપત્તિથી પણ તે પ્રતિબિંબ પ્રભામંડળનોજ માત્ર ભ્રમ છે બીજો પણ પ્રતિબિંબનો એવો નિયમ છે કે તે અન્યત્ર રહેલા પદાર્થનુંજ પડે છે દર્પણમા રહેનારી આતરિક રેખાઓનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી એવીજ રીતે બ્રહ્મામાં રહેતી માયામા બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી અને એવી એક રીત છે કે જેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે અને પ્રતિબિંબ એ બંને એક જગ્યાએ રહેતા નથી માટે માનવુ પડશે કે પ્રતિબિંબી બ્રહ્મ અન્યત્ર છે અને પ્રતિબિંબ અન્યત્ર છે, અને એવું માનવાથી ‘ ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો ’ ‘ દ્વા સુપર્ણા સયુજા સક્ષાયા સમાન હ્રમ પરિષ્વજાતે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસૂત્ર, પ્રતિબિંબ પક્ષમા વિરૂદ્ધ પડે છે, કારણ કે એ પક્ષમા બિંબી અને બિંબની એકત્ર સ્થિતિ સંભવતી નથી અને આ શ્રુતિઓમા તો જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકત્ર સ્થિતિ કહી છે માયાવાદીગણુ જેવી રીતે અવિદ્યામાં બ્રહ્મ પ્રતિબિંબને જીવ માને છે તેમ અવિદ્યા નાશનેજ મોક્ષ માને છે તો પછી તેમને ત્યાં એક પ્રકારનો આત્મનાશજ મોક્ષ થયો, કારણ કે અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેમા પ્રતિબિંબરૂપ જીવનો પણ નાશ થયો, અર્થાત્ આત્મનાશજ થયો અને આત્મનાશ તો અપુરૂષાર્થ કહેવાય છે માટે પ્રતિબિંબ પક્ષમા અતુર્ય પુરૂષાર્થનોજ નાશ થઈ જાય છે.

૬૪ વળી 'પ્રતિબિંબપક્ષ સ્વીકારવાથી જીવ એક પ્રકારે અસત્ય થયો, કારણ કે લોકમા પ્રતિબિંબ અસત્યજ પ્રસિદ્ધ છે તો પછી પરલોક માટે કોઈ પણ પ્રયત્ન કરશે નહિ, કારણ કે જેને મોક્ષની ઈચ્છા છે, તે મોક્ષ તથા પોતાના સ્વરૂપને બાંધીનેજ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરશે, અર્થાત્ 'હું બદલુ છું મારેજ હું ખી છું', મોક્ષ સુખસ્વરૂપ છે તેમાં સર્વદુ ખોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.' આવું સમજી જીવ મોક્ષસાધન સન્માર્ગનું અવલમ્બન કરે છે પરંતુ માયાવાદની અનુસાર, મોક્ષ, બધ, તથા મોક્ષસાધન વિગેરે બધાનેજ જ્યારે મિથ્યા સાબળશે અને સમજશે ત્યારે મુમુક્ષુ વિચાર કરશે કે જ્યારે મોક્ષ, બધાદિ બધું કલ્પનામાત્ર છે, તો મોક્ષ પણ એક પ્રકારે છુર (કુસકા) નોજ લાડુ થયો તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પણ મૂર્ખતા છે હું મોક્ષ મેળવી શુ કામ આત્મનાથ કરાવુ આવી રીતે મોક્ષની તરફ બધાનીજ પ્રવૃત્તિ ન થવાથી સર્વ સન્માર્ગનો ઉચ્છેદજ આવી પડશે જેમ સ્વામિક લોજન, તેના સાધનો, તથા તત્સબધી તૃપ્તિને માટે કોઈ પણ કાંઈ માણસ પ્રયત્ન કરતો નથી તેમજ મિથ્યાવાદીઓના મોક્ષ તથા તદુક્ત સાધનોને માટે પણ કોઈ પ્રયત્ન કરશે નહિ. એ માટે પ્રતિબિંબવાદ માનવો અને વેદોક્ત સત્કર્મનું પિડાદ્ધ કરવું એ ખરોખર છે.

૧ જીવસ્વાર્થીકત્વમપિ સ્યાત્ । તથા સતિ કોપિ પારલૌકિકપ્રયત્ન ન કુર્વાત્ । તથાદિ મુમુક્ષુર્દિ મોક્ષસ્વરૂપ વદ્યત્વેન સ્વસ્વરૂપ ચ જ્ઞાત્વોક્તસાધને ચતિશ્યતે તથા ચોક્તોમયસ્વસ્વરૂપજ્ઞાને સર્વ નિશ્ચયોતે જ્ઞાત્વા સર્વાપ્રવૃત્તૌ નિવૃત્તિ-માર્ગેવોચ્છિયતે । ન હિ પ્રતિબિંબિતાન્નતરુકદમ્બફલદાનાય પ્રસારિતવાદુઃ પ્રતિબિંબિતત્વં જ્ઞાનન્ દૃષ્ટચરઃ કથિત્ । એવ વેદે તથાત્વ જ્ઞાનન્ । નન્ન સ્વપ્ને સ્વાપ્રિક્ષ્ણકાર્યં પ્રવૃત્તિર્દૃષ્ટચરી સત્ય દૃષ્ટચરી તથા તત્સત્યમેવોતિ વિદુષો નન્ન સ્વપ્નમિમ પદવામિ ન પારમાર્થિકમિતિ સ્વપ્ન એવ વિદુષ્ઃ હિતિ ગૃહાણ । નિદ્રમ્બહનમ્

૬૫ બીજી નદીતટસ્થ આમ્રવૃક્ષોના જલમાં પ્રતિબિંબિત આમ્ર ફલોને દેખી 'આ માત્ર ફલોનું પ્રતિબિંબજ છે, વાસ્તવમાં કંઈ પણ નથી.' આમ સમજનારો માણસ તે ફલોને કાઢવા માટે જલમાં હાથ નથી નાખતો અથવા તેઓને કાઢવા માટે અન્ય ઉપાય પણ આચરતો નથી. તેવીજ રીતે મુમુક્ષુ પણ જીવ-સ્વરૂપને તથા મોક્ષ સ્વરૂપને કલ્પના માત્ર સમજી તેને માટે કદાપિ ઉદ્ધોગ કરશે નહિ. હા, અગર એ ઉત્તર આપો કે જેમ સ્વપ્નમાં સ્વાપ્નિક ફલોને ગ્રહણ કરવા વાસ્તે પ્રત્યેક મનુષ્ય ઉદ્ધોગ કરે છે, તેમજ અહીં પણ તેની માફક મોક્ષને માટે ઉદ્ધોગ સભવે છે તો એનો એટલોજ પ્રત્યુત્તર છે કે હા, સ્વપ્નમાં મનુષ્ય સ્વાપ્નિક ફલો માટે પ્રયત્ન કરે છે ખરો, પરંતુ ત્યાં સુધીજ તે પ્રયત્ન કરે છે કે, જ્યાં સુધી એ ફલોને સત્ય સમજી રહ્યો છે, અગર સ્વપ્નમાંજ તે તે ફલોને સ્વાપ્નિક સમજી લેય તો કદાપિ ઉદ્ધોગ કરે નહિ, માટે પ્રતિબિંબવાદ માનવામાં યજ્ઞયાગાદિ સત્કર્મોના વિવેક થઈ જાય છે.

૬૬ બીજી અગર જીવને પ્રતિબિંબ માનીએ તો જીવન-મુક્તિ કોઈપણ પ્રકારે થઈ શકતી નથી કારણ કે પ્રતિબિંબને કયા તો અતઃકરણમાં માનો અથવા અવિદ્યામાં સમજો અગર અતઃકરણમાં પ્રતિબિંબજ જીવ છે, આત્મ માનો તો જીવન-મુક્તિને પણ અતઃકરણ હોવાથી તેને પણ સસારી કહેવો જોઈએ, મુક્ત નહિ કદાચ કહો કે જ્યારે અતઃકરણ નહિ રહેશે ત્યારે તેને મુક્ત કહીશું તો એ વાત તો જ્યાં સુધી તે જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી તો સભવે નહિ, દેહપાત થયા બાદ તો તેને પરમમુક્તજ કહીશું, પણ જીવન-મુક્ત નહિ થઈ કહો કે જીવન-મુક્તા-વસ્થામાં પ્રારબ્ધરૂપ થોડીક અવિદ્યા બાકી રહે છે, એ માટે તેના

દેહાંત કરણાદિ રહેતાં છતાં પણ પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કાર હોવાથી તે જીવન-
મુક્તજ કહી શકાય છે તો પણ ઠીક નહિ. કારણ કે માયાવાદી-
ઓના મતમા પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કારથી અવિદ્યાનો સમૂળ નાશ માન્યો છે
તો જ્યારે જીવનમુક્તને પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કાર થઈ ચુક્યો તો પછી
અવિદ્યા પણ કયાં રહી ? અને આ ત કરણાદિ પણ કયા રહ્યા ?

૬૭ ' અવિદ્યામાં' પ્રજ્ઞનું પ્રતિબિંબજી જીવ કહેવાય છે '
આ પક્ષ તો જીવનમુક્તિમા ખીલકુલ અસંગત છે, કારણ કે
માયાવાદી અવિદ્યાને અજ્ઞાન કહે છે અને અપરોક્ષ પ્રજ્ઞજ્ઞાન થઈ
ચુક્યું તો તેજ ક્ષણે તેના દેહાદિનું ક્રિયાશાળીપણું તો દૂર રહ્યું,
પણ તે દેહાદિ પોતે રહેવાજ ન જોઈએ અર્થાત્ દેહપાત થઈ જવો
જોઈએ. કારણ કે અવિદ્યામા પ્રતિબિંબરૂપ જીવ, જ્ઞાનદ્વારા નષ્ટ
થઈ ચુક્યો છે અગર અહીં પણ એમ કહેા કે પ્રારબ્ધમય અવિદ્યા
બાકી રહો ગઈ છે માટે બધુંય સંભવે છે તો પણ ઠીક નથી કારણ
કે પ્રજ્ઞજ્ઞાન થવાથી તેની (અવિદ્યાની) જરાય સ્થિતિ સંભવતી
નથી. અને પ્રજ્ઞજ્ઞાનથી તેનો નાશ ન થયો તો કોઈથીએ એનો
નાશ થઈ શકશે નહિ. યદિ પ્રારબ્ધરૂપ અવિદ્યાનો લોગથી
નાશ થઈ જશે એમ કહેા તો પણ ચુકત નથી.
કારણ કે લોગ પણ તદ્દમારા મતમા એક પ્રકારનું અજ્ઞાન કે

૧ જીવનમુક્ત્યનુવપત્તિશ્ચ । તથાદિ અન્તર કારણે અવિદ્યાયાં વા ત્વયા
પ્રતિબિંબો વાચ્યઃ । અન્તર કારણપક્ષે જીવનમુક્તસ્ય તત્સત્ત્વે સસારિત્વમેવ સ્થાત્ ।
તત્સત્ત્વે પરમમુક્તિરેવ, ક જીવનમુક્તિ' । અવિદ્યાપક્ષસ્તુ સુનરામસંગત । તસ્ય
અપરોક્ષજ્ઞાનવત્ત્વેન અજ્ઞાનસ્ય મિવૃત્તયા તત્પ્રતિબિંબરૂપજીવરૂપસ્યાપિ નિવૃત્તસ્થાત્
જીવનમુક્તસ્ય વેદ સ્પન્દિતુમપ્યસમર્થ સ્થાત્ । ન ચ પ્રારબ્ધમાત્રજોષાડભિયા
તવાડસ્તીતિ સર્વમુપપચત્ત્વમ્ । પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કારૈકનાદશયાસ્તસ્યાસ્તાસ્મિન્
સ્થિતિ ષક્તુમશ્ક્યત્વાત્ પ્રતિબન્ધકામાણાત્ । તેનાનિવૃત્તૌ કશ્ચનિવૃત્તૌ ત્રિપ્રલગ્નશ્ચ ।

અજ્ઞાનકાર્યજ છે તો પછી પ્રારબ્ધરૂપ અવિદ્યાનો ભોગરૂપ અવિદ્યાથી નાશ થવો અસંભવિત છે. રજ્જુમા સર્પજનની જગ્યાએ બરોબર રજ્જુનું જ્ઞાન થઈ ગયા પછી કોઈ પણ અશમા સર્પજ્ઞાન અથવા તેનાથી થતા ભયાદિ નથી રહેતા, અગર કહોકે ક પાદિ તો પછી પણ રહે છે, તો ભલે રહે, પણ તેના રહેવાથી તે મનુષ્ય કોઈને પોકારતો નથી તેમ ત્યાંથી ભાગવાની પણ કોઈ ચેષ્ટા કરતો નથી, એવીજ રીતે જીવનમુક્તનો દેહ ભલે રહે, પરંતુ તે ભોગાદિ તો કરી શકતો નથી જેમ સુષુપ્તિમા દેહમાત્ર રહે છે પરંતુ કંઈ તેનાથી ખાવું, પીવું કે ચાલવું વિગેરે કોઈ પણ ભોગ થતો નથી, તેમજ જીવનમુક્તના દેહાદિ ભલે રહે, પરંતુ ચેષ્ટા અને ભોગાદિ ન થવા જોઈએ, કારણ કે અધ્યાસ (અજ્ઞાન, અવિદ્યા) નો નાશ થઈ ચૂક્યો છે પરંતુ ઋષભદેવ, શુકદેવ, વામદેવ, વિગેરે જીવનમુક્તોને બધીએ ક્રિયા કરતા સાબળ્યા છે અગર જીવનમુક્તિ ન માનો તો ‘બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ મવતિ’ ‘તમેતે વિદ્વાનમૃતમ્ હ મવતિ’ ‘બ્રહ્મમૃત પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાશતિ’ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે, (નરજનાત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ જીવનમુક્ત, શોક અને કાંક્ષાઓથી રહિત થઈ જાય છે. ઇત્યાદિ જીવનમુક્ત પ્રતિપાદક શ્રુતિ, તથા સ્મૃતિઓ વ્યર્થ થઈ જશે, માટે પ્રતિબિંબપક્ષ અનેક દૃષ્ટાંતોથી અસ્ત થયેલો હોવાથી કોઈ કામનો નથી અને વેદાદિમાં ન હોવાથી અવૈદિક પણ છે.

મોગેકનામ્ય તદિતિ ચેત્ । તર્હ્યવિચાતત્કાર્યાતિરિક્ત તદિતિ ચેદ્રક્તુમુચ્યતોષિ । ન હિ રજ્જુજ્ઞાનાનન્તર કેનાપ્યયોન તસ્મિન્ સર્પજ્ઞાન તત્કૃત્તમયાદિક ચાનુવર્તેતે । અનુવર્તેતે કમ્પાદિરિતિ ચેત્, અનુવર્તેતો નામ પૂર્વકારણજ સ્વરૂપસાત્કમ્નો ન તુ તેનાન્વર્તિકિચિત્કર્તુ શક્યમ્ । एवं પ્રારબ્ધેનાપિ રેહ્યવિચમાનતૈવ સપાદયિર્તુ શક્યા ન તુ મોગાદિરપિ, અધ્યાસમાત્રાત્ સુષુપ્તો તથોપજ્ઞાત્ । વિદ્વન્મજ્જનમ્ ।

૬૮ ફેટલાક' માયાવાદીઓનો એવો મત છે કે અગર જીવ પ્રતિબિંબ નહિ તો આભાસ છે, અર્થાત્ જેમ અંગુલિ (આંગળી) ના સળધથી એક ચદ્રને ઠેકાણે જે ત્રણ ચદ્રો જણાવા લાગે છે, એક હીપકને ઠેકાણે અનેક હીપકો દખાવા લાગે છે, ખરી રીતે તો અનેક ચદ્ર કે હીપક કંઈ નથી પણ માત્ર એકજ ચદ્ર છે એવી રીતે' પ્રજ્ઞાજ અવિદ્યાના સળધથી જીવરૂપે અનેક પ્રકારે ભાસમાન થવા લાગે છે. વાસ્તવમાં જીવ પ્રજ્ઞાભાસ છે, બીજું કંઈ નથી. આ પણ માયાવાદીઓનો એક માત્ર મનોરથ જ છે અમે પૂછીએ છીએ કે આ અવિદ્યાનો સળધ કોને થયો અથવા એ ભ્રમ કોને થયો? અગર કહો કે પ્રજ્ઞાનેજ અવિદ્યાસળધ અને ભ્રમ થયો તો તે બની શકતું નથી, કારણ કે વિશુદ્ધવિદ્યા-ત્મક જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજ્ઞામાં અવિદ્યા, અજ્ઞાન, અથવા ભ્રમનો અવકાશજ કયા રહ્યો? શુ કદાપિ સૂર્ય ને પણ અધકારનો સળધ છે ખરો કે? કદાપિ નહિ યદિ કહો કે જીવનેજ આ અવિદ્યાના સળધથી ભ્રમ થયો છે, તો પછી તે આભાસ કોણ? કદાચ કહો કે જીવજ આભાસ છે તો પછી ભ્રમ કોને થયો? ચદ્રાભાસના દ્રષ્ટાતમા તો સત્યચદ્ર, આભાસ, અને દ્રષ્ટા આ ત્રણના હોવાથી કાર્ય સરી શકે છે, પરંતુ અહીં તો એક પ્રજ્ઞાની શિવાય બીજું કંઈ પણ નથી માટે જીવ આભાસ છે આ ઉકિત (કથન) માત્ર નિર્બુકિતકજ (બુકિતવગરનું) છે

૬૯ વળી અહીં એક બીજો પણ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે પ્રજ્ઞા અને અવિદ્યાનો આ સળધ અનાદિ છે કે સાદિ ?

૧ ન વય પ્રતિબિંબ શ્રૂત કિન્ત્વજ્જુલ્યાવિસમ્વર્કાશ્ચન્દ્રાદિદૈતામાસવદ-વિદ્યાતો બ્રહ્માપ્યનેકવદ્ધમાસમાન દ્વિત્રાદિસહ્યાયોગિ જાંબવદવાચ્યમ્, નૈતાદિ-દ્વદ્વાદરણીયમ્ । इत्यादि । विद्वन्महन् ।

તો 'જીવ ર્જ્ઞો ઈત્યાદિ માયાવાદીની પ્રતિજ્ઞાની અનુસાર તે સંબંધ અનાદિ છે આજ કહેવું પડશે. તો પછી અવિદ્યા, પ્રહ્લ અને બનેનો સંબંધ આ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવનો પ્રહ્લથી વિભાગ પણ અનાદિ સિદ્ધ થયો અને એમ સિદ્ધ થવાથી અવિદ્યાના સંબંધથી જીવનો પ્રહ્લથી વિભાગ છે, આવો જે અવિદ્યા-સંબંધ અને જીવવિભાગનો પરસ્પરમાં જ કાર્યકારણભાવ છે તે જતો રહેશે. કેમકે કારણ હ મેશાં પહેલા રહે છે ને પછી કાર્ય. પરંતુ અહીં તો બંને એકકાલિક છે, માટે પ્રહ્લાભાસ જીવ છે આ પક્ષ પણ યુક્તિથી ટકી શકે તેમ નથી.

૭૦ 'કેટલાક અદ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે વેદમાં અનેક ઠેકાણે જીવ અને પ્રહ્લનું એકત્વ કહ્યું છે અને તે એકત્વ (અલેક) અજર જીવ અને પ્રહ્લ બંને અલગ અલગ હોય તો થઈ શકતું નથી, માટે અમે તે બંનેનો લેક (જુદાપણું) અવિદ્યા ઉપાધિથી માનીએ છીએ અને એટલા માટે 'તત્ત્વમાસિ' આ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ લક્ષણ માની છે અર્થાત્ જેમ કોઈએ દેવદત્તને કાશીમાં જોયો છે તે વખતે તેની અવસ્થા હજી બાર વર્ષની હતી હજી દાદીનાં ફણગાએ ફૂટ્યા ન હતા. કંઈક પાતળો પણ હતો. ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો બાદ ફરી તે પ્રયાગમાં જોવામાં આવ્યો તો તે જોનાર માણસ પોતાના સાથીને કહેવા લાગ્યો કે અહા ! આ તે જ દેવદત્ત છે યદ્યપિ અહીં તે દેવદત્ત કાશીમાં જોયેલો હતો તેનાથી કંઈ જુદોજ માણસ પડતો હતો કારણ કે તે સમયે તે પાતળો તથા ડુંબડ હતો, કંઈક નાનો પણ હતો, મૂંછ પણ ફૂટી નહિ હતી. અને હમણાં તો તે મોટો

તથા લાંબો છે, મૂંછ તથા ઢાલી વાળો છે, છતાં પણ અહીં તેનો પહેલાના દેવદત્તથી અલેદજ છે, કારણ કે તે અવસ્થાની વાતો તથા આ અવસ્થાની લેદ દેખાડનારી વાતો બધી માત્ર ઉપાધિ હતી. ને ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરી દીધો એટલે તે અને આ દેવદત્ત એકજ છે, અને એટલાજ માટે 'સોય દેવદત્ત આ પ્રયોગ થાય છે. એવીજ રીતે 'તત્ત્વ અસિ' અહીં તત્ત્વ તે બ્રહ્મ ત્વ અસિ તુ છે. આવો જીવ અને બ્રહ્મનો ભાગત્યાગલક્ષણથી અલેદ કર્યો છે અર્થાત્ત્વધર્મિ બ્રહ્મ સર્વજ છે, અને જીવ તો અદ્વજ છે એ સર્વજ અને અદ્વજનું ઐક્ય થઈ શકતું નથી, છતાં પણ તે (સર્વજતા-અદ્વજતા) તેઓની (જીવ-બ્રહ્મની) ઉપાધિ છે જ્યારે તે સર્વજ અદ્વજ, વિગેરે ઉપાધિભાગનો ત્યાગ કરી દીધો તો તે બંને જીવ, બ્રહ્મ ચિન્માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી એકજ છે, આવી રીતે 'તત્ત્વમસિ' આ મહાવાક્યમા સર્વજત્વાદિ ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરી જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય કહ્યું છે માટેજ અવિદ્યોપાધિ પરિચિન્ન બ્રહ્મ જીવ કહેવાય છે, વાસ્તવમા જીવ કોઈ બીજો પદાર્થ નથી.

૭૧. આતુ કહેવું પણ પૂર્વાપર વિચારથી શૂન્ય છે કારણ કે ન તો 'તત્ત્વમસિ' આ મહાવાક્ય છે અને નથી એમા ભાગ-ત્યાગલક્ષણ આ માત્ર ઉપનિષદનિષદના અર્થની અપહ્રુતિ (ચોરી)જ છે. કારણ કે અસલ વાત તો એ છે કે છાંદોગ્યોપનિષદમા એક ઇતિહાસ છે ત્યાં છઠ્ઠા અધ્યાયમા ' ઐશ્વતકેહ આરુણ્ય ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓદ્વારા કહ્યું છે કે આરુણિ ઋષિનો ઐશ્વતકેતુ નામનો પુત્ર હતો અને તે સ્તબ્ધ હતો, પિતાએ મહામુશકેલીએ તેને લાણીએ જ્યારે તે વેદવેદાંગ બધું લાણી ચુક્યો ત્યારે પણ સ્તબ્ધ (અભિ-માની)જ રહ્યો. ત્યારબાદ એક દિવસ પિતાએ તેને કહ્યું કે હે પુત્ર ! તને અભિમાન તો ઘણું છે પરંતુ તે કોઈને ક્યારે પણ એવું

પ્રકૃત્ય છે કે જે એકના સાંભળવાથી, માનવાથી તથા જાણી લેવાથી આ બધું જાણી, માની, તથા સાંભળી લેવાય છે. આ સાંભળી 'વેતકેતુને આશ્રય' લાગ્યું અને તે બોલ્યો કે 'હું ભગવન્' તે આજ્ઞા કઈ છે ?' ત્યારે આરુણિ બોલ્યા કે 'હું ભોળા પુત્ર' જેમ એક મૃત્પિડના જાણવાથી બધાજ માટીના પાત્રો જાણી લેવાય છે, કારણ કે માટીનાં પાત્રાદિ એ મૃત્તિકાનુજ વાણીથી આરબ્ધ નામ માત્ર છે, અને તે મૃદૃપ હોવાથી સત્યજ છે.' આવું સાંભળી પુત્ર બોલી ઉઠ્યો કે 'હું ભગવન્' આપે મને આવું પહેલેથી કેમ ન કહ્યું ? હવે કૃપા કરી આ વાત ઠીક બરોબર રીતે સમજાવો.'

ત્યારે આરુણિએ આવી રીતે એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી પુત્રને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવવાનો પ્રારભ કર્યો છે અહીં એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે પ્રતિજ્ઞા, અગર એકસ્વરૂપ બધું હોય ત્યારેજ બની શકે છે જેમ સુવર્ણ ખડ અને સુવર્ણનાં ભૂષણાદિ બધું સુવર્ણજ હોય તો એક સુવર્ણના જ્ઞાનથી બધાનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એવીજ રીતે આ બધું જગત્ અગર બ્રહ્માત્મક હોય તો જ એક બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થઈ શકે છે માટે એક બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થવાને માટે 'સદૈવ સૌમ્યેદ' અહીંથી લઈ 'એતદાત્મ્યમિદ સર્વમ્' અહીં સુધી સર્વ પ્રપચને બ્રહ્માત્મક કહ્યો છે અર્થાત્ આરુણિએ પુત્રને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવવા વાસ્તે વડનું એક રૂળ મગાવી ફેડાવ્યું અને પછી પુત્ર્યુ કે 'આમા તુ શુ' જ્ઞાએ છે ?' તો તેણે કહ્યું કે 'ન્હાનાં ન્હાના બીજ જોઉં છું' ગુરુએ ફરી કહ્યું કે 'એમાથી એકને લઈ તેને ફેડ' તેણે તેમ કયું, ગુરુએ

૧ તત્રોપક્રમે 'આપિ વા સમાવેશમપ્રાક્ષો' इत्यादि श्रुतिद्वारा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिष्ठात तदेकमेव चेत्सर्वं भवेत्तदोपपद्यते इत्यादि विद्वन्मन्त्रम् ।

ફરી પુછ્યું કે 'હવે તુ શુ જીએ છે?' તેણે કહ્યું કે 'હવે કંઈ દેખાતું નથી' ત્યારે ગુરુ બોલ્યા કે 'હે પુત્ર! જેમ ન દેખાતાં આ અણરૂપ બીજથી સમગ્ર વૃક્ષ બન્યું છે તેમજ અજ્ઞાનીઓથી ન પ્રત્યક્ષ થતા તે પરમાત્માથીજ આ બધું જગત્ બન્યું છે, અને પ્રજ્ઞાત્મક છે.' અહીં પુત્રને જડ જગત્ને વિનાશી ભ્રમ પ્રજ્ઞરૂપ ન હોવાની શકા થઈ આવી ત્યારે તે શંકાને દૂર કરવા કાળે આગળ કહ્યું કે 'તત્સત્ય' અર્થાત્ આ બધું સત્ય છે. આવી રીતે જડ પદાર્થ (પૃથ્વી આદિ)ને પ્રજ્ઞાત્મક કહી જીવને પણ પ્રજ્ઞાત્મક કહે છે, 'તત્ત્વમસિ' અર્થાત્ 'હે ધૈતકેતુ! ત્વ તુ' ચેતન તત્ત્વમસિ અર્થાત્ પ્રજ્ઞાનો અશ હોવાથી પ્રજ્ઞ છે, પ્રજ્ઞાત્મક છે. જેમ 'એતદાત્મ્યમિદ સર્વ' અહીં લક્ષણ નથી તેમ 'તત્ત્વમસિ' અહીં પણ લક્ષણ નથી અને 'તત્ત્વમસિ' આટલોજ વાક્યનો ટુકડો પ્રજ્ઞ તથા જીવનો અલેદ બોધક નથી, પરંતુ સમગ્ર પ્રપાઠક જડ, જીવ, પ્રજ્ઞાનો અલેદ કહી રહ્યું છે માટે બધું પ્રપાઠકજ મહાવાક્ય છે, અગર થોડો ટુકડોજ પ્રજ્ઞાત્મક નિરૂપક તથા મહાવાક્ય છે આમ માનો તો વાક્યલેદ તથા ઉપક્રમવિરોધ આવી પડશે. અને એટલા માટે જીવ પ્રજ્ઞાત્મક હોવાથી આભાસ મઈ શકતો નથી યદિ જીવ આભાસ અલીક હોય તો સત્તાવાચક (હોવું-થવું) અસિ આવું પદ ન કહેત. માટે જીવ પ્રજ્ઞાભાસ છે આ કલ્પના પણ આકાશનાં ફૂલોનો હાર બનાવવા જેવી છે

શુદ્ધદૈત મતમાં જીવનું સ્વરૂપ.

૭૨. અહીં એવો પ્રશ્ન થાય છે કે 'જ્યારે' જીવ આભાસ નથી, ઔપાધિક નથી, પ્રતિબિંબ નથી તો શુ છે? તો એનો ઉત્તર એ છે કે જીવ પ્રજ્ઞાનો અશ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં 'વાદોઽસ્ય

વિશ્વા મૂતાનિ' વિશ્વ માત્ર ભગવાનનો અર્થ છે. આ વાક્યથી જડજીવાદિને અર્થ કહ્યા છે અહીં પ્રહ્લ નિરવયવ છે. અર્થાત્ અવયવ વગરનું છે તે પછી જીવ તેનો અર્થ કેમ થઈ શકે ? આવી શકા પણ ન કરવી કારણ કે પ્રહ્લ લૌકિકપ્રમણુગમ્ય નથી, પરંતુ 'તત્ત્વૌપનિષદ પુરુષ પૃચ્છામિ' ' સર્વે વેદા યત્પદમા-મનન્તિ' 'વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદા' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓની અનુ-સાર કેવલ વેદ માત્રથીજ જાણી શકાય છે અને તે શ્રુતિ સ્મૃતિ ઓમા જીવને પ્રહ્લનો અર્થ કહ્યો છે.

• શ્રીમદ્ભગદ્ગીતામા ભગવાન્ શ્રીગોકુલેન્દુ પણ આજ્ઞા કરે છે ' યમૈર્વાંશો જીવલોકે જીવમૂત સનાતન ' અર્થાત્ જીવજીવને પ્રાપ્ત થયેલો મારોજ સનાતન અર્થ જીવલોકમાં છે. ભગવાનના જ્ઞાના-વતાર શ્રીવેદવ્યાસજી પણ સદેહનિવારક પોતાની સૂત્રમય ઉત્તર-મીમાસામાં ' અંશો નાનાવ્યપદેશાત્ ' આ સૂત્રમા કહે છે કે વેદમા કોઈ સ્થળે જીવને પ્રહ્લ કહ્યો છે, ક્યાંક ઉત્પન્ન કહે છે, કોઈ જગ્યાએ અજ્ઞા કહ્યો છે, ક્યાંક ચિદ્રૂપ. દાસ અને જ્યારે ક્યાંક તેા અણુ બતલાવ્યો છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારે કહ્યેવાથી જીવ પ્રહ્લનો અર્થજ છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત વિરૂદ્ધ ધર્મો પ્રદાને છેડી ખીજામાં સંભવે નહિ અને જીવ પ્રહ્લાશ છે માટે તેને એમજ (અર્થજ) કહેવો યુક્ત છે અથવા ' યથામે છુદા વિસ્ફુલિંગા ' ' તદેતત્સત્યમ્ ' ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમા પ્રહ્લથી અનેક જીવો નિકળે છે, અને ફરી કાળાંતરમાં તેમાજ આવી મળે છે. ' આવો નાના વ્યપદેશ કર્યો છે અર્થાત્ બહુવચન આપી અનેક કહ્યા છે

૧ જીવો બ્રહ્મણોડશ એષ, કુત્ ૧ નાનાવ્યપદેશાન્, નાનાવિષ્ણો યો વ્યપ-વેશ, કવિદ્બ્રહ્મત્વેનેત્યાદિ અથવા નાનાવ્યપદેશગદ્ગેરેન વ્યપદેશાત તથા, ધુન્વિઅ-ચય મે છુદા વિસ્ફુ. વિદ્વન્નહનમ્ ।

માટે જીવ બ્રહ્મનો અશજ છે જેમ અગ્નિનો અશ વિસ્ફુલિગ (તણખદો) ફાટક હોવાથી અગ્નિ કહેવાય છે તેમજ બ્રહ્માંશ હોવાથી જીવ પણ બ્રહ્મ કહેવાય છે, જેમ લોકમાં રાજાના અમાત્ય (પ્રધાન) વિગેરે પણ રાજા કહેવાય છે, તેમજ જીવમાં પ્રભાતૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વ, વિગેરે ભગવદ્ધર્મ હોવાથી તે બ્રહ્મ કહેવાય છે

૭૩ એ તો અમે પહેલાજ કહી આવ્યા છીએ કે ભગવદ્વિચ્છાથી આનંદનો તિરોભાવ થયા બાદ આ જીવના ઐશ્વર્યાદિ સ્વાભાવિક ગુણો પણ તિરોભાવને પામે છે, માટેજ વ્યાસોદ્ધિકા ભગવન્-માયા એને (જીવને) મોહિત કરે છે. જે મોહમાં આવી આ જીવ પારકી ક્ષણિક વસ્તુઓમાં અહતા મમતા, સત્યનિત્ય પદાર્થોમાં મિથ્યાભાવના, પરસ્પર રાગદ્વેષ, વિગેરે કરવા મડી પડે છે અગર અહીં એવી શકા થઈ આવે કે જ્યારે ભગવાનજી જીવના ઐશ્વર્યાદિ ગુણોને તિરોહિત કરી તેને મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરે દોષયુક્ત કરે છે તો ભગવાનમાં ‘ઉપસ્થિતહાનિ’ અને ‘અક્ષતાભ્યાગમ’ આ બે દોષો લાગુ પડશે, તો તેનો એટલોજ ઉત્તર છે કે આ દોષો જીવના કાર્યમાંજ ગણાય છે, અથવા જીવનાજ દૂષણ કહેવાય છે, કારણ કે લોકમાં એવુંજ જોવામાં આવે છે સ્વતંત્ર રાજામહારાજા લોક, ઉત્તમ અને વિચિત્ર પ્રાકાર, (ફેટ) (પુરસ્કાર નગર-ફાટક) પ્રાસાદ (મહેલ) વિગેરેને તોડાવી ત્યાં મેદાન, બગીચા વિગેરે બનાવી દે છે અને ક્યારેક

નनु ब्रह्मरूपाणां वै जीवानां सहजगुणास्तिरोहितान् विधाय मिथ्याज्ञान-
विशेषयुक्तत्वकरणे तूपस्थितिहानिरकृतान्यागमश्च प्रवृज्येतेति चेन्न । एतदोर्जीव-
कृतावेष जीव एव च दूषणत्वात् । तत्रापि लोकेऽप्यस्वतंत्रजीवकृतावेष । दृश्यते
हि लोकेऽपि राज्ञां स्वतन्त्राणाम् । विद्वन्मदनम् ।

તો સેવકના ઔશ્વર્યાદિ ઝુટવી લે છે, અને વળી પાછા સેવાદિથી સતુપ્ત થઇ તેને તેનાથી બમણુ ને તમણુ પણ આપી દે છે લોકમા આ તેનું કર્મ દોષરૂપે લેખાતું નથી, પણ ઉલટી તેની લોકો બરાબ કહે છે જ્યારે થોડી સ્વતંત્રતાવાળા જીવમા પણ આ કામ દોષરૂપે ટકાતું નથી તો પછી સકલ ત્રિલોકના નિયંતા, કારણના પણ કારણ, જગદીશ્વર, ભગવાનની આવી આવી અવનવી અને રસમયી ક્રોડાઓમાં આવી શકા થવીજ અસંભવિત છે આપશ્રીએ ગીતામા પણ આજ્ઞા કરી છે કે ‘મત્ત સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહન ચ’ અર્થાત્ જગતને મારાથીજ જ્ઞાન અને સ્મૃતિ મળે છે, અને હું જ ક્યારેક તેનો તિરોલાવ પણ કરી નાખું છું. એ માટે ‘જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.’ આ પક્ષમા કોઇ પણ જાતનો દોષ આવતો નથી માટે આ જ પક્ષ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વિગેરેથી સમત છે

૭૪ જે લોકો જીવને વ્યાપક માને છે, તેઓના મતમા વેદવિરોધ સ્પષ્ટજ બળકી ઉઠે છે, કારણ કે વ્યુત્પત્તિશ્રુતિના ‘વ્યુત્પન્તિ’ ‘સર્વે માત્માન’ ‘સર્વે જીવા’ વિગેરે પદોમા જીવને બહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે અગર જીવ વ્યાપક હોત તો બહુ-વચનનિર્દેશ ન કરત, પરંતુ એકવચનજ કહેત અને યતો વા રમાનિ’ આ કારણ પ્રતિપાદક શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે ‘અનેક જીવો ભગવાનથીજ પેદા થાય છે અને તેમાજ સ્ત્રીન થઇ જાય છે. યદિ જીવ વ્યાપક હોય તો અહીં પણ તેને માટે બહુવચન કેમ કહેત ? અને વેદમા જીવના જે ઉકમણ, ગમન, આગમન, વિગેરે કહ્યા છે તે પણ વ્યાપકપક્ષમા વિરુદ્ધ પડે છે. અને અંશ માનવાથી તો બધેજ વિરોધ દૂર થઇ જાય છે. માટેજ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્ર,

તથા યુક્તિઓથી પ્રતિપાદિત અને પોષાયેલો પક્ષ તો ' જીવ
બ્રહ્માશ છે. ' એજ છે

જીવપરિભાષુ

૭૫ અશ હોવાથીજ જીવ અણુ પણ છે. વેદમા કહ્યું
છે કે —

‘ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो ।

यस्मिन्प्राણ पञ्चधा सविवेश ॥ ’ શ્રુતિ.

‘ બાહ્યપ્રશતમાગસ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય ચ ।

માગો જીવ સ વિદ્વેય સ ચાન્નન્યાય કલ્પતે ’ ॥ શ્રુતિ

ખીજી પણ પ્રમાણ વાક્ય —

‘ નિત્ય સર્વગતસ્થાણુરચ્છોગ્ય સનાતન શ્રીમદ્ગવદ્ગીતા

અર્થાત્ અણુપરિભાષુ જીવ, ભગવત્કૃપાયુક્ત શુદ્ધ મન-
થીજ જાણી શકાય છે, જેનો પ્રવેશ થવા પછી પ્રાણ પાંચ પ્રકારે
પ્રવેશ કરે છે. વાળના સોમાં ટુકડાના પણ અગર સો ટુકડા
કરાય તો તેના એક ભાગની બરોબર જીવનું પરિભાષુ થાય છે.
આ જીવ નિત્ય છે સર્વ દેહમા વ્યાપ્ત છે, અણુ છે, વિનાશ્ય નથી,
તથા ઘણું પ્રાચીન છે. અહીં ‘ સ ચાન્નન્યાય કલ્પતે ’ અર્થાત્
આનંદાશના આવિર્ભાવ થવા પછી આ જીવ વ્યાપકતાને પામે છે.
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણે નિબંધમા કહ્યું છે કે —

‘ આનંદાશમિલ્યત્કૌ તુ તત્ર બ્રહ્મણક્રોદય. ’ આનંદાશનાં
આવિર્ભાવ થવાથી તે ભગવદશ જીવમા કરોડો બ્રહ્માડોનું દર્શન

૧ સર્વગતસ્થાસૌ જાણી. અગર આવો સમાસ ન માનવામા આવે તો
‘ જનક ’ અને સ્થાણુ આ બે એકાર્થક શબ્દ હોવાથી પુનરુક્તિ થઈ જશે.

થવા લાગે છે, અર્થાત્ ‘સત્ય વિજ્ઞાનમાનદ બ્રહ્મ’ આ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનમા સત્તા, જ્ઞાન, અને આનંદ સ્વરૂપાત્મક ત્રણ અંશો છે. માટે જ્ઞાનાંશ પણ સ્વરૂપાત્મક છે, તે સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનાંશથી જીવસૃષ્ટિ સરભર, માટે તે ચિદ્રશ, ચેતન અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય છે અને ‘સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ’ આ શ્રુતિ મુજબ ભગવાનમાં (બ્રહ્મમાં) જેમ સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાન છે તેમ ધર્મરૂપ જ્ઞાન પણ છે ભગવાન આ નામથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમાં ‘સમમ્ એશ્વર્ય’, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન, અને વેરાગ્ય, આ છ ધર્મો અથવા ગુણો હોય તેનેજ ભગવાન કહેવામાં આવે છે બ્રહ્મની સીવાય બીજો કોઈપણ ભગવાન (પદૈશ્વર્યસંપન્ન) નથી, જ્યાં કયાક દેવાદિને માટે ભગવાન શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં બધે તે શબ્દ ઔપચારિકજ પ્રયોજાયો છે, એમ સમજવું અર્થાત્ અશાશી-ભાવને લઈ છ એશ્વર્યોમાના કોઈ એક અશને નિહાળી દેવ, મહર્ષિ, આચાર્ય, ઇત્યાદિને ભગવાન કહેવામાં આવે છે. આ છ ગુણો ભગવાનમા પોતે અગણિતાનંદ, અમેયાનંદ, તથા પૂર્ણાનંદ હોવાથીજ છે જીવમા આનંદાશની માફક આ છ ગુણો પણ તિરોહિત થઈ જાય છે, માટેજ તે જીવ અદ્વૈત કહેવાય છે, અને ભગવાન સર્વજ છે, જ્યારે ભગવાન નિજાનુબ્રહ્મથી આ જીવને આનંદનું પ્રદાન કરે છે અર્થાત્ જીવના દેહ, ઇન્દ્રિય, અતકરણ તથા સ્વરૂપમા જ્યારે આનંદાત્મક ભગવાન પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અગ્નિના પ્રવેશથી કાંટ જેમ અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે તેમ આ જીવ પણ બ્રહ્માત્મક થઈ જાય છે માટેજ તેના રોમ રોમમાં અનેક બ્રહ્મકો દેખાવા લાગે છે અને એ માટે અર્થાત્ ધર્માત્મક જ્ઞાનના ઉદય થવાથી તે સમય એ સર્વજ કહેવાય છે આ વિષયને અમે પુષ્ટિનિરૂપણમા બહુ સારી રીતે નિરૂપણ કરીશું.

‘બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અથવા સગુણ’ એનો નિર્ણય તો અમે ભગ-
ત્સ્વરૂપનિરૂપણમાં કરીશું, પરંતુ અહીં માત્ર એટલું જ કહી
દઈએ છીએ કે ‘જેને પ્રાકૃતગુણો વશ કરી શકતા ન હોય, જેને
પ્રકૃતિગુણ આકંઠભણ કરી શકતા ન હોય, તથા જે સ્વયં
પ્રકૃતિ તથા પુરૂષનો સ્વામી હોય તેને નિર્ગુણ કહે છે.

અહીં એક એવો બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે
જીવ આજી છે તો સર્વ શરીરમાં એટા ન થવી જોઈએ, કારણ કે
જીવ પોતે આજી હોવાથી સર્વ શરીરમાં ન પહોંચી શકે. પરંતુ
એનો ઉત્તર એ છે કે યદ્યપિ જીવ આજીપરિભાણ છે છતાં પણ
તે પોતાના વિસર્પિ (પ્રસરનારા) ચૈતન્યગુણદ્વારા સમસ્ત શરીરમાં
વ્યાપ્ત રહે છે અને એ વાસ્તેજ નખથી શિખા પર્યંત સર્વ શરી-
રમાં એજાઓ થતી રહે છે ચ દનમાં સૈત્યગુણ છે, દીપમાં પ્રકાશ-
ગુણ, અને સૂર્યમાં તેજગુણ છે જેમ ઉરસ્થલમાં (છાતીના
ભાગમાં) રાખેલું ચ દન પોતાના શીતગુણથી સમસ્ત શરીરમાં
પહોંચી વળે છે, જેમ દીપક પોતાના પ્રકાશગુણદ્વારા ઘરના બધા
ભાગમાં પ્રકાશ કરી મુકે છે, અને જેમ અખિલ લોકચક્ષુ, ભગવાન
દિનમણિ, દિવાકર પોતાની પ્રભાથી સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રકાશી રહે
છે, તેમજ જીવાત્મા પણ પોતાના ફેલાઈજતા ચૈતન્યગુણદ્વારા
સમગ્ર શરીરમાં પહોંચી વળે છે અર્થાત્ પોતાની ચેતનતા પહોંચાડે
છે. ચ પાનું કુંભ નાનકડું હોય છે, છતાં પણ પોતાના ગ ધગુણથી
સમગ્ર બગીચામાં ખુશબો ફેલાવે છે તેવીજ રીતે જીવ જો કે
આજી છે તથાપિ તે પોતાના વિસર્પિ (સ્વભાવથી ફેલાવાવાળા)
ચૈતન્યગુણદ્વારા સર્વ દેહમાં સુખદુઃખાદિનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ જ
વાત ભગવાન શ્રી વેદવ્યાસજીએ પણ ‘ગુણદ્વાન્નોકવત્’ ‘વ્યતિરેક્ષો
મન્વવત્’ ઇત્યાદિ સૂત્રોદ્વારા કહી છે

(૧૧૬)

૭૬ કેટલાક વાદીઓનું એવું કહેવું છે કે ચ પકના પરમાણુઓજ નીકળી નિકળીને વાયુદ્વારા દુર દુર સુધી ફેલાઈ જાય છે, અને એટલાજ માટે દુર સુધી તેનો ગંધ માલુમ પડે છે, પરંતુ કંઈ ગંધશુદ્ધ અધિક દેશ વ્યાપી નથી

પરંતુ તેઓનું આવું કહેવું ઠીક ન ગણાય કારણ કે કદાચ પુષ્પોનાજ પરમાણુઓ નીકળી દુર સુધી ફેલાતા હોય તો થોડી વારમા પુષ્પ હલકું થઈ જવું જોઈએ અથવા પરમાણુઓના નીકળતા નીકળતામાં ફૂલજ નહિ રહેવું જોઈએ, પરંતુ એવું તો કદાપિ બનતું નથી માટે ગંધશુદ્ધજ વિસર્પી છે બીજું અગર પરમાણુઓના નીકળવાથીજ ગંધ ફેલાતો હોય એવો નિયમ હોય તો જ્યાં ગંધ ફેલાયો છે ત્યાં મ્હો ફાડીને રહેનાર માણસના મુખમા પરમાણુઓના જવાથી રસનો પણ આસ્વાદ હોવો જોઈએ પણ તે તો થતો નથી માટે ગંધ શુદ્ધજ વિસર્પી છે એમ માનવું પડશે. વાસ્તવમાં તો પરમાણુઓ ખ ખે રવા માત્રથીજ ચાલ્યા જાય છે, ધોવાથી તો તેઓની સ્થિતિ સંભવી શકતીજ નથી પરંતુ લોકમા કેટલીક વાર એવું જોવાના આવે છે કે લસણ ડુંગળી વિગેરે ઉગ્રગંધ પદાર્થોનો સ્પર્શ થયા પછી અનેકવાર માત્રી લઈને હાથ ધોયાથીએ પણ ગંધશુદ્ધ જતો નથી. માટે જરૂર માનવું જોઈશે કે ગંધશુદ્ધજ વિસર્પી છે અને તે દ્રવ્યથી અધિકદેશ પર્યાત ફેલાઈ રહે છે.

આવી રીતે આત્માનો ચૈતન્યગુણ પણ અધિકદેશ વિસર્પી છે માટે તે પોતાના ગુણદ્વારા સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપી રહે છે. કેટલું પણ છે કે —

યથા પ્રકાશયત્યેક કૃત્સ્ન લોકમિમ રવિ.
ક્ષેત્ર ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્ન પ્રકાશયતિ મારત ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ।

ચૈતન્યમસ્ય ધર્મો હિ પ્રમા માનોરિવામલા ।
તથા સ્ફુરતિ જીવોઽસૌ સ્વત એવાનુરૂપયા ॥

લક્ષ્મીતન્ત્રમ ।

અર્થાત્ હે ભરતકુલોત્પન્ન અર્જુન ! જેવી રીતે એક સૂર્યનારાયણ પૌતાની પ્રભાદ્વારા સમગ્ર ત્રિલુપનને પ્રકાશિત કરે છે તેમજ ક્ષેત્રી જીવાત્મા આ સર્વ દેહને પ્રકાશિત કરે છે, અર્થાત્ ચૈતન્યયુક્ત કરે છે સૂર્યની પ્રભાની માફક આ જીવનો ચૈતન્યધર્મ છે. અને તે, તે અનુરૂપ ચૈતન્યધર્મદ્વારા અથવા શક્તિદ્વારા સમગ્ર શરીરમાં વર્તમાન રહે છે. શ્રુતિ પણ એજ કહી રહી છે કે ‘ આલોમખ્ય આનસાગ્રેખ્ય ’ અર્થાત્ જીવાત્મા પૌતાના ચૈતન્યધર્મદ્વારા નખથી લઈ ગિઆપર્યાં ત વ્યાપ્ત રહે છે.

જીવના જ્ઞાતૃત્વાદિ ધર્મો.

૭૭ કેટલાક વાહીઓ જીવને જ્ઞાનમાત્ર માને છે, જ્ઞાતા માનતા નથી. કારણ કે જીવને જ્ઞાતા માનવામાતેઓને દ્વૈત થઈ જવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદમાં તો શ્રુતિ, સૂત્રોની પ્રમાણેજ વ્યવસ્થા કરાઈ છે શ્રુતિ, સૂત્રોમાં જીવને બ્રહ્મનો અશ માન્યો છે. જેમ અગ્નિ દાહક છે માટે તેનો અશ તણખલુ પણ દાહકજ છે, એવી રીતે બ્રહ્મ જ્ઞાતા છે માટે તેનો અશ જીવ પણ જ્ઞાતા છે. એ વાત ધીજી છે કે વિસ્ફુલિલ ગમાં અગ્નિના જેવી સર્વદાહક શક્તિ નથી એવી રીતે જીવમાં પણ બ્રહ્મની માફક સર્વજ્ઞતા નથી પરંતુ તે જ્ઞાતા તો છેજ માટેજ ‘ જ્ઞાસ્ત એવ ચ ’ આ સૂત્રમાં

શ્રીવેદવ્યાસજી પણ કહે છે કે બ્રહ્માંશ જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, માટેજ જ્ઞાતા પણ છે. જીવ જ્ઞાતા છે, જ્ઞાન તેનો ધર્મ છે. ધર્મ અને ધર્મીનો સૂચક અને પ્રભાની માફક અલેદ (અદ્વૈત) છે. માયાવાદી લોક કહે છે કે જીવ કર્તા તથા લોકજ્ઞાની માફક ભાસ-માન છે. બુદ્ધિસબધથીજ જીવમા કર્તૃત્વાદિ ધર્મેનો આરોપ-માત્ર છે, કારણ કે ગીતામા કહ્યું છે કે—

‘ પ્રકૃતે ક્રિયમાણાનિ ગુણૈ કર્માણિ સર્વશ ।
અહકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥

અર્થાત— પ્રકૃતિના ગુણોથી કરાયેલા બધા કર્મોને અહ-કારથી મોહિત થએલો આ જીવ હું કર્તા છું આવું માની બેઠો છે.

૭૮ આવું કહેવું પણ માત્ર તેઓનું સાહસજ લેખાય આ ગીતાનો શ્લોક તો મતાન્તરનો અનુવાદ માત્ર કરી રહ્યો છે યદિ વાસ્તવમા જીવ અકર્તા હોય તો પછી સ દેહનિવારક સૂત્રમાં શાસ્ત્રકર્તા શ્રીવેદવ્યાસજી ‘ કર્તા શાસ્ત્રાર્યવત્ત્વાત્ ’ આ સૂત્રમા આમ નહિ કહેતકે જીવ કર્તા છે, ત્યાં કહ્યું છે કે જીવ કર્તા છે, શાસ્ત્રોની સફળતા હોવાથી, અર્થાત્ વેદમા કહ્યું છે કે ‘ કારીર્યા રુદ્રિકામો યજેત ’ ‘ જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત ’ અર્થાત્ જેને વૃષ્ટિ બેધતી હોય તેણે કારીરી નામનો યાગ કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા, અને જેને સ્વર્ગના પથે પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે બયોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી ભગવાનનું ભજન કરવું. હવે અહીં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ બધા કર્મો કોને કરવા માટે કહ્યા છે ? જીવને, પરમાત્માને કે પ્રકૃતિને ? અગર પ્રકૃતિને માટે કહેા તો તે બની શકતું નથી. કારણ કે પ્રકૃતિ જહ છે તે કર્તા થઈ શકતી નથી.

કહાય પરમાત્માને માટે યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાં કહ્યા છે આમ કહો તો પણ ઠીક જાહેર કારણ કે પોતે આપ (પરમાત્મા) આત્મકામ છે (જેમણે બધાંયે મનોરથો પ્રાપ્ત કરી લીધા છે) માટેજ તેને કર્મ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી માટે આપને માનવું પડશે કે જીવન કરતાં છે આમ છતાં પણ અગર જીવને કરતાં ન માનો તો સમગ્ર શાસ્ત્રોનો વિલંબ (નાશ) થઈ જશે. વેદમાં અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ (મોક્ષ) માટે સમગ્ર કર્મો કહ્યાં છે. તે બધા જીવને કરતાં માનવાથીજ સાર્થક થાય છે બીજી પણ 'વિહારોપદેશાત્' આ સૂત્રદ્વારા જીવનો ગાધર્વાદિ લોકમા વિહારો-પદેશ કરવાથી કર્તૃત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. અર્થાત્ 'યત્ યત્ કામયતે તત્ તત્ મયતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિદ્વારા વેદમાં જીવનો ગાધર્વાદિ લોકમા વિહાર કહ્યો છે હવે અગર જીવ કરતાં ન હોત તો વેદમા વિહારનું વર્ણન શા માટે આવત ? માટે જીવ કરતાં છે, એજ શ્રુતિસિદ્ધ છે.

૭૯ અહીં એવો એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જીવ અગર કરતાં છે તો પછી તેનો મોક્ષ ન થવો જોઈએ, કારણ કે શાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે 'પ્રારબ્ધકર્મણાં મોગાદેવ ક્ષય' અર્થાત્ કરેલાં કર્મોના ભોગ કરવાથીજ નાશ થાય છે તો જે કરતાં છે, તેને જન્મ, મરણ, મુખ, દુઃખાદિ વિગેરે જરૂર ભોગવવાંજ પડશે. તો પછી જીવનો મોક્ષ થવોજ અસંભવ છે, તો એ વાત ઠીક છે પરંતુ એનો સુદર ઉત્તર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનેજ આપો દીધો છે કે—

૧ જીવમેવાધિકૃત્ય વેદે ભખ્યુદયનિ ત્રેયસકલાર્થ સર્વાણિ કર્મોણિ વિદિ-
તાનિ । તદ્વળોડ્જુપયોગાત્ । અહસ્યાશક્યત્વાત્ । ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભગવાત્ચરણા.

ब्रह्मण्यावाय कर्माणि सग त्यक्त्वा करोति य ।
लिप्यते न स पापेभ्य पद्मपत्रमिवाम्सा ' ॥

અર્થાત્—સ'ગનેા પશ્ચિત્યાગ કરી સમગ્ર કર્મેનિ ભગવાનના ચરણારવિદ્ભાં સમર્પણ કરી જે કોઈ કર્મ કરે છે તેા તે પદ્મ (કમલપત્ર) જેમ જલથી લીધે થતુ નથી તેમ સર્વકર્મ-ફલોથી લેપાતો નથી, એટલા માટેજ 'પાદોઽસ્યવિશ્વામૂતાનિ' 'મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૂત' સનાતન ' 'પદ્મણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યો' 'બાહ્યોમય્ય આનંદાગ્રેભ્ય' 'યત્ યત્ કામયતે તત્ તત્ત ભવતિ' 'કર્તા શાસ્ત્રાર્થવસ્વાત્' 'બ્રહ્મण्याવાય કર્માણિ' ધૃત્યાદિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા સૂત્રોથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે 'જીવ બ્રહ્મનો આ રા છે, અણુ છે, કર્તા છે, અને જ્ઞાતા છે. જાતે શમ્

માદૃષ્યમસ્થલિતવૃત્તિ ન લભ્યતે ચે-
જ્ઞમ્યેત કસ્તદિદ જીવપરાત્મભેદ ।
તન્મે મવેદિદ યદિ સ્થલિત કદાચિત્
મઘૈરમઘ્યમપિ તદયથા વિજોષ્યમ્ ॥ ૧ ॥

સગૃહ્ય માણ્યજલ્લવેર્નિજતત્ત્વચિન્મૂન્
દ્રોણી મયા વ્યરચિ કાર્યનિરૂપણસ્ય ।
અસ્યાં ક્વચિદ્ યદિ પુણાક્ષરત સુધા સ્યાત્
શ્રીપૂરુષોત્તમગુરો સ મયિ પ્રસાદ. ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—આ જગત્માં જેણે મનુષ્ય રૂપે ધારણ કર્યો છે, સ્વભવ છે કે તેની વૃત્તિ ખૂલ ભરેલીજ હોય છે. આગર મનુષ્ય-વૃત્તિ અમરહિત મળવા લાગે તેા પછી જીવ અને ધર્મરમા કોઈ ભેદ ન રહે, એ માટે જોઈ આ અથમાં પણ મારી સ્વાભાવિક

(૧૨૪)

જૂલથી કેાઠ જૂલ રહી ગઈ હોય તો ભવ્ય પુરૂષો કૃપા કરી તે જૂલને સુધારી લેશે. ૧

મે ભાખ્ય, વિદ્વન્મંડનાદિ અમૃતસાગરમાંથી કેરલાક સિદ્ધાંત બિદુઓનો સંગ્રહ કરી આ કાર્ય નિરૂપણરૂપ દ્રોણી બનાવી છે, એમાં પુણાક્ષરન્યાયથી અગર કેાઠ જગ્યાએ સારો વિષય મળી આવે તો તે બધું લશ્કર રાજપૌરાણિક ભટ્ટ શ્રી-પુરૂષોત્તમગુરૂચરણનો પરમ અનુગ્રહ છે એમજ સમજવું બોધએ. ૨

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત

દ્વિતીય ભાગ.

કુલદેવસ્મરણમ્ ।

દીપમન્વતમસચ્છિદે સુષા-

સાન્દ્રસૂક્તિરચનામ્મૃતામ્બુધિમ્ ।

શિરાકુલગૃહ ભજોનિશ-

દિવ્યવાજિવદનાંધિપંકજમ્ ॥ ૧ ॥

અથ — પ્રગાઠ અધિકારને નાશ કરવામાં હીપસ્વરૂપ, તથા
અમૃતમય સૂક્તિરચના (કાવ્ય અથવા કવિતા) ના સુષાસાગર
તથા શ્રીતિનિકેતન એવા દિવ્ય હયગ્રીવ પ્રભુના ચરણ કમલને હું
નિત્ય લાજી છું

માચાર્યચિંતનમ્ ।

યત્પ્રસાદકળમતરા જનો

નૈકમક્ષરમપીભિતુ ભયઃ ।

ચપ્તકાનનમવ ચિર ભજે

વહ્નમ કમપિ દિવ્યમાત્મકમ્ ॥ ૨ ॥

જેમના કૃપા કણો વગર મનુષ્ય એક અક્ષર પણ જોઈ શકતો
નથી, એવા એ પારદ્વયમા પ્રકટ થયેલા અલૌકિક દિવ્ય સૂર્યસ્વરૂપ
શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણને હું સદા સેવું છું.

ગુરુસ્મરણમ્ ।

દિવ્યવાહ્મયગુણાશ્રિત શ્રયે

પૂરુષોત્તમકૃપાલવોદ્ભુપમ્ ।

સમદાયગુરુતત્ત્વપયોનિર્ણ

યત્તિતીર્થગુણોત્તમ કુસ્તરમ્ ॥ ૩ ॥

દિવ્ય વાસ્તવ્ય શુદ્ધોત્તી યુક્ત શ્રીપુરુષોત્તમ શુદ્ધચરણનાં
કૃપાલવરૂપ ઉદુપ (હોડકા) નો આશ્રય લઉં છું, જેનાં સામર્થ્યથી
કુસ્તર એવા સ પ્રદાયના વિશાલ તત્ત્વસાગરને કોઈ પણ શુદ્ધ
વગરનો હું તરી જવાને ઇચ્છુ છું

ગ્રયારમ ।

ધ્યેય વિચિત્રવિષય પૃથુક પુરાણ—

મેક યમસ્તકલુષ પુરુષાયમાહ ।

જન્માનિ વિષ્ણુતમજ શુચિમધ્મનીલ

ગોપાદ્વનાંકકમલ તમનન્તમીદે ॥ ૪ ॥

૧ ‘ મંજુલાદીનિ મંજુલમધ્યાનિ મંજુલાન્તાનિ કર્માણિ પ્રયન્તે’

આ શાસ્ત્ર મુજબ શુદ્ધચરણરૂપ મંગલ કરી પ્રથમ લાગ સમાપ્ત
કર્યો હવે દ્વિતીય લાગના પ્રારંભમાં અથકર્તા ‘ ધ્યેય વિષયાં ’ આ
શ્લોકથી પોતાને અલીપ્ત શ્રીબાલકૃષ્ણરૂપ વસ્તુનો નિર્દેશ કરે
છે ‘ ધ્યેયમિતિ ’ અર્થાત્ જે બાલકૃષ્ણને વેદાદિશાસ્ત્રો અન્ય
સાધારણ જીવની બુદ્ધિથી દુર્ગમ અને લકતોને નિરતર ધ્યાન
કરવા યોગ્ય, તથા સર્વ દોષોથી રહિત, અને અનેક, અચિત્ત્ય,
માયા વિગેરે શક્તિઓથી યુક્ત, તથા અજન્મ અને અનેક
અવતારોને ધારણ કરનાર, તથા મેઘની માફક રથામસ્વરૂપ અને
શુભ કહે છે તે દેશકાલાદિથી અપરિચિન્ન (ન માપી શકાય)
એવા શ્રી યશોદાના જોળામાં ખેલ કરતા પુરાણ પુરુષોત્તમ શ્રી

૧ જે કાર્યોની આદિ મધ્ય તથા અંતમાં મંગલ કરવામાં આવે
છે તે કાર્યો સંપૂર્ણ થાય છે.

કૃષ્ણને હું મારી સ્તુતિનું લક્ષ્ય બનાવું છું. આ શ્લોકમાં ‘વસત-
તિલકા’ છદ છે અને વિરોધાભાસ અલકાર છે જ્યાં વિરોધ
જેવું લાગતું હોય પણ વસ્તુતઃ વિરોધ નહિ હોય તેને ‘વિરોધા-
ભાસ અલકાર’ કહે છે અહીં બધાજ વિશેષણોમાં તે ઝલકી ઉઠે
છે જેમકે—જે બુદ્ધિમાં ન આવી શકે તેનું ધ્યાન શી રીતે થઈ
શકે, અને જે નિર્દોષ છે તે માથી કેમ કહેવાય, તથા જે સ્વયં
અજન્મ છે ‘તે જન્મ લે છે’ જોમ કેમ કહેવાય, અને શ્યામ
છે તે શુભ્ર પણ કયાથી હોઈ શકે? આવી રીતે જે બાલક છે તે
પુરાણ કેમ કહેવાય, અને જે અનંત છે તે કોઈની ગોદમાંજ કેવી
રીતે સમાઈ શકે? પરંતુ ‘કશ્ચિદ્દીર પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્’ ‘પરાસ્પ-
શક્તિર્વિવિધૈવ ભૂયતે’ પ્રકૃતિ સ્વામિષ્ઠાય સમવામ્યાત્મમાયયા’
‘સર્વકામ સર્વરસ’ ‘અજોરણીયાન્ મહત્તો મહીયાન્’ ઇત્યાદિ વચ-
નોથી તેને ધ્યેય, શક્તિમાન્, અવતારધારણ કરવાવાળો, નાનાથી
નાનો અને મોટાથી મોટો પણ કહ્યો છે માટેજ શ્લોકમાં
કેઈપણ પ્રકારનો વિરોધ નથી ખરી રીતે તો ‘સર્વં મવતિ’
‘અપાણિપાદો જ્વનો ગ્રહીતા’ ‘સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ,
સૂત્રોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘પરમાત્મા સર્વધર્મયુક્ત છે’
બીજી, એવી એક રીત છે કે જ્યાં બધાય ધર્મો રહેતા હોય
ત્યાં અવશ્ય વિરૂદ્ધ ધર્મો પણ રહે છે માટેજ પરબ્રહ્મ પણ
વિરૂદ્ધ સર્વધર્મોથી યુક્ત છે એથી પણ શ્લોકમાં કેઈ પણ ભતનો
વિરોધ નથી રહેતો. દુનીઆમાં એક બીજાથી વિરૂદ્ધ દેખાતા
ધર્મોનું પણ ત્યાં ઐક્ય છે

૧-ઉક્તા વસતિલકા સમજા જગૌ મ.—ત ૬૬૧- મ ૬૧૧- જ ૬૧-
જ ૬૧- આટલો ગણો તથા બે ગુરૂ જેમાં હોય તેને વસતિલકા છદ કહે
છે. ૧-લક્ષણ પ્ર મા. ૨ પત્ર ।

૨ જે ધર્મો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રાખે છે તે બધા પ્રાકૃત ધર્મો છે. અને તેમાં વિરોધ હોઈ શકે છે પરંતુ જે અપ્રાકૃત છે, અર્થાત્ અલૌકિક છે, સ્વરૂપાત્મક છે, તેમાં વિરોધનો ગંધ સુદ્ધા પણ નથી હોતો. 'પચમહાભૂત, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, તથા સિંગદેહયુક્ત ચૈતન, (જીવ) આ નવ પ્રકારની બ્રહ્મની પ્રકૃતિ છે. બે કે સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાનેજ પ્રકૃતિ કહે છે, છતાં પણ આ પચમહાભૂતાદિ તે વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનું જ કાર્ય છે. અને કાર્યકારણનો અલેદ સ્વીકારી આ પચમહાભૂતાદિને પ્રકૃતિ શબ્દથી પણ કહ્યાં છે આ પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જેટલા કોઈ ધર્મો છે તે બધાજ પ્રાકૃતિક પ્રાકૃત, અથવા લૌકિક કહેવાય છે પરંતુ બ્રહ્મમાં તો બધાજ ધર્મો અલૌકિક છે.

૩ બ્રહ્મની અનેક શક્તિઓ છે તેઓમાં મુખ્ય બાર છે. તે બાર શક્તિઓમાં પ્રકૃતિ પણ બ્રહ્મનીજ શક્તિ છે. અને શક્તિ તથા શક્તિમાનનો અલેદ છે, એ અમે પૂર્વાભાગમાં સમજાવી આવ્યા છીએ જેમ પ્રકાશ અને સૂર્યમાં વાસ્તવમાં અલેદ છે.

૧-મૂમિરાપોડનલો વાયુ સ્વ મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર હતીય મે મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટયા ।

અપરેચમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં બિદિ મે પરમ્ ।

જીવરૂપાં મહાબાહો યયેદ ધાર્યતે જગન્ । શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષત્ ।

૧-શ્રિયા પુષ્ટયા મિરા કાન્ત્યઃ કીર્ત્યાં તુષ્ટયેષ્યોર્ષયઃ ।

વિદ્યાયાઽવિદ્યાયા શક્ત્યા માયયા ચ નિષેવિતમ્ ॥

૩-તેજ પ્રકાશયોર્મદો ન તેજસ્વાયયા તથા ।

બ્રહ્મણ શક્તિધર્મીણાં ત્રણત્વેન મિદા નીદ્ ॥

‘પરતુ સૂર્ય રૂપ વસ્તુનો બોધ કરાવવા માટે ધર્મ અને ધર્મીને અલગ’ કરી એવું કહેવું પડે છે કે ‘જેમાં પ્રકાશ છે તે સૂર્ય છે આવી રીતે શક્તિ અને શક્તિમાનનો વાસ્તવ અલેદ રહેવા છતાં પણ કહેવું પડે છે કે ‘જેમાં શક્તિ હોય તે શક્તિમાન કહેવાય છે.’ આ લેદ કેવલ વસ્તુબોધને માટેજ છે, વાસ્તવ નથી એવી રીતે પ્રકૃતિશક્તિ, અને શક્તિમાન ભગવાનના પણ વાસ્તવ લેદ નથી. અથવા એમ કહો કે પ્રકૃતિ ભગવાનતુ આગ તુક રૂપ છે માટેજ કાર્ય છે. અને ભગવાન પોતે અનાગ તુક રૂપ છે માટે કારણ છે, અને કાર્ય કારણનો પરસ્પરમાં અલેદ છે એજ કાર્ય અને કારણને, શક્તિ અને શક્તિમાનને, અથવા પ્રકૃતિ તથા બ્રહ્મને, ભગવાને ગીતોપનિષત્માં ક્ષર અને અક્ષર નામથી કહ્યા છે

૪ કાર્ય અથવા તો પ્રકૃતિના ભગવદત્ત બધા ધર્મો ‘પરિમિત (થોડાં), નિયમિત કાર્યનેજ કરવાવાળા, મલિન, અર્થાત્—જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતિ, ક્ષીયતે, અને નશ્વતિ, આ છ વિકારવાળાં, અન્યનિયમ્ય અર્થાત્ જેનો બ હોબસ્ત બીજાથી થતો હોય, અને નિયત આકારવાળા છે, અને એટલાજ માટે પ્રાકૃત તથા લૌકિક કહેવાય છે અને ભગવાનના સર્વ ધર્મો નિર્વિકાર છે, અપરિમિત છે, બ્રહ્મથી અલિપ્ત છે, અને અન્યનિયમ્ય નથી. માટેજ તેઓ અપ્રાકૃત તથા અલૌકિક લેખાયાં છે અને એટલાજ માટે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ બ્રહ્મના ધર્મોમાં કોઈ બતનં

૧-શક્તિશક્તિમતોર્ભેદો વસ્તુવાચાય કેવલમ્ ।

અમેવો વસ્તુતો નાકશો દૃષ્ટિશક્તિ પૃથગમયેત્ ॥

૨-‘યત્પાદ્યમૌતિક તસ્યેચ્છયા પદ્માવદર્શનમ્ ।

મિત્ર નિયતકાર્યં ચ તન્નાકુન્નુમુદાહૃતમ્ ॥

શુ દ્રે ૬ ૯

વિરોધ નથી તો હવે સ્લોકમા પણ કોઈ પ્રકારનો વિરોધ રહ્યો નહિ

લાંબો મેટો પૂર્વપક્ષ બ્રહ્મવિષયમાં માયાવાદનો મત

૫ કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે વેદાનમાં બ્રહ્મને સર્વધર્મ-સહિત પણ કહ્યું છે અને સર્વધર્મશૂન્ય પણ જેમાં કોઈ વ્યાવર્તક (બુદ્ધાર્થપણુ બતલાવનાર) વિશેષ ન હોય તેને નિર્વિશેષ અથવા નિર્ધર્મક કહે છે વેદાંતમાં બ્રહ્મને સર્વધર્મયુક્ત કહેનારા પણ અને સર્વધર્મરહિત કહેવાવાળા અર્થાત્ નિર્વિશેષ કહેનારા શ્રુતિવાક્યો પણ મળી આવે છે તો પછી બ્રહ્મ કેવલ સર્વધર્મયુક્તજ છે એવું કથન પણ યુક્ત ન કહેવાય અને એ વાસ્તેજ બ્રહ્મ સર્વધર્મવિશિષ્ટ છે, અથવા સર્વ વિરૂદ્ધધર્મનો આધાર છે એ કહેવું પણ નિર્દોષ નથી

૬ શાસ્ત્રોમાં હવે અહીંથી એવો આદેશ છે હે ગાર્ગી ! બ્રહ્મણ્યલોકો (જ્ઞાનીઓ) અક્ષર બ્રહ્મને અસ્થૂલ, અનાણુ, અહરુચ અદીર્ઘ, અલૌહિત, અરનેહ, અચ્છાય, અતમન્ અવાયુ, અનાકાશ, અસ ગ, અગ ધ, અરપર્શ, અરસ, અચક્ષુ, અશ્રોત્ર, અવાહ અમનસ્, અતેજસ્, અપ્રાણુ અમુખ, અનામ, અગોત્ર, અજર અમર, અભય, અમૃત, અરજસ, અશબ્દ, અવિવૃત, અસ વત,

નિત્યા ધર્મા નિજામિન્ના સર્વે સર્વત્ર તસ્ય વૃ ।

‘ સર્વકામ સર્વરસ ’ इति छादो यरूपणात् ।

૩ યાદિ વેદાતાંચેતામણો મટ્ટશ્રીગોવર્ધનશર્માભારતમાર્તેન્દ્રા ।

૧ અજાડતો નેતિનેતિ । ૨ ‘ સહોવાચ તદ્વૈતદક્ષર ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અમિવદન્યસ્થૂલ • ’

અપૂર્વ, અનપર, અનતર, અખાદ્ય, કહે છે. તથા કોન એનો લોગ કરી શકતો નથી અને ન તો એ કોઈને લોગવે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી તથા 'આ' પરમાત્મા અવ્યક્ત છે'અચિત્ત છે અને અવિકાર્ય છે' વિગેરે સ્મૃતિઓથી પણ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ તથા નિર્ધર્મક સિદ્ધ થાય છે

૭ અને અન્યસ્થલે - જેનાથી આ બધું જગત્ પેદા થયું છે ઉત્પન્ન થઈ જેનાથી રક્ષાઈ રહ્યું છે, અને પર્યંતે જેમાં જઈ દીન થઈ જાય છે તે બ્રહ્મ છે. 'આનંદ-થીજ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે' ઇત્યાદિ તે બ્રહ્મ સર્વકામ, સર્વગ્રાહ, અને સર્વરસ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિદ્વારા, અને 'હુંજ સર્વ જગતને પેદા કરવાવાળો છું અને મારાથીજ સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય છે વિગેરે સ્મૃતિદ્વારા બ્રહ્મને સધર્મક તથા સવિશેષ પણ કહ્યું છે. માટે અત્ર મહાન સંદેહ થઈ આવે છે કે શું બ્રહ્મ સવિશેષ છે અથવા નિર્વિશેષ ?

૮ પણ અમારૂં તો અહીં એવું સમજવું છે કે યદ્યપિ વેદાંતમા પરમાત્માને સવિશેષ પણ કહ્યો છે છતાં પણ બ્રહ્મ તો નિર્ધર્મક અને નિર્વિશેષજ છે સવિશેષ માનવામા 'એક ધર્મ' અને 'એક ધર્મી' આમ દ્વૈતપણું આવી નડે છે અને નિર્ધર્મક માનવામા દ્વૈતનો ગ્રાહ સુધાએ રહેતો નથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ માનવામા એ પણ એક કારણ છે કે જે લોક બ્રહ્મને સવિશેષ અથવા સધર્મક માને છે, તેઓએ પણ આધારની જગ્યાએ માત્ર કોરૂં એક બ્રહ્મસ્વરૂપ તો માનવું જ પડશે, નહિ તો વિશેષ અને ધર્મોનું નિરૂપણ કયા કરાય ? આકાશ છે તો ત્યાં અંદરું નિરૂપણ કરાય

છે, પણ જે આકાશનું જ નામ નિશાન ન હોય તો પછી થ દ્રવ્ય નિરૂપણ કયા કરવું ? બ્રહ્મ જ્ઞાનધર્મવાળું છે, અહીં પણ જ્ઞાન ધર્મથી બુદ્ધ એક નિખાલસ 'બ્રહ્મ'નું સ્વરૂપ માનવું જ પડશે કારણ કે જ્ઞાન ધર્મ આધેય (રાખના જેવી ચીજ) છે, અને ધર્મી 'બ્રહ્મ' આધાર (રાખવાની જગ્યા) છે જે પોતાના આશ્રિતોની સ્થિતિ સાચવી રાખે, અર્થાત જે તેઓનો નિર્વાહક હોય છે તેને આધાર કહે છે અને એટલાજ વાસ્તે તે આધેયનો ઉપજીવ્ય પણ (જીવડાવનાર) છે. જે વસ્તુ આધારમા આશ્રિત થઈ રહે અથવા જેની સ્થિતિનો નિર્વાહ આધારથી થતો હોય તેને આધેય કહે છે, અને તે માટે તે ઉપજીવક (જીવનાર ટકી રહેનાર) પણ કહેવાય છે. જેમ પાત્ર અને તેમા રાખેલી વસ્તુ પાત્ર એ પોતાને આશ્રિત કોઈ પણ વસ્તુની સ્થિતિને ટકાવી રાખે છે માટે તે વસ્તુનું ઉપજીવ્ય છે, આધાર છે અને તેમા રાખેલી વસ્તુ આશ્રિત હોવાથી આધેય છે, અને ઉપજીવક છે હમેશા ઉપજીવ્ય ઉપજીવકથી બલવાન હોય છે, માટેજ ઉપજીવક પોતાના ઉપજીવ્યનો વિરોધ અથવા બાધ કરી શકતું નથી નિખાલસ બ્રહ્મજ ધર્મોનો આધાર તથા ઉપજીવ્ય છે અને ધર્મ તેનું આધેય તથા ઉપજીવક છે તો હુંવે એ સિદ્ધ થયું કે જેટલી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી

૧સવિશેષવાદિનાઽપિ વિશેષાધારત્વેનાઽવરપ બ્રહ્મસ્વરૂપમવ્યગ્નીકર્તવ્યમ્ ।
અન્યથા કુત્ર વિશેષા નિકૃપિતા સ્યુ । તથાચાઽધારનિકૃપિકા શ્રુતિરાજેયનિરૂ-
પિકથા નાન્યથયિતુ શક્યાઃ ? ઉપર્જીવ્યત્વાન્ । નનુ નિર્વિશેષબ્રહ્મનિકૃપિકા
શ્રુતિર્ધર્માન્ વિના ન તદ્નિરૂપયિતુ શક્તા । તથાદિ નિકૃપણ હિ લક્ષણે , તાન્નિવાઽ
સાધારણધર્મરૂપાણિ । અત્ર ચ ધર્મોમાવાત્તત્ત્રિરૂપણપૂર્વમભાવમુચ્ચેનાસ્થુત્વાદિવાક્યે-
નિરૂપયન્થા ધર્મનિકૃપિકા શ્રુતિરુપજીવ્યા । અભાવસ્ય પ્રતિયોગિનિરૂપણાધીન-
નિકૃપણત્વાત । તથા ચ ધોતત્વોપજીવ્યસ્વયોરવિશેષાદન્યનરણધો ન યુક્ત' ।

શ્રુતિઓ છે તે બધી આધાર વસ્તુને વર્ણવી રહી છે, માટે તે બધી ઉપજીવ્ય છે, અને એટલાજ વાસ્તે બલવ ન પસુ છે તથા સધર્મક પ્રશ્નનિરૂપિકા શ્રુતિઓ આધેયનું નિરૂપણ કરી રહી છે માટે તે સર્વ ઉપજીવક છે, અને વાસ્તેજ તેઓ નિર્ધર્મક નિરૂપિકા શ્રુતિઓનો વિરોધ અથવા બાધ કરી શકતી નથી, પરંતુ બળવાન હોવાથી નિર્ધર્મકનિરૂપક વાક્યસમૂહજ સધર્મક શ્રુતિઓનો બાધ કરે છે તો હવે આટલા વિસ્તારથી એ સિદ્ધ થયું કે 'પ્રશ્ન સધર્મક નથી પરંતુ નિર્ધર્મક, નિર્વિશેષજ છે

૯ એના ઉપર કોઈ એકદેશી ઉત્તર આપે છે કે જે ઉપજીવ્ય-પણું નિર્વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાવાળા વચનોમા લાવે છે. તો તે તો સવિશેષ પ્રતિપાદક વચનોમા પણ આવી શકે છે સાબળો એવો એક નિયમ છે કે અભાવનું નિરૂપણ કરવું હોય તો તેના પ્રતિયોગીનું નિરૂપણ કરવું, પણ ખાસ જરૂરનું છે અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ બાજુતી વખતે પહેલા તે વસ્તુનું જ્ઞાન થવું જોઈએ જે વસ્તુનેજ નથી બાજુતો તો તે વસ્તુના અભાવને શી રીતે બાજુ? જેણે કોઈ પણ વખતે ઘટ જોયો નથી તો તે ઘટા ભાવને કેવી રીતે સમજવાનો? સ્થૂલાભાવના જ્ઞાનમા પ્રથમ સ્થૂલ પદાર્થનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અર્થાત્ સ્થૂલાભાવ જ્ઞાનનું

વિરોધાત્તવાકરણે તૂમયવાધો યુક્ત ઉક્તયુક્તે । ન વૈવમપિ વક્તુ શક્યં
“અસન્નેદ સ મયતિ અસદ્મણોતિ ચેદ્દે ”તિ નિદ્ધુનેરિતિ ચેત મૈવમ્ । નદિ
શ્રુતિસિદ્ધા ધર્મા મિષિધ્વન્તે । કિન્ત્વનુવાચપૂર્વ લૌકિકા સ્થૌત્યાદય । તથા ચ
ક શ્રૌતાનાં ધર્માણામુપજીવ્યત્વમ્ ! । ન વૈવ નિષેધસ્ય મિન્નવિષયત્વાત્ વિરો-
ધામાચેનૈકતરવાધો ન યુક્ત , તથા ચોમયવત્ત્વ સિદ્ધમિતિ સામ્પ્રતમ્ ? । શ્રૌતા-
માગ્ધર્યાનાં શ્રોતમ્ભવવાદીનાં ‘યતો વાચો નિવર્તન્ત ’ ઇત્યાદિના નિષેધાત્ ।
વિદ્વન્મન્દનમ્

નિર્વાહક સ્થૂલ જ્ઞાન છે અને માટેજ તે ઉપજીવ્ય છે જેટલાં 'અસ્થૂલમનસુ' વિગેરે અભાવ પ્રતિપાદક અર્થાત્ પ્રહાને નિર્વિશેષ કહેનારા વાક્યો છે તે બધામાજ પહેલા સ્થાવ્યાદિ ધર્મોના જ્ઞાનની ખાસ જરૂર પડે છે માટેજ જેટલા નિર્વિશેષ પ્રતિપાદક વચનો છે તે બધા ઉપજીવક છે, અને સધર્મ, સવિશેષ પ્રહાને પ્રતિપાદન કરનારા વાક્યો ઉપજીવ્ય છે તો હવે જેવું ઉપજીવ્યપણું નિર્ધર્મક શ્રુતિઓમા છે, તેવુંજ સધર્મક શ્રુતિઓમા પણ છે માટે સવિશેષ તથા નિર્વિશેષ બંને પ્રકારનું પ્રહા છે એમ માનો અને કદાચ બાધ કરતા હોવ તો ઉભયનો બાધ કરવો ઘટે છે, કેમકે બંને પ્રકારની શ્રુતિઓ સમાન છે

કદાચ અહીં એમ કહો કે 'ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓનો બાધ કરવાથી પછી પ્રહા કેઈ વસ્તુજ નહિ રહે, એક પ્રકારે શૂન્યવાદજ આવી પડશે અને શૂન્યવાદની તો 'અસન્નેવ સમવતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા સારી રીતે નિદા કરી છે માટે એમ કહી શકાય નહિ કે બંને પ્રકારનું પ્રહા નથી, પરંતુ એમ કહી શકો છો કે જ્યારે બંને પ્રકારની શ્રુતિઓ પરસ્પરમા એક બીજાની ઉપજીવ્ય છે તો જરૂર બંને પ્રકારનું પ્રહા છે

૧૦ આની ઉપર ફરી માયાવાદી કહે છે કે એ પણ ઠીક નથી કારણ કે જેટલી નિર્ધર્મક પ્રહાને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ છે તે બધી શ્રુતિઓ સ્વોકત ધર્મોના નિષેધ કરતી નથી, પરંતુ હોક પ્રસિધ્ધ ધર્મોનાજ પ્રહામા પ્રતિષેધ કરે છે, અગર 'નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિના કહેલા ધર્મોના નિષેધ કરે છે, એવું' અમે માનતા હોઈએ તો એમ કહી શકીએ કે નિષેધને ધર્મોની આપેલા હોવાથી ધર્મપ્રતિપાદક શ્રુતિ, 'અસ્થૂલાદિ' નિર્વિશેષ શ્રુતિની ઉપજીવ્ય છે પરંતુ હવે તો વાતજ બદલાઈ ગઈ. અર્થાત્ અમે 'શ્રુતિ-

પ્રતિપાદિત ધર્મોનોજ નિર્વિશેષ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે' એમ નહિ, પણ એમ કહીએ છીએ કે લૌકિક ધર્મોના અનુવાદ કરી પ્રજામાં તેનોજ નિષેધ કરે છે, અર્થાત્ લોકમા જે સ્થૌલ્યાદિ ધર્મો દેખાઈ રહ્યા છે તે બધા પ્રજામા નથી, તો પછી હવે નિષેધનો વિષય શ્રુતિપ્રતિપાદિત ધર્મો ન રહ્યા, પરંતુ લૌકિક ધર્મોજ રહ્યા છે માટે કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા ન રહેવાથી સ્વિશેષ શ્રુતિઓ નિર્વિશેષ શ્રુતિઓની ઉપજીત પણ ન રહી પરંતુ નિર્વિશેષ શ્રુતિઓજ બલવાન રહી કારણ કે તેઓ પ્રજામા ધર્મોના અનુવાદ કરી નિષેધ કરે છે માટે 'નિર્વિશેષજ પ્રજા છે' એ અમારૂં કથન ઠીક છે કહાય અહીં એમ કહો કે, 'જ્યારે નિષેધનો વિષય શ્રુત્યુક્ત ધર્મો હતા ત્યારે કોઈ એક શ્રુતિ બીજી શ્રુતિનો બાધ કરી શકતી હતી અને એટલા માટે કોઈ એક પ્રકારનું પ્રજા કહી શકાતું, પરંતુ હવે તો નિષેધનો વિષયજ પલટાઈ જવાથી બે પ્રકારની શ્રુતિઓ સ્વતંત્ર થઈ ગઈ, અને તે બંને, બંને પ્રકારે પ્રજાનું પ્રતિ-પાદન કરે છે, માટે પ્રજા ઉભય પ્રકારનું સંધર્મક તથા નિર્ધર્મક છે' એમ માનો તો પણ આવું કથન યુક્ત નથી, કારણ કે જેમ નિર્વિશેષ શ્રુતિએ પ્રજામા લૌકિક ધર્મોના નિષેધ કર્યો છે તેમજ તેણે 'આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્ય શ્રોતવ્યો મતવ્યો નિવિધ્યાસિતવ્યઃ' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત શ્રોતવ્ય, મતવ્ય, વિગેરે ધર્મોના પણ યત્તો વાંચો 'નિવર્તન્તે' ઇત્યાદિ વચનો દ્વારા નિષેધજ કર્યો છે માટે ઉભય પ્રકારનું પ્રજા કહી શકતા નથી, પરંતુ એમ કહી શકો છો કે નિર્વિ-શેષજ પ્રજા છે' અગર એમ કહો કે 'જ્યારે શ્રુત્યુક્ત ધર્મોના નિષેધ શ્રુતિજ કરે છે, તો પછી ઉપજીત વિરોધનો ભાર માથા ઉપર જેવો ભેંધએ તેવો લદાઈ રહ્યો છે. તો એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે એવે ઉપજીતબાધ અમે માનતાજ નથી, અગર એવો ઉપ-

જીવ્ય વિરોધ માનવા લાગીએ તો પછી અભાવનું નિરૂપણ જ
 હુનીઆમાથી ઉઠી જશે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં ધર્મેનો નિષેધ આવશે
 ત્યાં ત્યાં ધર્મ તો ઉપજીવ્યજ રહેશે માટે અભાવ તેનો બાધ કરી
 શકતો નથી તો પછી જગત્મા નિષેધનો કયાય પણ વિશ્રામ નહિ
 રહેશે. એ માટે એવા ઉપજીવ્યનો બાધ અથવા વિરોધને ન માનતાં
 એમ કહેવું પડે છે કે ‘અસ્થુલાદિ’ શ્રુતિઓ કલ્પિત ધર્મેનોજ
 નિષેધ કરી નિર્વિશેષ, નિર્ધર્મક, બ્રહ્મનુજ નિરૂપણ કરી રહી છે
 માટે ‘બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે’ એ સિદ્ધાંત ઠીક છે

૧૧ એના ઉપર ફરી એકદેશી પોનાનો અડગો લગાવી
 કહે છે કે ભાઈ ! આ ત્હમારી વાત તો જરાય સમજમાં નથી
 આવતી કારણ કે એક વસ્તુમાજ એકી વખતે ધર્મેનું નિરૂપણ
 અને તેનો નિષેધ સભવી શકતો નથી કોઈ પ્રજા પુરુષ એકજ
 ઘડાને તેજ વખતે કાળો કહી તરતજ તેનો નિષેધ કરી શકતો
 નથી હા, થોડોક સમય વીત્યા બાદ તેજ શ્યામઘટ જ્યારે પાકથી
 રક્ત થઈ જાય છે તો કહી શકાય છે કે ‘આ શ્યામ નથી પણ
 રક્ત છે’ એવીજ રીતે એકજ બ્રહ્મા શ્રુતિઓ ધર્મેનું વિધાન
 તથા નિષેધ એ બંને એક સમયમા કરી શકતી નથી, બંને પ્રકારની
 શ્રુતિઓ જોઈને એવો સ દેહ થાય છે કે સદા એકરસ બ્રહ્મા
 કેવી રીતે ધર્મેનું વિધાન થઈ શકે અને કેવી રીતે તેનો નિષેધ
 પણ થઈ શકે ? અને બંને પ્રકારની શ્રુતિઓની સંગતિ પણ શી
 રીતે થઈ શકે ?

૧૨ આની ઉપર માયાવાદીઓ કહે છે કે ‘બંને પ્રકારની
 શ્રુતિઓની સંગતિ તો અધ્યારોપ અને અપવાદથી થઈ શકે
 છે જેટલી શ્રુતિઓ બ્રહ્મા ધર્મેનું પ્રતિપાદન કરે છે તે

બધી નિષેધ્ય કોટિમા (નિષેધ કરવા યોગ્ય પક્ષમા) આવી મળે છે અર્થાત્ જો કે શુદ્ધ બ્રહ્મ તો નિર્વિશેષ તથા નિર્ધર્મક જ છે છતાં પણ અનાદિ માયાના સબધથી તેજ બ્રહ્મ પોતાના આત્મામાં સર્વજ્ઞત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, વિગેરે વિશેષ કે ધર્મોની કલ્પના કરવા લાગી પડે છે, ત્યારે તે શબ્દ માયાવચ્છિન્ન, અવિધાન વચ્છિન્ન, તથા સોપાધિબ્રહ્મ વિગેરે નામોથી વ્યવહારાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ તો નિર્વિશેષ જ છે માટેજ અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિને તેમાં પ્રવેશ થવો અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે કારણ કે 'જેમા આ ધર્મ હોય છે તેને ફલાણી વસ્તુ કહે છે, આની રીતે ધર્મોનેજ લઈ કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ માટે વેદાદિશાસ્ત્રો ચિત્ત-શુદ્ધિરૂપ ફળને ફળનારી ઉપાસનાને માટેજ સધર્મક શ્રુતિઓ દ્વારા કલ્પિતધર્મચુકત તે સોપાધિક શબ્દ બ્રહ્મનું નરૂપણ કરે છે યદ્યપિ તે પોતે નિરવયવ, નિર્ધર્મક, નિષ્ક્રિય, નિરાકાર અને ચિન્માત્ર છે છતાં પણ ઉપાસનાને માટે શ્રુતિઓ કલ્પિત ધર્મોનો તેમા આરોપ કરે છે અને જ્યારે ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ કે ઝટ દૃશ્યમસ્ત્વમસિ આ ન્યાય મુજબ નિર્વિશેષ વચ્ચનો દ્વારા તે માત્ર કલ્પિત ધર્મોનો અપવાદ (નિષેધ) કરો દે છે તેથી તે બ્રહ્મને 'વિસ્મૃત કલ્પમણિ' ન્યાય પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે માટેજ તે ચુકત કહેવાય છે વાસ્તવમા તો તે સદા નિત્ય-ચુકતજ છે નિર્વિશેષની ઉપાસના થઈ શકતી નથી માટેજ કલ્પિત

૧ દર મનુષ્યોમા પોતાને મળ્યા વગર જે વિચાર કરે છે કે આત્મ નવ છે દશ મણુસ કયા ? જ્યારે અન્ય વ્યક્તિ તેને કહે છે કે ' દશમો તો તુ છે ' ત્યારે તેને પોતાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, ૨ પોતાના કંઠમા રહેલા કંઠમણિને જીવીને જે શોક કરે છે, જ્યારે તેને કોઈ કહે છે કે મણિ તો તમારા ગળામા છે ત્યારે તેને પોતાના મણિની યાદ આવે છે

ધર્મેણિ તેમાં આરોપ કરવામા આવે છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા
 બાદ તે ધર્મેણિ નિષેધ કરાય છે જેમ દ્વિતીયાના સૂક્ષ્મ ચંદ્રતુ
 દર્શન કરાવતી વખતે દર્શકે (દેખાડનાર) પહેલા પોતાના સાચીને
 ચંદ્રની પાસેની શાખાને દેખાડે છે. બ્યારે શાખાને સહારે ત્યાં
 નેત્રે પહોચી જાય છે કે તરતજ ફરી દર્શકે કહે છે કે ભાઈ ! જે
 તુંમે જોઈ રહ્યા છે તે કંઈ ચંદ્ર નથી પણ એતો શાખા છે ચંદ્ર
 તો એની ઉપર છે બસ, આજ પ્રજ્વાલી વેદશાસ્ત્રોની પણ છે
 કારણ કે તે (વેદશાસ્ત્રો) પણ પહેલા સવિશેષ વાક્યો દ્વારા
 પ્રજ્ઞામા કલ્પિત ધર્મેણિ આરોપ કરે છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા
 પછી તેઓનો અપવાદ કરે છે જો કે સોપાધિ પ્રજ્ઞા અર્થાત
 અજ્ઞાનાવચ્છિન્ન પ્રજ્ઞા કે કલ્પિત પ્રજ્ઞાની ઉપાસનાથી મોક્ષ મળતો
 નથી માત્ર ફક્ત ચિત્તશુદ્ધિજ થાય છે છતા પણ વેદે અજ્ઞાની-
 ઓને પણ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થવા કાળે કયાક કયાક ઉપા-
 સનાથી મોક્ષ મળવાની ગુડલ્લબ્ધિકા (લાલચ) દેખાડી છે જેમ
 કોઈ માતા પોતાના પ્રિય પુત્રને કડવી દવા પીવડાવવા માટે
 ફ્રાગટ લાડુ આપવાનો લોભ દેખાડે છે બરોબર એવીજ રીતે
 વેદો પણ ખાસ કરીને ચિત્તશુદ્ધિનેજ વાસ્તે કલ્પિત પ્રજ્ઞાની
 ઉપાસના ઉપદેશે છે પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થલે અર્થવાદથી મોક્ષ
 ફલ પણ કહી નાખે છે આવી રીતે અધ્યારોપાપવાદથી બને
 પ્રકારની શ્રુતિઓ સાર્થક થાય છે અને માટેજ અમારા મતમા
 કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધનો છાંટો મુધ્યા ન રહેવાથી નિર્વિશેષ
 નિર્ધર્મકજ પ્રજ્ઞા છે. આ મત શુદ્ધ છે અને ' નેદ યદિદ્યુપાસતે '
 અયાત આદેશો નેતિ ' પરાચિ જ્ઞાનિ ' યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ત
 મનસા સહ ' ' ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નામપિ વાચા ' ' યત્તદેતલ્લક્ષ્યમગ્રાહ્યં '
 બહારીર વાવ સન્ત ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશ્વત ' ' અપ્રાણો જ્ઞમના શુભો '

‘ મન્યદેવ તદ્વિદિતાદયોઽવિદિતાત્ ’ યસ્યામત તસ્ય મત મતં યસ્ય ન વેદ સ ’ યદ્વાચ્ચાઽનમ્યુદિત ’ ‘ અવચનૈવ પ્રોવાચ ’ ‘ અશબ્દમસ્પર્શ સ્ત્ર હોવાચૈતદ્વૈ તદ્ભર ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અભિવદન્ત્યસ્યૂલમનઽવહસ્વ-મદીર્ઘમલોહિતમસ્નેહમચ્છાયમતમોઽવાચ્વનાકાશમસગમસ્પર્શમગધમ-રસમચક્ષુષ્કમશ્રોત્રમવાગમનોઽતેજસ્કમપ્રાણમમુક્ષમનામાઽગોત્રમજરમ
* મરમમયમમૃતમરજોઽશ્વન્દમવિહૃતમસહૃતમપૂર્વમનપરમનંતરમબાહ્ય ન તદ્ભ્રોતિ કશ્ચન ન તદ્ભ્રાતિ કચન ’ ‘ અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ’ ‘ ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા કૃત વરાચર ’ ‘ વિમેદજનકોઽજ્ઞાને નાશમાત્યતિક ગતે । આત્મનો બ્રહ્મણો મેદમસન્ત કઃ કરિષ્યતિ ’ ‘ સ વૈ ન દેવાઽમુરમર્ત્યતિર્યક્ ન સ્ત્રી ન વહો ન પુમાન્ ન જન્તુ ’ । નાથ ગુણ’ કર્મ ન સન્નવાસ-ન્નિવેશશેષો જયતાદશેષ’ સસુપ્તવચ્છન્યવદપ્રતર્ક્યમ્’ મરૂપ-ચદેવ દિ નત્પ્રધાનત્વાત્’ વિગેરે સે કડો ભૂતિ રમૃતિ સૂત્ર, તથા પુરાણ સમૂહો પશુ એજ વાતને પુટ કરી રહ્યા છે કે ‘ બ્રહ્મ અનિર્દેશ્ય, (ઇદમિત્યનયા નિર્દેશ કરવા અથોગ્ય) અનાકાર, (આકાર વગરનું) અમાદ્ય, (ગ્રહણ ન કરાય એવું) સર્વ-વિશેષ શૂન્ય, નિર્ધર્મક, તથા ચિન્માત્ર (ચૈતન્યમાત્ર) છે.

બ્રહ્મવિષયમાં માયાવાદનો કેવલાનુભૂતિ’પક્ષ

૧૩ ખરી રીતે તો કેવલ અનુભૂતિજ (અનુભવ જ્ઞાન) બ્રહ્મ છે માટે ‘ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે ’ એ વાત સુકિતઓથી અહુ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે ઘટોઽસ્તિ પદોસ્તિ (ઘટ છે.

૧ અનુભૂતે અથવા સંવિત્ એ ત્ર નનું જ ખીલુ નામ છે, અને તેને માયાવાદિ નિખાલસ અર્થાત્ નિર્વિશેષ માને છે શ્રીશ્વકરાચાર્યને લખ્યાના

પટ છે) પટોઽનુભૂયતે ઘટોઽનુભૂયતે (પટ, ઘટ, અનુભવાય છે અથવા ઘટ તથા પટને હું જાણુ છું.) વિગેરે સ્થલોમા માલુમ પડે છે કે ઘટ, પટ, વિગેરે બધાય પદાર્થો જેની અદર આવી રહ્યા છે તે સર્વવ્યાપક 'જ્ઞાન પદાર્થ' બધાથી જુદોજ છે ઘટ, પટ, વિગેરે બધા પદાર્થોની સાથે સાથે અનુભૂતિ (જ્ઞાન) પણ લાગેલીજ છે 'ઘટોઽસ્તિ'ની જગ્યાએ પટાદિનું વ્યાવર્તન (નોખાપણું) થાય છે અને 'પટોઽસ્તિ' ને ઠેકાણે ઘટાદિની વ્યાવૃત્તિ થાય છે પરંતુ અનુભવ અથવા જ્ઞાન તો બધાની સાથે લાગ્યુંજ હોય છે, તેની વ્યાવૃત્તિ (અટકાવ) ક્યારે પણ થતી નથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર છે અને અન્ય સર્વ પરતંત્ર છે વખતો વખત બધા પદાર્થો જ્ઞાનથી અલગ થતા રહે છે, કિંતુ જ્ઞાન કોઈથીએ પણ જુદું પડતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનની જ્યોતિ તો સદા માટે ઝળહળતી રહે છે માટેજ સ્વતંત્ર, અવ્યાવૃત્ત, (જુદું ન થનારું) સર્વત્ર અનુવર્તમાન, અને બધામા મળીને રહેતું જોવું એક જ્ઞાનજ પરમાર્થ અને નિત્ય, સત્ય છે અને વારા ફરતી વખતો વખત જ્ઞાનથી નોખા પડનારા ક્ષણિક, તથા પરતંત્ર સર્વ પદાર્થો અપરમાર્થ અને અનિત્ય છે, મિથ્યા છે સત્તા અને અનુભૂતિમા પણ કશો ભેદ નથી, કારણકે અન્યોન્યાભાવનું જ બીજું નામ ભેદ છે તે બલાવ કોઈના ગ્રહણ કરવામા આવતો નથી માટે એ કહી શકતા નથી કે સત્તા અને અનુભૂતિ અલગ અલગ છે વળી અનુભૂતિ એકજ પદાર્થ છે ભેદ માત્ર ગ્રહણ કરવામા આવતો નથી, માટે વાસ્તવમા કોઈ અન્ય પદાર્થજ નથી કારણ કે બ્રહ્મા-સુધીના શાકરવાદીઓમા થોડો થોડો મતભેદ થતો આવ્યો છે તેમા કોઈનો કેવલાનુભૂતિ પક્ષ છે

દ્વિચુકત પદાર્થોનું જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે લેદ મહુમ પડે છે, અને એ પદાર્થોનો જ્યારે લેદ મહુમ પડે ત્યારે જાત્યાદિનું ગ્રહણ થાય છે માટે આવા દોષરૂપ અન્યોન્યાશ્રયના આવા પરવાથી લેદજ દુર્નિરૂપ (નિરૂપી શકાતો નથી) છે.

૧૪ ઘટપટાદિ બધાજ પદાર્થો જ્ઞાનના વિષય બને છે, તેઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી થાય છે માટેજ તે બધા જડ છે આવા એક સિદ્ધાંત છે કે જે કોઈ પદાર્થ અન્યનો વિષય થતો હોય અથવા જેનું ગ્રહણ બીજાથી થતું હોય તો તે વસ્તુ જડ છે જ્ઞાન કોઈનો વિષય નથી માટે તે જડ નથી, પણ ચેતન તથા સ્વયં પ્રકાશ છે અનુભૂતિ, અનુભવ, જ્ઞાન, સવિત્ અને સત્ આ બધાં એકજ પદાર્થના જુદા જુદાં નામો છે તો હવે એ સિદ્ધ થયું કે કોઈ અન્યનો વિષય ન હોવાથી, અજડ હોવાથી, ચેતન હોવાથી નિત્યને સત્ હોવાથી અનુભૂતિ (જ્ઞાન) જ બ્રહ્મ છે, અને તે નિર્વિશેષ, નિર્ધર્મક છે તથા શુદ્ધ, ભુદ્ધ, ને નિત્ય-ચુકત છે અને એ નિર્વિશેષ બ્રહ્મથી જુદા જેટલા પદાર્થો છે તે બધાજ જડ અનિત્ય કે અસત્ય છે વધારે તો શું, તે બધું નિર્ અજ્ઞાનજ છે જેમ જ્ઞાન પદાર્થ અનાદિ છે તેમ ' અહમ્મજ્જ ' હું અજ્ઞાની છું ' આ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું એક અજ્ઞાન પણ અનાદિ પદાર્થ છે જ્ઞાનનો અભાવ અજ્ઞાન નથી પણ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ પદાર્થનેજ અજ્ઞાન કહે છે અહીં વિરોધાર્થમા ' નજ્ઞ ' છે જેમ અમિત્ર કઈ મિત્રનો અભાવ નથી, પણ મિત્રથી વિરુદ્ધ પદાર્થજ અમિત્ર કહેવાય છે જેમ ભૂતલથી જુદો અભાવ પદાર્થ કોઈ નથી એ વાત તો અમે પહેલા કરી આપ્યા છીએ, માટે અજ્ઞાન પણ ભાવરૂપ અનાદિ સિદ્ધ પદાર્થ છે એ અજ્ઞાન સત્ કે અસત્ એ માથી એકે પ્રકારનું ન હોવાથી અનિર્વચનીય છે,

અને એનેજ મિથ્યા કહે છે. અને તેજ (અજ્ઞાન) માયા, અવિદ્યા મહિનસત્ત્વ શુદ્ધસત્ત્વ, વિગેરે વિગેરે અનેક ન.મોથી નિર્દેશાયું છે તે અજ્ઞાન બ્રહ્મસ્વરૂપ અનુભવનો તિરોભાવ કરે છે એ માટે જ્ઞાનને પોતામાં ' હુ જ્ઞાતા છુ ' સર્વજ્ઞ છુ, કર્તા છુ, ભોક્તા છુ, અદ્વૈત છુ, હુ સુખી તથા દુઃખી છુ, વિગેરે અનેકાનેક જામા થવા લાગે છે માટેજ તે (જ્ઞાન) તે અવસ્થામાં ઇન્ધર, (શબલ) જીવ, વિગેરે શબ્દોથી ઉલ્લેખાય છે વાસ્તવમાં તો નથી તે જ્ઞાતા, નથી કર્તા નથી ભોક્તા, નથી સર્વજ્ઞ, કે નથી ' અહ ' પ્રત્યયથી જાણી શકાતો અજ્ઞાનચુકત જ્ઞાનજ અહ પ્રત્યયવેદ (' હુ પ્રતીતિજેય) વિગેરે છે અર્થાત્ ' હુ ' આ સમજથી સમજાય છે વધારે તો થ, પણ જ્ઞાતા, જેય જગત્ બધુ જામ-માત્રજ છે, વાસ્તવમાં કંઈ પણ બીજુ નથી ' નાસદાસીન્નો સદાસીત્ ' ઇત્યાદિ પમાણોથી તે અજ્ઞાન અનિર્વચનીય છે

૧૫ કહેવાની મતલબ એજ છે કે ' અહ આત્માન જાનામિ ' હુ મારા આત્માને જાણુ છુ ' આ વાક્યથી જે કંઈ અહ રૂપ જ્ઞાતા આત્મરૂપ જેય, અને ' જાનામિ ' ઇત્યાકારક જ્ઞાન આ ત્રણ જુદા જુદા પદાર્થોની પ્રતીતિ થઈ રહી છે તે માત્ર અજ્ઞાનથીજ થઈ રહી છે જ્ઞાતા જેય, ' અહ ' વિગેરે બધુ તે અજ્ઞાન અર્થાત્ વિવિધ વિશેષ કરનારી માયાનુ (અજ્ઞાનનુ) જ કાર્ય છે ' અહ જાનામિ ' ઇત્યાદિમાં જે કંઈ આત્માનુ અહ વેદપણુ અને જ્ઞાતાપણુ માલુમ પડે છે તે માત્ર શુક્તિખંડ (છીપ) ને ચાંદી માની લેવાની માફક જામજ છે જ્ઞાનનુ પોતે પોતામાં કર્તૃપણુ ચુકતજ નથી, કારણકે જ્ઞાનના કતનિજ જ્ઞાતા કહેવામાં આવે છે ક્રિયા હંમેશ આત્માથી અતિરિક્તમાજ થાય છે. ક્રિયા એક પ્રકારે વિકારજ

છે માટે તે (ક્રિયા) અચિદ્વચિરરૂપ અહ કારમાજ રહે છે અહ-
કારમા રહેલી વિકારસ્વરૂપ જ્ઞાનક્રિયાતુ કર્તાપણુ, સાક્ષી અને
ચેતન માત્ર આત્મામા શી રીતે રહી શકે? ' અહ આત્માન જ્ઞાનાય
આ વાક્યમા ' આત્માન ' અહીં કર્મસ જ્ઞા પણુ શુદ્ધ આત્મા અને
અજ્ઞાનાવચ્છિન્ન આત્મા આવે ભેદ લઇને થાય છે. નહિ' તે
એકજ પદાર્થની' કર્મસ જ્ઞા અને કર્તૃસ જ્ઞા સ ગત થઇ શકતી
નથી માટે શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાતા નથી

૧૬ ' જેમ જ્ઞાનની અનુવૃત્તિ હમેશા છે, અર્થાત્ ગાઢ
સુષુપ્તિ અને મૂર્છામાં પણ સાક્ષી જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થતુંજ રહે છે.
તેમ ' અહ ' પદાર્થ, મૂર્છા અને સુષુપ્તિમા ઉપલબ્ધ થતો નથી.
માટે ' અહ ' આત્મા નથી. બીજી આત્મા અહ પ્રત્યયગોચર
પણુ નથી. યદિ તે (આત્મા) અહ પ્રત્યયનો ગોચર હોય
તો તે જડ કહેવાશે કહાય હઠાગ્રહથી આત્માને અહ પ્રત્યય-
ગોચર અને કર્તા માનશે તો તેને પણ દેહની માફક જડપણુ
અને અનાત્મપણુ આવી નડશે. જેમ કે પ્રામાણિક લોકોનું
માનવુ છે કે અહ પ્રત્યયગોચર અને કર્તાપણુથી પ્રસિદ્ધ શરી-
રથી જુદોજ આત્મા સ્વર્ગાદિક્ષોનો લોકતા છે તેમજ કર્તાપ-
ણુથી પ્રતીત થતો અને અહ પદથી જુદોજ સાક્ષી આત્મા કહેવાય
છે સુષુપ્તિ અને મુર્છાથી ઉઠેલો માણસ કહેવા લાગી પડે છે કે
' હું એવો તો બેહોશ થઈ ગયો હતો કે હું પોતાને પણ જાણી
શક્યો નહિ ' હવે અગર સુષુપ્તિ અને મુર્છામા ' અહ ' પણ થતું

૧ બીજામા સમવાય સ બધી રહેનારી ક્રિયાતુ ધ્વજ બા સ પૂર્ણ
થતુ હોય તેની કર્મસ જ્ઞા થાય છે, જેમ ' જેઞો પ્રમ ગચ્છતિ ' અહીં ચેતની
ક્રિયા પ્રમમા સ પૂર્ણ થઇ માટે પ્રમમા દ્વિતીયા થઇ

હોય તો આમ કહી શકત નહિ કે ' હું પોતાને ન બાણી શક્યો ' ચરતુ સુષુપ્તિ વિગેરે અવસ્થામાં પણ ન બાણવાનુ સાક્ષી જ્ઞાન તો હાજરજ છે. માટે જ્ઞાનરૂપ આત્મા અહ પ્રત્યય ગોચર નથી થયું ' અહ 'થી જુદોજ સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ આત્માજ પ્રહ છે, નિત્ય છે, સત્ય છે અને તે સિવાય બીજું બધું જ ભ્રમમાત્ર છે ' અદૃતેન દિ પ્રત્યૂઠા ' તમ આસીત્તમસા ગૃહમયે તસ્માન્પ્રાપી સૃજતે વિશ્વ-મેતત્, પ્રાપ્યાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્પ્રાયિન તુ મહેશ્વરમ્ ' વિગેરે શ્રુતિ-ઓથી અને ' અદમ્બ ' આ અનુભવસિદ્ધ માયા, અવિદ્યા વિગેરે શબ્દોથી કહેવા યોગ્ય અનિર્વચનીય અજ્ઞાનજ ' અહ ' ભાવ, જ્ઞાતૃભાવ, જીવ, ઈશ્વર, તથા જગત્ ઈત્યાદિનુ કારણ છે અને એવો ભાવ થવાનેજ આત્માનો બધ કહે છે જ્યારે તેને ' વિસ્મૃત-ચક્રમણિ ' ન્યાયથી પોતાના સ્વસ્વરૂપનુ ભાન થાય છે અર્થાત્ ' અસ્થૂલમનણુ, નતિ નૌતે ' વિગેરે ઉપનિષત્ના શ્રવણુદ્વારા અજ્ઞા-નની વિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે મુક્ત કહેવાય છે ખરી રીતે તો બધ મોક્ષ વિગેરે વ્યવસ્થા પણ અજ્ઞાન માત્ર છે

૧૭ અહીં એક એવો પ્રશ્ન થઇ આવે છે કે ' સત્ય જ્ઞાન-મનત બ્રહ્મ ' આ સ્વરૂપ લક્ષણ શ્રુતિમાં તો સત્યજ્ઞાનાદિધર્મયુક્ત પ્રહનુ નિરૂપણ છે અને આપ તેને નિર્ધર્મક કહો છો એ કેમ થતે ? ' તો એનો સરમ ઉત્તર એટલોજ છે કે કોઇ પણ પદાર્થનુ જ્ઞાન થવુ તે લક્ષણથી થાય છે અને લક્ષણનુ એ કામ ' છે કે તે લક્ષ્યથી ' ઇતર બધા પદાર્થોને તેનાથી (લક્ષ્યથી) દુર રાખી લક્ષ્યમાત્રનેજ બતાવે છે અહીં ' સત્ય જ્ઞાનમનત ' આ પણ જ્યારે પ્રહનુ લક્ષણ છે તો જરૂર આ લક્ષણ 'વાક્યમાં આવેલા

૧ લક્ષ્યથી ભિન્ન ૨ જેનુ લક્ષણ કરવામાં આવે તે

ત્રણે પદો પ્રદાથી અ-ય બધાંય પદાથેને દુર કરી કેવલ પ્રદામાત્ર અર્થનું જ પ્રહણ કરાવે છે 'સત્ય' આ પદ વિકારના સ્થાનરૂપ સમગ્ર અસત્ય પદાથેને દુર રાખી બધાથી વ્યાવૃત્ત (બુદ્ધ) એક માત્ર પ્રદાનોજ બોધ કરાવે છે, અને 'જ્ઞાન' આ પદ અ-ત્યાધીન-પ્રકાશ એટલે જેનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) બીજાને અધીન છે એવા તથા બીજાનાં વિષય થનારા જડ પદાથેને દુર કરી જડ વસ્તુથી વ્યાવૃત્ત કેવલ પ્રદાનેજ નિર્દેશી રહ્યું છે તથા 'અનન્ત' આ પદ પણ દેશ, કાલ, અને વસ્તુથી પરિચ્છિન્ન થયેલા પદાથેને દુર કરી પરિચ્છિન્ન વસ્તુથી વ્યાવૃત્ત કેવલ પ્રદાનું જ નિરૂપણ કરે છે અને આવી રીતે અનેક પદો રહેવા છતાં પણ એક કેવલ પ્રદાનું જ નિરૂપણ કરવાથી ત્રણે પદોની એકાર્થપરતા (એક અર્થને બોધન કરવાપણું) અથવા એકવાક્યતા થઇ ચુકી. અગર અહીં એવી શંકા થઇ આવે કે જે તમે અહીં સત્યાદિપદોનો અસત્યાદિથી વ્યાવૃત્ત એવો અર્થ કરો છો તો અહીં 'ઘણાવૃત્તિ' શુ ભાવરૂપ ધર્મ છે કે અભાવરૂપ ધર્મ? બ ને પ્રકારે માનવામાં પણ પ્રદા તો સધર્મકજ કહે છે' તો એનો ઉત્તર એ છે કે સત્યાદિવ્યાવૃત્તિ ન તો ભાવરૂપ છે કે ન તો અભાવરૂપ છે, પરંતુ તે માત્ર પ્રદાજ છે. જેમ શુકલ રંગનું નિરૂપણ કરતી વખતે કોઇએ કહ્યું કે તે કૃષ્ણાદિ બધાં રંગોથી વ્યાવૃત્ત છે તો અહીં તે વ્યાવૃત્તિ શુકલ રંગજ સમજાઈ આવે છે, એવીજ રીતે 'સત્યાદિ' પદોથી અ-ય વ્યાવૃત્તિ કોઇ ભાવ કે અભાવરૂપ નથી પરંતુ સકલ પદાર્થોથી બુદ્ધ પ્રદાજ સમજાય છે આવી રીતે સત્યાદિ ત્રણે પદો એક વસ્તુનું જ અ-ય સકલ પદાર્થોથી બુદ્ધાપણું દેખાડતા સાર્થક થાય છે, અને એકાર્થક બને છે અને આ યુક્તિથી પણ 'સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ' વિગેરે શ્રુતિઓમાં નિર્વિશેષ, નિર્ધર્મક પ્રદાનું જ નિરૂપણ છે.

જબરો મોટો ઉત્તરપક્ષ

બ્રહ્મ વિષયમાં કરેલી માયાવાદનો કલ્પનાઓનું ખડન.

૧૮ અમે આ અથના પૂર્વભાગમાં યુક્તિઓનો ઉત્તર યુક્તિઓથી આપી એ સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ કે માયાવાદનો સંપૂર્ણ ભાર 'બુદ્ધિવાદ ઉપરજ' છે અને બુદ્ધિવાદનો એ સ્વભાવ છે કે તે સુદર, મોહક તથા પ્રામાણિક જેવો લાગી આવે છે, પરંતુ થોડો પણ વિચાર કરવાથી તેનો મુકાબલો શ્રુતિ, સ્મૃતિઓ સાથે કરવામાં આવે તો તરત તે અપ્રામાણિક, અસત્ય અને ઇદ્રબલ જેવો જણાઈ આવશે માયાવાદીઓના આ ઉદ્દેશ જેવા લાખા પૂર્વપક્ષની પણ જોજ હાલત છે માયાવાદનો બધો પ્રયત્ન તો માત્ર શ્રુતિઓને મારી મચડી જેમ તેમ તેના કરેલા અર્થને પોતાની મનગદત યુક્તિઓમાં મેળવવા માટેજ પ્રારંભાયો છે એ અમે આગળ ૨૫૯ રીતે જણાવીશું પરંતુ હાલ તો એઓની યુક્તિઓનીજ કિંમત કરી દઈએ છીએ

૧૯ જે 'લોકો એવું કહે છે કે 'ચિત્ત શુદ્ધ થવા માટેજ ઉપાસનાર્થ સોપાધિક વા સધર્મિક બ્રહ્મ માન્યુ છે.' તો તેઓને પુછવામાં આવે છે કે 'નિર્વિશેષ શુદ્ધ બ્રહ્મ અને સોપાધિક બ્રહ્મ

૧ જે લોક એક વાતને યુક્તિ માત્રથી સિદ્ધ કરી અને પછી તેમાં શ્રુતિઓને લગાવે છે તે બુદ્ધિવાદજ કહેવાય છે, કારણકે ત્યાં યુક્તિઓનું જ પ્રાધાન્ય છે અને જે લોક શ્રુતિશાસ્ત્રથી કોઈ વાતને સિદ્ધ કરી પછી તેને સમજાવવા માટે યુક્તિ પણ આપે તે બ્રહ્મવાદ છે, કારણકે ત્યાં કેવલ શાસ્ત્રનું જ પ્રાધાન્ય છે

૨ અત્ર મિથ્યાવાદી પ્રવચ્ય । જગત્કર્તૃત્વેશિતૃત્વાદિવિશિષ્ટનિર્વિશેષયોર્મેદ મહ્નીકરોધ્યુતાન્મેદમ્-મેદપક્ષેપિ તાત્ત્વિકમતાત્ત્વિક વા । ન તાવદાથ સર્વત્ર

આ બ નેનો પરસ્પર ભેદ છે કે અભેદ ? અર્થાત્ કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ
ધર્મવિશિષ્ટ શબ્દ પ્રદા અને યાવદ્ ધર્મશૂન્ય નિર્વિશેષ પ્રદા
એ બ ને બીલકુલ અગ્નિ અને જલની માફક બુદ્ધ છે અથવા એક
છે ? અગર ' બુદ્ધ છે, એમ કહો તો પણ શુ કોઈ ઉપાધિને કારણે
બ નેનો ભેદ માનો છે કે વાસ્તવમાજ બુદ્ધ છે ? વાસ્તવમા બુદ્ધ
છે એ તો કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ નેનો વાસ્તવ ભેદ માનશે
તો અદ્વૈતની ઠેકાણે દ્વૈતાપત્તિ થઈ જશે, અને 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્'
આ વ્યાસસૂત્રનો પણ વિરોધ આવી નડશે વેદાત્સૂત્રો, વ્યાસસૂત્રો,
અથવા ઉત્તરમીમાસાસૂત્રો, એ કુત મદ અને મધ્યમાધિકારી-
ઓને પરસ્પર વિરૂદ્ધ ભાસતી શ્રુતિઓનો વિરોધ અને સંકેહને

પ્રસિદ્ધોપદેશાદિત્વચિકરણવિરોધાત્, इत्यादि । न द्वितीय सत्प्राधिभूत एव
सम्भवति, षट्पदिकृत इवाकाशस्य । प्रकृते तादृश उपाधिः क । मायैवोपाधि
सत्त्वाऽनादिरेवेतिपक्षस्त्वसगत एव इत्यादि । सर्वेव सौम्येदमप्र आसीदिति श्रुति-
विरोधश्च । किंच त्वन्मतेऽप्युपहितस्योपाध्यर्वातया स्वातन्त्र्याभावात्कर्मत्वाऽनुप-
पत्ति । मवेदा उपाधावेव स्यान्नत्पदिते, षट्क्रियेव एवमस्त्विति चेन्न, ' वतो
वा इमानि भूतानि ' ' आनन्दाद्वयेव कल्पिमानि भूतानि ' ' सन्मूला. सौम्येमा.
इत्यादिभ्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् इत्यादि । विशेषाणामविद्याकल्पितत्वं वदन्वादी
प्रह्व्य, का सा अविद्या, जीवगता ब्रह्मगता वा यत्कल्पिता विशेषा न तावदाद्य ।
तस्या ब्रह्मगतधर्मकल्पने सामर्थ्याभावात् । कल्पना हि शुद्धब्रह्मणि वाच्या ।
तादृशस्य मनोवचसोरप्यविषयत्वेनाधिष्ठानज्ञानाभावाज्जीवस्य तस्या -सबन्धस्तु दूर-
तर । परादि खानीत्यनेनाविद्यासबन्धीन्द्रियाणामविषय इत्युक्त्वा तद्वहितेन्द्रिय
विषयत्वं ' कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ' इत्यनेन
निरूप्यते इत्यादि । वस्तुतस्तु ब्रह्मधर्मा सर्वे एवानागन्तुका एव वतो नित्या ।
भूत्या तथैव निरूपणात् । ' न तस्य कार्यं करणं च विद्यते ' तत्सबन्धि
वैतकिम्बन्धकार्यं अन्य नास्ति किम्बन्धजन्यमेव । किंच तत्सत्त्वित्युपा मेवो निरू-
प्यते । तथाच जीववत्स्वरूपातिरिक्तज्ञानक्रियाविधुं करणमिन्द्रियादिकमपि तत्त्वं
नास्ति । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादित्वात् । इत्यादि । विद्वन्मण्डनम्

દૂર કરવા ખાતરજ રચાયા છે તો હવે ઉક્તસૂત્ર પણ છાદોગ્યે-
 પનિષતના પચમ પ્રપાઠકના 'સ ક્રતું કુર્વાતિ મનોમય પ્રાણશરીર '
 ઈત્યાદિ વાક્યોનો સ હેઠ દૂર કરવાને માટેજ પ્રવૃત્ત થયું છે અહીં
 (શ્રુતિમા) 'મનોમય ' અને પ્રાણશરીર ' આ ઉભયપદો હોવાથી
 એ સ હેઠ ઉદ્ભવે છે કે આ વાક્યમા ઉપાસના કરવા યોગ્ય જીવ
 છે કે બ્રહ્મ ? પૂર્વ પક્ષી કહે છે કે શ્રુતિમા 'મનોમય અને પ્રાણશરીર '
 આ બે પદો હોવાથી જીવજ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, તો એના
 ઉત્તરમા વેદવ્યાસજી વદે છે કે ' સર્વ ' વેદાતોમાં મનોમય,
 પ્રાણશરીર, સર્વાન્તર્યામીસ્વરૂપ એક બ્રહ્મજ પ્રસિદ્ધ છે, અને
 તેનીજ મનનદ્વારા ઉપાસના કરવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે
 'મનોમય અને પ્રાણશરીર ' આ પદોનો એવો અર્થ છે, કે જે
 વિશુદ્ધ મનથી ગ્રહણ કરાય અને પ્રાણોના આધાર અથવા
 નિયતા કે આનંદમય વિગ્રહજી હવે અગર ઉપાસ્ય (ઔપાધિક
 શબ્દબ્રહ્મ) બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષનો પરસ્પર વાસ્તવ ભેદ માનશે
 તો આ વ્યાસસૂત્રનો સ્પષ્ટ વિરોધ આવશે. કારણ કે આ સૂત્રમાં
 પ્રસિદ્ધ એક બ્રહ્મનેજ ઉપાસ્ય કહ્યું છે અને તમે ઉપાસ્યને બુદ્ધ
 માનો છો માટે શુદ્ધબ્રહ્મમા અને ઔપાધિક શબ્દ બ્રહ્મમા
 વાસ્તવભેદ માની શક્તા નથી અગર અવાસ્તવ ભેદ માની
 ઉપાધિવશ બનેનો પરસ્પર ભેદ માનો તો પણ ઠીક નહિ 'જેમ
 આકાશ એક છે તોપણ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, વિગેરે ઔપાધિક
 ભેદો ગણાય છે તેમ બ'ને બ્રહ્મનો ઔપાધિક ભેદ અર્થાત્
 ઉપાધિકૃત ભેદ માનો તોપણ એવો પ્રશ્ન થઈ આવે છે કે તે
 અન્યોન્યથી એક બીજાનો ભેદ કરાવનારી ઉપાધિ કોણ છે ? અને
 તે ઉપાધિનું ગ્રહણ કરવાની બ્રહ્મને જરૂર પણ શી પડી છે ? અગર
 અનાદિ માયાજ ભેદનું કારણ છે ' એમ કહેો તો પણ સુક્ત નથી .

કારણ કે એક માયા અને બીજી બ્રહ્મ ' આમ સ્પષ્ટ દ્વૈતતા આવી પડે છે આ વાત અમે પૂર્વભાગમાં સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ. બીજી ઉપાધિથી ભેદ માનવામાં 'સદેવ સૌમ્યેદમગ્રજાસીત્' આ શ્રુતિનો વિરોધ પણ ઉભોજ છે માયા વિગેરેને અસત્ય માની અગર અદ્વૈત કરવા ચાહતા હોવ તો તેનું ખડન આગળ જઈ કરીશું 'સદેવસૌમ્યેદમ્' આ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિની પહેલા અન્યની સત્તાનો નિષેધ કરી માત્ર એક બ્રહ્મની સત્તા સ્થાપી છે 'સોઽન્ત વીહ્ય નાન્યદાત્મનોઽપદ્યત્' અર્થાત્ 'પરમાત્માએ ચારે તરફ નજર નાંખી જોયું તો તેણે પોતાને છાડી બીજી કાંઈપણ ન જોયું' આ શ્રુતિ પણ સૃષ્ટિની પહેલા બ્રહ્મ સિવાય બીજાની સત્તાનો સ્પષ્ટ રીતે નિષેધ કરી રહી છે હવે અગર શુદ્ધ અને શબ્દ બ્રહ્મમાં કોઈ ઉપાધિને કારણે પરસ્પર ભેદ માનશે તો સૃષ્ટિની પૂર્વમાં એક માયારૂપ ઉપાધિ પણ અવશ્ય માનવી જોઈશે તો પછી ઉક્ત શ્રુતિનો વિરોધ સ્પષ્ટજ ઝલકી ઉઠે છે ખરી રીતે તો માયાવાદમાં 'જીવ જ્ઞાનો' આ પ્રતિજ્ઞા મુજબ છ વસ્તુઓને અનાદિ માની છે. વાસ્તે ખુદશી રીતે દ્વૈતપણ તથા ઉક્ત શ્રુતિઓનો વિરોધ બહારી દીધો છે

૨૦ અતઃ કરણ, અવિદ્યા, અથવા માયારૂપ ઉપાધિયુક્ત શબ્દ બ્રહ્મનું કર્તાપણ તથા લોકતાપણ માનવું પણ સિદ્ધ થતું નથી કેમ કે કર્તા હમેશા સ્વતંત્ર હોય છે, પરંતુ માયાવાદીલોક માયાને વશ થઈ બ્રહ્મ કર્તા છે એમ કહે છે માટે પરતંત્રનું કર્તૃત્વ પણ સિદ્ધ થતું નથી કારણ કે સોપાધિક બ્રહ્મ ઉપાધિને અધીન છે. કદાચ 'રાજા અને સિપાઈનું દૃષ્ટાંત લઈ કહો કે યદ્યપિ રાજા અને સિપાઈ પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષા રાખતા છતાં પણ કર્તા છેજ, ' તો પણ કામ સરતું નથી કારણ કે આમ માનવામાં

તો કર્તૃત્વ ઉપાધિમા રહેશે જેમ કોઈ મનુષ્ય ઘટને લઈ જતો તો હોય તો ત્યા ચલનક્રિયા આકાશમાં નથી પરંતુ ઘટમાજ થઈ રહી છે આકાશ તો નિષ્ક્રિય તથા વ્યાપક છે, માટે ત્યાંજ રહી જાય છે કિંતુ ઘટમાત્રમાજ ક્રિયા થાય છે આવી રીતે ઉપાધિયુક્તને કર્તા માનવામા તે કર્તૃત્વ ઉપાધિમા રહેશે, પણ કઈ પ્રદ્ધમા આવી શકવાનું નથી માટે 'સોપાધિ પ્રદ્ધ કર્તા છે' એ પણ કહી શકતા નથી કદાચ કહો કે ભલે ઉપાધિજ કર્તા રહે, તો પછી યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ' 'સન્મૂલ્લા સૌમ્યેમા પ્રજ્ઞા પ્રજાયન્તે ' 'આનદાદ્યેવ સ્થિતિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' વિગેરે અનેક શ્રુતિઓનો વિરોધ આવી પડશે, અને ઉપાધિનેજ કર્તા માનવાથી અર્થાત્ અત કરણ, માયા, અવિદ્યા, અથવા બધા અચેતન પદાર્થોને કર્તા માનવાથી પત્યર, ભીંત વિગેરેને પણ કર્તા માનવા બેઈએ તો એ મોટી પચાચત આવી પડશે અને આથીજ 'પ્રદ્ધમા કર્તૃત્વાદિ આરોપિત છે આ પક્ષ પણ સમા-લોચિત સમજો, કારણ કે જ્યારે ક્વામાજ જલ નથી તો પછી લોટામા કયાથી આવવાનું ? અર્થાત્ જ્યારે પ્રકૃતિ કે ઉપાધિમાજ કર્તૃત્વ નથી તો તેનો આરોપ તો પ્રદ્ધમા કરાયજ કયાથી ? અગર કહો કે અમે કેવલ ઉપાધિને કર્તા કહેતા નથી, પરંતુ ઉપાધિના સ્થળ ધર્થી 'અકર્તા પણ પ્રદ્ધ કર્તા થઈ જાય છે' આમ કહીએ છીએ, તો વાહ ભાઈ ! તમે ખુબ કહ્યું પણ તે બધું વગર વિચારેજ કહી નાખ્યું કારણ કે ઉપાધિ સ્થળ ધર્થી જ્યારે અકર્તા પણ કર્તા થઈ જાય છે, તો પછી સ્ત્રી સ પર્કથી ન પુ'સક પણ આપના મતમાં પુત્ર પેદા કરનાર થઈ જવો બેઈએ વાહ યુક્તિ તો ખુબ પ્રતિષ્ઠા કમાવનારી શોધી કાઢી ! ! !

૨૧ 'પ્રદ્ધમા વિશેષો અથવા તો સર્વ' વિકારાદિ ઉપાસનાને

માટેજ અવિદ્યાથી કલ્પાયેલા છે આ તેઓની કલ્પના પણ એક જલ જેવીજ તરી આવે છે. કારણ કે અહીં એ પ્રશ્ન થઈ આવે છે કે જેથી બ્રહ્મધર્મોની કલ્પના થાય છે તે કલ્પનાકારણ માયા અથવા અવિદ્યા જીવમા છે કે બ્રહ્મા? ‘અવિદ્યા જીવમા રહી બ્રહ્મધર્મોની કલ્પના કરે છે’ આ ઉત્તર તો તદ્દનજ અસ ગત છે કારણકે હિમેશાં દૃશ્ય અને અનુભૂત પદાર્થોમાંજ કલ્પના થાય છે પરંતુ આપના મતમા તો બ્રહ્મ, મન, વચન, અને નેત્રાદિથી પણ અતીત છે, અર્થાત્ અદૃશ્ય અચિત્ત્ય, અને અવાચ્ય છે તો પછી આવા ઉપયુક્ત બ્રહ્મા, જીવગત અવિદ્યા ધર્મોની કે વિશેષોની કલ્પના શી રીતે કરી શકે? અને એ વાત ઠીક પણ છે, કારણકે ‘પર્ત્તિ જ્ઞાનિ’ અર્થાત્ બ્રહ્મદર્શનમા અવિદ્યાના સંબંધવાળી સર્વ ઇન્દ્રિયો અસમર્થ છે. ‘આ શ્રુતિદ્વારા બ્રહ્મને અવિદ્યાવાળી ઇન્દ્રિયોના અવિષય કહી ‘કશ્ચિદ્ધીર’પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્’ જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તતસ્તુ ત પશ્યતે નિષ્કલ ધ્યાયમાન’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તથા ‘યદ્દિપશ્યન્તિ મુનયો ગુણાણયે સમાહિતા’ વિગેરે સ્મૃતિઓ દ્વારા પણ એવુંજ કહેવાયું છે કે ‘જ્ઞાનીની અવિદ્યા-રહિત ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મતું દર્શન કરી શકે છે. તો હવે એ સિદ્ધ થઈ ચૂકયું કે જ્યારે અવિદ્યાવાળી ઇન્દ્રિયો ત્યાં (બ્રહ્મા) પહોંચી પણ શક્તી નથી તો પછી જીવગત અવિદ્યા બ્રહ્મા ધર્મોની કલ્પના કરે છે’ આ પક્ષ પણ અસ ગતજ થઈ ગયો છે કહાય કહો કે ‘તે વખતે થોડી અવિદ્યા છે, એથી તો દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય આવું દ્વેત બની રહ્યું છે’ તો પણ ઠીક નહિ કારણ કે પ્રાય બધાના મતમાં વિશેષે કરી આપના મતમાજ જ્ઞાન થયા બાદ અવિદ્યાનો સમૂલ નાશ માન્યો છે અને ‘કશ્ચિદ્ધીર.’ ‘તમેવ વિદિત્વાતિ મૃત્યુમોતિ’ ‘યદ્દિ પશ્યન્તિ’ વિગેરે વચનોમા ‘ધીર’ અતિમૃત્યુમોતિ

‘ગુણાપાયે’ ઇત્યાદિ શબ્દોથી પુરૂષત્વ જ્ઞાન થયા બાદ અવિદ્યા સત્તાનો સ્પષ્ટ રીતે નિષેધ કર્યો છે માટે જીવગત અવિદ્યા, બ્રહ્મમા ધર્મોની કલ્પના કરે છે’ આ વાત તદ્દનજ અસંગત કરે છે

૨૨ વાસ્તવમા તો બ્રહ્મના સર્વ ધર્મો, આકારાદિ સર્વ વિશેષો અનાગ તુક છે એટલે સ્વાભાવિક છે, અને બ્રહ્મથી અલિપ્ત પણ છે આ વાત શ્રુતિમાજ કહી છે

ન તસ્ય કાર્યં કરણ ચ વિદ્યતે
 ન તત્સમશ્ચામ્પયિકશ્ચ દૃશ્યતે ॥
 પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે
 સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥

અર્થાત્, તે બ્રહ્મને કાંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું બાકી નથી, અને જીવની માફક સ્વરૂપથી લિપ્ત ઈન્દ્રિય, આકારાદિ પણ નથી અને તેના જેવો તથા તેનાથી અધિક પણ કેંઈ નથી. આ બ્રહ્મની સ્વાભાવિક, જ્ઞાન, બલ, ક્રિયા વિગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિઓ છે તો આ શ્રુતિથી એ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મના ધર્મો આકાર તથા શક્તિઓ, બધાં સ્વરૂપાત્મક છે અને સ્વાભાવિક છે અને બ્રહ્મ સધર્મક છે બીજું જે માયાવાદીઓ તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો’ અહીં ‘જહદજહલ્લક્ષ્ણા’ કરે છે, તે ‘પણુ પૂર્વેક્રિત શ્રુતિવાક્યોથીજ ખડિત સમજી લેવું, કારણકે ‘દેયોપાદય’ ભાગ વગર લક્ષણા થઈ શકતી નથી અર્થાત્ ઉક્ત લક્ષણા ત્યા થઈ શકે છે કે જ્યા કાઈક ભાગ બ્રાહ્મ અને કાંઈક અશ ત્યાજ્ય હોય છે, અને અહીં તો બ્રહ્મના સ્વાભાવિક ધર્મો હેય (ત્યાજ્ય) થઈ શકતાજ નથી.

૨૩ યદ્યપિ અમે પ્રથમ ભાગમાં ‘તત્ત્વમાસિ’ વાક્યમાં લક્ષણાનું ખંડન કરી ચૂક્યા છીએ છતાં પણ પ્રસંગ આવી પડવાથી થોડીક અવશિષ્ટ વાત અહીં કહી દઇએ છીએ પ્રાયઃ સર્વ શાસ્ત્રોમાં ‘જહહ્નુક્ષણા, અજહહ્નુક્ષણા, અને જહદજહહ્નુક્ષણા’ આ ત્રણ લક્ષણાઓ સ્વીકારી છે જ્યાં શક્ય (અક્ષરોથીજ નિકળતો) અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે તેને ‘જહહ્નુક્ષણા’ કહે છે જેમ ‘ગંગાયાં ઘોષ’ અર્થાત્ ‘પ્રવાહુમાં ગોશાસા’ અહીં પ્રયોજન અનુપપન્ન હોવાથી પ્રવાહુમાં ગંગા પહોનો શક્યાર્થ ત્યજવો પડે છે, માટેજ એને ‘જહહ્નુક્ષણા’ કહે છે. તત્ત્વમાસિ’ શ્રુતિમાં ‘તત્’ પહોનો સર્વજ્ઞ વિગેરે અર્થ છે અને ‘ત્વ’ પહોનો અદ્વૈત ઇત્યાદિ અર્થ છે. હવે અગર અહીં સર્વજ્ઞાદિ અર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો પછી બ્રહ્મને અદ્વૈત, અસત્ય, અજ્ઞાન, તથા હું ખસ્વરૂપ માનવું પડશે. માટે ઉક્ત શ્રુતિમાં જહહ્નુક્ષણા ધર્મ શકતી નથી. જ્યાં શક્યાર્થનો ત્યાગ ન કરવો પડે તેને ‘અજહહ્નુક્ષણા’ કહે છે અને એ લક્ષણા પણ અહીં સંભવો શકતી નથી કારણ કે ‘તત્’ પહોના સત્યજ્ઞાનનું અર્થોનો ત્યાગ ન કરવાથી ધર્મ અને ધર્મી મળી તમારા મતમાં દ્વૈતાપત્તિ આવી પડશે જે દ્વૈત તહમને તો ઝેરના જેવું લાગે છે જ્યાં હેય અને ઉપાદેય ભાગ હોય છે ત્યાં ત્રીજી લક્ષણાનો વિષય છે અર્થાત્ જ્યાં કેટલોક ભાગ ત્યજી દેવામાં આવે છે, અને કેટલોક ગ્રહણ કરાય છે તે ‘જહદજહહ્નુક્ષણા’ કહે છે, જેમ ‘સોમ્યદેવદત્ત પરતુ ‘તત્ત્વમાસિ સત્ય જ્ઞાનમાનદ’ વિગેરે સ્થલોમાં સર્વજ્ઞત્વ, સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ અને કર્તૃત્વ વિગેરે શક્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી શક્તા નથી કારણ કે એ બધા બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક છે, તેઓનો ત્યાગ કદાપિ થઇ શકતો નથી. ‘ય સર્વં સર્વશક્તિ’ સત્યકામ સત્યસકલ્પ ‘સ્વાભાવિકી જ્ઞાન-

બલક્રિયા ચ ' ' અવિનાશી વા અરે અયમાત્મા અદુષ્ટિતિથર્મા ' ઇત્યાદિ વેદવાક્યોમા બ્રહ્મને સ્વાભાવિક નિત્યધર્મોથી યુક્તજ કહ્યું છે માટે થોડોપણ હેયોપાદેય ભાગ ન હોવાથી લક્ષણા થઈ શકતી નથી. લોકમા કોઈ એક સ્વાભાવિક શક્તિનો કોઈ મજબુત યુક્તિથીએ પણ નિષેધ થઈ શકતો નથી. વાયુ, જલ, અને અગ્નિનો સ્પર્શ તથા દાહધર્મનો કોઈપણ ડાહ્યો, તર્કકુશલ, પુરૂષ નિષેધ કરી શકતો નથી.

૨૪ લક્ષણા માનવામા વિશેષ વિશેષ તો એ આવે છે કે જ્યાં કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ હોય ત્યાંજ લક્ષણા થઈ શકે છે પરંતુ માયાવાદસ મત નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા તો કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોવાથી કલ્પનાની કલ્પના પણ ભ્રમમાત્ર છે. અગર કહો કે 'શાખાચંદ્ર' ન્યાયની માફક કલ્પિત સંબંધ માનીને પણ લક્ષણા થઈ શકે છે' તો પણ ઠીક નથી. કારણ કે દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટાંત બંને મળતા જુગતા આવતા નથી એક બીજાને સંબંધી કહેવડાવનાર શાખા અને ચંદ્ર બંને દૃશ્ય છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ-ગોચર છે, સવિશેષ છે પરંતુ નિર્વિશેષ, અસંતુલ્ય, અદૃશ્ય બ્રહ્મમા સંબંધની કલ્પના અને લક્ષણા થવી અસંભવિત છે. કોઈ પણ પ્રજા પુરૂષ શશશ્ચૂગ જેવી વસ્તુમા કોઈ કલ્પના કરતો નથી વધારે તો શુ, જમા વાચ્યત્વધર્મ હોય છે ત્યાંજ લક્ષણા થાય છે અને પ્રકૃતમા તો બ્રહ્મનિર્ધર્મક છે એટલે વાચ્યત્વધર્મ ન હોવાથી ત્યાં લક્ષણા માનવી એ પણ માત્ર પોતાનો વિવેકાભાવજ પ્રકટ કરવા બરોબર છે. અદ્વૈતાભિમાનીઓને એટલુંજ પૂછવામા આવે છે કે આપ સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ' આ સ્વરૂપનિરૂપક શ્રુતિના સત્યાદિ પદોને બ્રહ્મના સ્વરૂપવાચક માનો છો કે શુભવાચક? અગર સ્વરૂપવાચક માનો તો સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને અન-

તત્ત્વરૂપ, આવી રીતે ત્રિવિધ બ્રહ્મ થઈ જવાથી અદ્વૈતમતનો ભંગ થઈ જાય છે અને સત્યાદિ પદોથી કહેવા યોગ્ય હોવાથી બ્રહ્મને પણ સ્વશેષ માનવું પડશે, જે સવિશેષ આપને તદ્દન અનિષ્ટ છે અગર કહેા કે સત્યાદિ પદો બ્રહ્મના ગુણવાચક છે તો પણ અનિષ્ટાપત્તિ તો જેવીને તેવીજ ગળે બાઝવાની, કારણ કે ગુણી વિના ગુણો રહી શકતા નથી. માટે ગુણોથી કોઈ જુદું સ્વરૂપ અવશ્ય માનવું જોઈશે એ માટે ‘તત્ત્વમાસિ’ ‘સત્ય જ્ઞાન’ વિગેરે શ્રુતિ-ઓમા લક્ષણા માનવી પણ માત્ર અવિવેકથીજ મધુર લાગે છે યદિ કહેા કે આવી રીતે અહીં અમે લક્ષણા માનતા નથી, પરંતુ અન્ય પ્રકારે માનીએ છીએ સત્યાદિ શ્રુતિમા સત્યાદિ પદો અસત્યાદિવ્યાવર્તક છે અર્થાત્ બ્રહ્મના સત્યાદિ વિશેષણો બ્રહ્મમા અસત્યાભાવ, જડાભાવ, અને દુઃખાભાવનું નિરૂપણ કરે છે, પણ કંઈ સત્યાદિ વિશેષોનું નિરૂપણ કરતા નથી’ પરંતુ આવું માનવાથીએ પણ દોષમુક્તિ થતી નથી પ્રથમ તો ‘બ્રહ્મ અસત્યભાવવાળું છે’ આ વિશેષતા જેવીને તેવીજ બની રહી અને કદાચ ‘અસ્તુ’ ન્યાયથી માની પણ લઈએ કે ‘બ્રહ્મ સવિશેષ ન થયું’ તો પણ એક બીજો પ્રશ્ન તો ઉદ્ભવીજ નીકળે છે કે આવી રીતે પણ ઉક્તશ્રુતિથી બ્રહ્મ કથન કરવા યોગ્ય છે કે નહિ ? અગર ‘બ્રહ્મ વાચ્ય છે’ (કથવા યોગ્ય) આમ કહેા તો સવિશેષતા છૂટતી નથી, અને કદાચ કહેા કે ‘બ્રહ્મવાક્યગોચર નથી’ તો પછી બ્રહ્મ અનિર્વાચનીય કયું, અને અનિર્વાચનીયને આપ લોકો મિથ્યા માનોછે તો હવે આપના મતમા બ્રહ્મને પણ મિથ્યાજ માનવું પડશે માટે ‘બ્રહ્મ નિર્વિશેષ, નિર્ધર્મક છે’ આ પક્ષ તો તદ્દનજ પરિહાસને પાત્ર છે અહીં આવી રીતે અનુમાન પણ થઈ શકે છે-‘બ્રહ્મ મિથ્યા છે,

અનિર્વચનીય હોવાથી જે જે અનિર્વચનીય છે તે તે મિથ્યા છે.
જેમ તદ્દમારા મતમાં આયા

માયાવાદમાં માનેલા અનુભૂતિપક્ષનું ખડન

૨૫ અનુભૂતિને નિર્વિશેષ સિદ્ધ કરીને બ્રહ્મને પણ નિર્વિશેષ સિદ્ધ કરવું એ પણ અધની લાકડી જન્માધના હાથમાં આપવા બરોબર છે કારણ કે પ્રથમ અનુભૂતિજ નિર્વિશેષ સિદ્ધ થતી નથી, તોપણ તેનાથી પરબ્રહ્મને પણ નિર્વિશેષ સિદ્ધ કરવા મથવું એ તો આકાશ કુસુમો લઈ તેઓ વડે માળાની સિદ્ધિ કરવા જેવું છે જે લોકો નિર્વિશેષ વસ્તુને માનવામાં હઠાચ્છ કરે છે તો તેઓના મતમાં નિર્વિશેષ વસ્તુને સિદ્ધ કરવામાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી કારણ કે પ્રમાણમાત્ર, કોઈએક વિશેષથી યુક્તાજ વસ્તુનો બોધ કરાવી શકે છે શશશૃંગ, અથવા આકાશ કુસુમ સર્વ વિશેષોથી રહિત છે માટે તેની સિદ્ધિમાં કોઈપણ પ્રમાણ અર્થબોધક નથી, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો નિર્વિશેષ શશશૃંગાદિનું નિરૂપણ કરી શકતાજ નથી એવી રીતે અજર અનુભૂતિ અથવા બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે તો એવા બ્રહ્મમાં કોઈપણ પ્રમાણનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી જ્યારે કોઈપણ પ્રમાણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરી શકતું નથી તો પછી બ્રહ્મની સત્તામાં સદેહ રહ્યો. કારણ કે એવી એક રીત છે કે જે વસ્તુ કોઈપણ પ્રમાણથી નક્કી ન કરાતી હોય તો જરૂર તે વસ્તુની સત્તામાં પણ સદેહ રહ્યો છે કદાચ કહો કે ‘અનુભૂતિ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે, તેને કોઈપણ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી’ તો આ કથન પણ એક પ્રકારે માથું ડુંખવાની ખીમારીજ થઈ કહેવાય કે જેમાં સાચા ખોટાપણાની પરીક્ષા કરવીજ કઠિણ થઈ પડે છે, અથવા કુલડીનો ગોળ સમજો.

વાસ્તવમાં તો અનુભવ માત્ર 'દ્વત્વાદિ' કોઇ પણ વિશેષોથીજ સુક્ત હોય છે 'દ્વમહમર્વામ્' 'આ મેં જોયું' વિગેરે સ્થલોમા અનુભવ સવિશેષજ થાય છે. અગર પૂર્વોક્ત વ્યાવૃત્તિવાળી સુક્તિથી અનુભૂતિને નિર્વિશેષ સિદ્ધ કરવા ચાહો તો પણ કહેવું પડશે કે અન્ય વિશેષ કે ધર્મોની વ્યાવૃત્તિ અથવા નિરાસપણું કોઇ વિશેષસુક્ત વસ્તુથીજ થઇ શકે છે, પણ કઇ નિર્વિશેષથી થતી નથી નિર્વિશેષથી અન્ય વ્યાવૃત્તિ તો દૂર રહી પણ પહેલાં તેની સત્તામાજ સ દેહ રહ્યો છે 'બધાનો નિષેધ કરતા કરતાં જે બચી જાય તે બ્રહ્મ છે' આમ કહો તો પણ સ દેહ તો જેવોને તેવોજ ઉલો રહ્યો, વસ્તુ નિશ્ચય તો કોઇ પણ પ્રકારે ન થયો.

૨૬ અમને જિજ્ઞાસા થાય છે કે વિશેષ અથવા ધર્મોનું ન રહેવું એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ વાસ્તવ છે કે નહિ? અગર કહો કે વાસ્તવ છે તો પછી જે બ્રહ્મના ધર્મોના ન રહેવાનો સ્વભાવ નિત્ય છે, તો પછી તેને નિર્ધર્મક અથવા નિર્વિશેષ કહેવું ખરેખરી ભૂલ છે. કારણ કે જે સ્વભાવ તેનો તેમાં રહે છે તે પણ તો એક ધર્મજ છે ઠીક. આગળ ચાલો ભલા, જરા કહો તો ખરા કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અથવા અનુભવથી થાય છે કે નહિ? અને જે અનુભવથી જ્ઞાન થાય છે તે અનુભવ બ્રહ્મનો પોતાનો છે કે બીજાનો? કહાચ કહો કે બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષાદિથી થાય છે તે પછી જેટલી બ્રહ્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ છે તે બધી એકજ વાતને કથન કરવાવાળી હોવાથી આપના મતમા અપ્રમાણ થઇ જશે અને અગર કહો કે બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષાદિથી થતુ નથી તો પછી શૂન્યવાદી અને આપ બને સગા સહોદર ભાઇઓ થમાં, કારણ કે શબ્દ તો નિર્વિશેષ વસ્તુનો બોધ કરાવી ચકતો નથી એ અમે પહેલાં કહી આંચા છીએ.

૨૭ ' બ્રહ્મને પોતાના અનુભવથીજ પોતાનું જ્ઞાન થાય છે ' એ પણ કહી શકતા નથી કારણ કે પોતામા પોતાનું કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ થઈ શકતું નથી એ આપણ કહી આવ્યા છે. કહાય કહો કે તેનું જ્ઞાન બીજાના અનુભવથી થાય છે ' તો પણ આપના મત-પ્રમાણે અન્યનેા વિષય થઈ જવાથી તે (બ્રહ્મ) જડ કહેવાશે

૨૮ શબ્દ તો વિશેષે કરીને સવિશેષ વસ્તુનું નિરૂપણ કરી શકે છે કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ પદ વાક્ય, અને સ બ ધ દ્વારા થાય છે યદિ જ્ઞેય વસ્તુમા કોઈ સ બ ધ વિશેષ ન હોય તો પછી શબ્દથી તેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યયના યોગનેજ પદ કહે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો અર્થ બદલાઈ જવાથી પદજ કોઈ વિશિષ્ટાર્થનું પ્રતિપાદન કરવા લાગે છે. જ્યારે અર્થનો ભેદ હોય છે ત્યારેજ પદોનો પણ ભેદ હોય છે, પરંતુ વાચ્યવસ્તુના બદલાઈ જવાથી શબ્દ અને અર્થ બ ને બદલાઈ જાય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે, માટે ' રામ ' વિગેરે પદો પણ કોઈ વિશેષયુક્ત વસ્તુનું જ નિરૂપણ કરી શકે છે, પણ નિર્વિશેષ વસ્તુનું નહિ પદોના સમૂહને વાક્ય કહે છે વાક્ય પણ પદાર્થોના સ બ ધ વિશેષનેજ કહેવાવાળું છે માટે તે પણ કોઈ સ બ ધાદિ વિશેષોથી રહિત વસ્તુને કહેતું નથી, પરંતુ સવિશેષ વસ્તુનું જ નિરૂપણ કરી શકે છે એ માટે નિર્વિશેષ વસ્તુમા અથવા તેવી (નિર્વિશેષ) અનુભૂતિમા' શબ્દ પ્રમાણ છે એ કહી શકતા નથી.

૨૯ પ્રત્યક્ષના પણ બે ભેદ છે એક તો નિર્વિકલ્પક અને બીજો સવિકલ્પક ભેદ. જાતિ, ગુણ, અને આકાર વિગેરે અનેક વિશેષોને ગ્રહણ કરનાર જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેને સવિકલ્પક

પ્રત્યક્ષ કહે છે, અને જાતિ, ગુણ, વિગેરે વિશેષાથી રહિત જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે તેને નિર્વિકલ્પ કહે છે અર્થાત્ ‘અસ્તિત્વ’ (સત્તા) (વિશેષ માત્રને અહણ કરનારા જ્ઞાનનેજ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન કહે છે. સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ તો જાત્યાદિ વિશેષોને અહણ કરનાર છે માટે તે નિર્વિશેષ વસ્તુ અથવા બ્રહ્મમા પ્રમાણ ગણાતું નથી. નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ એકદમ નિર્વિશેષ વિષયક નથી, પરંતુ વિશેષણવિશેષ્યભાવથી રહિત સ મુખ્યાકાર (એ માલુમ) વસ્તુનું જ આહક છે માટે અસ્તિત્વાદિ કોઈ એક વિશેષનું જ આહક છે, પણ બીલકુલ નિર્વિશેષનું નહિ અને તે પોતે પણ વિશેષ યુક્ત છે પણ કંઈ વિશેષશૂન્ય નથી. અગર તે સર્વથા નિર્વિશેષ હોત તો તેની સત્તામાજ સ દેહ થઈ આવત એવો એક નિયમ છે કે ‘સર્વ અનુભવ કોઈએક વિશેષથી યુક્તજ હોય છે’ એ માટે સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ બંને સવિશેષ વિષયક અર્થાત્ કોઈ વિશેષયુક્ત પદાર્થનેજ અહણ કરવાવાળા હોવાથી તે બંને નિર્વિશેષ અનુભૂતિ (બ્રહ્મ) મા પ્રમાણ થઈ શકતા નથી. અગર મતાતરમા’ કહેલી પ્રમાણ સ ખ્યાને લઈ કહેતા હોવ તો પણ કહેવું જોઈએ કે પ્રમાણ માત્ર કોઈ વિશેષયુક્ત પ્રમેયનોજ બોધ કરાવી શકે છે, પણ કંઈ શૂન્યસદૃશ નિર્વિશેષ વસ્તુનો બોધ કરાવતાં નથી. માટે નિર્વિશેષ અનુભૂતિ અથવા બ્રહ્મમા કોઈપણ પ્રમાણ-પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે’ એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી

૩૦ અગર કહો કે (અસ્તિ કિંચિત્ કંઈ છે) આ જ્ઞાનને છોડી બીજો જે કંઈ જાતિ, ગુણ, આકાર, ઈત્યાદિથી થયેલો ઇતરે-તરાભાવરૂપ (એક બીજાનો એક બીજામા અભાવ) ભેદ છે, તે બધો પ્રત્યક્ષથી અહણ કરાતો નથી કારણ કે જૂતલ સિવાય અથવા

આશ્રય વગર પરસ્પરાભાવરૂપ ભેદનું અહુષ્ય થતું નથી' તો આવું કથન પણ માત્ર એક મધ્યાનહુકાલીન સૂર્યના તેજને હથેલીની આડથી છુપાવવાના પરિશ્રમ તુલ્યજ છે કારણકે યદિ જાત્યાદિ પરસ્પરાભાવરૂપ ભેદ પ્રત્યક્ષથી અહુષ્ય કરવામા આવતો નથી તો પછી અશ્વને ખરીદનાર તેના (અશ્વના) ભ્રમથી હાથીને પણ ખરીદી લેત અથવા ઘટ લેનાર વ્યક્તિને ષટ દેખાડવાથી તે આમ નહિ કહેત કે ' મારે આ પટ લેવો નથી ' પ્રત્યુત તેણે ' અસ્તિ કિંચિત્ ' (છે કંઈ) ની અટકળથી તેને પણ ખરીદી લેવો જોઈએ. પરંતુ આજ સુધી એવું જોવામાં કે સાબળવામા પણ નથી આવ્યું વધારે તો શુ કહીએ પણ એટલુંજ અંત્ર કહેવું છે કે આવી રીતે ભેદને ન માનનારા, અને જ્ઞાનમાત્રને 'અસ્તિ કિંચિત્' આમ નિર્વિ-શેષવિષય માનનારા, દૃષ્ટિ (સ્ત્રી-પુરૂષ) એક વખતે વિખુટા પડ્યા પછી હજારો યુગ સુધીના પણ પોતપોતાના સહચરને મળી શકતા નથી કારણ કે જ્યારે જ્ઞાનને સવિશેષ તથા ભેદગ્રાહક માનો તો તો ઠીક ઠીક રહેશે, પણ જ્યારે જ્ઞાનને સવિશેષ તથા ભેદગ્રાહક ન માનશે તો મહાખૂરી વીતશે. અમારા ધારવા પ્રમાણે તો આવા નિર્વિશેષપ્રિય પતિ અને પત્ની બંને પોતાની ' અસ્તિ કિંચિત્ ' ની લાકડી લઈ ભલે હજારો યુગ સુધી આમ તેમ ઠોકરાયા કરે પણ કદાપિ પરસ્પર એક બીજાનો પત્તો મેળવી શકવાના નથી. એ માટે જ્ઞાનમાત્ર નિર્વિશેષ નહિ પણ સવિશેષ હોય છે અને બ્રહ્મ વિષેની તો વાતજ ઓર છે તે અમે આગળ કહીશું જ્યાં કોઈ કથલે નિર્વિશેષનું જ્ઞાન થાયછે, તથા પણ અતિસૂક્ષ્મ અથવા અવ્યક્ત જાતિગુણાદિ નિમિત્તકજ જ્ઞાન થાયછે, અથવા ગ્રાહક-શક્તિની ખામીને લીધેજ આવું જ્ઞાન થાય છે, એપણુ અમે આગળ કહીશું

૩૧ બીજી પૂર્વપક્ષમા જે એ કહ્યું છે કે ' ઘટોઽસ્તિ ' વિગેરે અનુભવમા અનુભવ સિવાય બીજા બધા ઘટાદિ પદાર્થોનો બાધ હોવાથી તેઓનું વ્યાવર્તન થાય છે ' આ પણ એક માત્ર અનાલોચિત (વિચાર કર્યા વગરનું) સાહસજ લેખાય વિરોધ હોવાથી બેમાથી એકનો બાધ થાય છે પણ જ્યાં અવિરોધ હોય ત્યાં કોઈ એકનો પણ બાધ થતો નથી. અહીં (ઘટાનુભવ-પટાનુભવમા) ભિન્ન ભિન્ન અનુભવોમા દેશ, કાલ, ઇત્યાદિનો ભેદ હોવાથી બાધ તો દૂર રહ્યો, પણ વિરોધ જ નથી અગર ઘટાનુભવ અને પટાનુભવ એક કાલમા હોત તો જરૂર વિરોધ આવી પડવાથી બાધ થઈ શકતો હતો પરંતુ તેનો (વિરોધનો) સ્થાવર નથી માટે અનુભવ માત્રમા દેશ કાલાદિનો ભેદ હોવાથી વિરોધ રહેતો નથી અને અવિરોધ હોવાથી કોઈનો પણ બાધ થઈ શકતો નથી અને જ્યારે કોઈનો બાધજ ન રહ્યો તો પછી ઘટપટાદિની વ્યાવૃત્તિ પણ થઈ શકતી નથી ધારો કે કદાચ બાધ પણ થાય તો શું તેટલાથી તે પદાર્થને અસત્ય કહેશે કે ? વાહરે !

૩૨ બીજી, ' સર્વપદાર્થોનો અનુભવ કરતી વખતે ' અસ્તિ' અને અનુભવનો સબધ લાગેલો જ રહે છે માટે સંપૂર્ણ અનુભવજ પરમાર્થતત્ત્વ છે' આ કથન પણ માત્ર સિદ્ધસાધન છે કારણકે ' સત્ ચિત્ ' (અનુભવ) આ બંને પ્રદર્શક છે માટે એની સર્વત્ર અનુવૃત્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે માટે આવા શતગામી ઉંટના જેવા લાખા ડગલા ભરવા એક ખાલી પરિશ્રમ નહિ તો બીજી શું ? આટલું તો ' સત્ય વિજ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વય ' ઇત્યાદિશ્રુતિથીજ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું

૩૩ બીજી, જ્ઞાનપદાર્થ અન્ય કોઈનો વિષય નથી, અર્થાત્ તે જ્ઞેય કે જ્ઞાત્ય નથી, તે સ્વયં પ્રકાશ છે, એટલે જ્ઞાનનું આહક

ખીજી કોઈ નથી, તો આ કથન પણ ભુલ વગરનું નથી કારણ કે પરનો અનુભવ (જ્ઞાન) નિઃઅનુભવનો વિષય થાય છે અને અતીત સમયના અનેકાનેક અનુભવો પણ વર્તમાનકાલીન જ્ઞાનના વિષયો થાય છે જે પદાર્થ અન્યનો વિષય હોય છે તે જડ છે આ સુકિત-કથન પણ સ્વપ્નના ભરાડવા જેવું છે કારણ કે અગર એવો નિયમ માનતા હો તો પછી પરનો અનુભવ અને અતીત સમયનો પોતાનો અનુભવ અનુભવજ નહિ રહેશે, તે પણ જડ કહેવાશે માટે જ્ઞાન કોઈનો વિષય નથી એ કહી શકતા નથી સ્વયં પ્રકાશ રહેતા છતાં પણ જ્ઞાન અન્યના અનુભવમા આવે છે કારણ કે તે વસ્તુજ એવી છે જ્યાં વસ્તુસ્વભાવજ એવો હોય ત્યાં તક'કોઈ કામનો નથી રહેતો.

૩૪ ખીજી જે વસ્તુ પોતાની સત્તાથીજ ઈતરને પ્રકાશ કરવા-વાળી હોય છે તે વસ્તુ અજડ છે, અને અજડ હોવાથી અનુભૂતિ (જ્ઞાન) જ આત્મા છે ' આ કથન પણ ભુલભરેલું છે કારણ કે જે દ્વીપક પોતાની સત્તાથી અન્યને પ્રકાશ કરનારી વસ્તુ છે માટે તેને પણ અજડ (એતન) અને આત્મા માનવો જોઈએ શાખાશ રે માયાવાદિઓ !' ધન્ય છે ત્હમને ! ત્હમારા નિયમો તો ખરેખર અજબ છે જેમ છેદ (છેદવા લાયક વસ્તુ) અને છેત્તા (છેદનાર) ના અભાવમા છેદનની સિદ્ધિ કરવી માત્ર સ્વપ્નમા લઈ ઉડાવવા જેવી છે, તેમ અહીં રૂપ જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પદાર્થના અભાવમા જ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ ગળા વગરનું ગાવા જેવું છે માટે આત્મા સ્વયં પ્રકાશ રહેતા છતાં પણ અહીં વેદ છે, અર્થાત્ આત્મા ' અહીં ' પદપ્રત્યયથી જાણી શકાય છે અથવા એમ કહે કે ' અહીં ' આત્માનું સ્વરૂપ છે અને અનુભૂતિ (જ્ઞાન) તેનો ધર્મ છે

૩૫ અગર કહો કે ‘અનુભૂતિ’ અને અહુ બંને એક છે બ્રમથીજ ભુદાં ભુદાં દેખાય છે ” તો પણ ઠીક નથી કારણકે યદિ બંને બ્રમથીજ ભુદાં દેખાતા હોત પણ વાસ્તવમા એક હોત તો શુકિતરજતની જગ્યાએ જેમ ‘રજતામિદ’ (આ ચાંદી) આમ રજત અને ‘ફદ’ બંનેનું એકય પ્રતીત થાય છે તેમ ‘અદ્ભૂતિરહ’ હું જ્ઞાન છું ’ આવો. એકયનો અનુભવ પણ થવો જોઈએ પરંતુ કેઈ પણ પ્રાણ પુરૂષને આવી પ્રતીતિ થતી નથી, પ્રત્યુત આવો અનુભવ થાય છે કે ‘અદ્ભુતિરહમ્યહં’ મમેદ જ્ઞાન જાત ’ હું અનુભવ કરું છું, ‘મને આ અજ્ઞાન થયું ’ અને બીજું પણ જે એવું કહેવું છે કે ‘આત્મા વિકાર રહિત છે ’ અને જ્ઞાનક્રિયાનો કર્તારૂપ જ્ઞાતૃત્વ (જ્ઞાતાપણું) વિકાર છે, અને તે જ્ઞાતૃત્વ વિકાર આત્મામાં સંભવતો નથી, પરંતુ તે જ્ઞાતૃત્વ ધર્મ’ અહુ કારરૂપ અત કરણનો છે ઉપ-ચારથી અથવા અજ્ઞાનથી આત્મામાં ભાસે છે તો એવું કથન પણ પોતાના સાહસનેજ માત્ર સાબીત કરે છે કારણ કે જ્ઞાતાપણું એ ચેતનનોજ અસાધારણ ધર્મ છે અને અહુ કાર જડ છે તેમા તે ચેતનધર્મનું રહેવું જ અસંભવિત છે અગર જળરહસ્તીથી જ્ઞાતૃત્વને જડ અત કરણનો ધર્મ’ માનશે તો પછી ભીત, પથર, વિગેરે જડ પદાર્થોને પણ જ્ઞાતા માનવા જોઈશે. માટે ‘અહ’ જ્ઞાતા છે અને તેજ આત્મા છે ! હા, એટલું સત્ય છે કે તે ચેતને પણ પોતામાં દેહધર્મો પોતાના કરીને જે સમજી રાખ્યા છે તે અસત્ય છે.

૩૬ અગર કહો કે ‘જેમ લોહપિંડમાં ઉજ્જ્વળતા (ગરમી) નથી તો પણ અગ્નિનો સંબંધ થવાથીજ તેમા ગરમી માલુમ પડવા લાગે છે, તેમ અત કરણરૂપ અહુ કાર જડ હોવા છતાં પણ ચિદ્રૂપ આત્માના સંબંધ માત્રથી તે જ્ઞાતા થઈ શકે છે ’ તો તે પણ ઠીક ન કહેવાય કારણ કે દ્રષ્ટાતમાં તો અગ્નિની ગરમી લોહપિંડમાં

આવે છે માટેજ તે ગરમ માલમ પડે છે પરંતુ પ્રકૃતમા તો આપ આત્મામાજ જ્ઞાતૃત્વ માનતા નથી તો પછી તે અહ કારમા કયાથી આવશે ? યદિ કહો કે ' વસ્તુતઃ અહ કાર અને આત્મા બંનેમાં જ્ઞાતૃત્વ નથી છતાં પણ જેમ દર્પણમા મુખડું જોવાથી દર્પણ તેનાજ મુખનો તેને અનુભવ કરાવે છે કારણ કે તે દર્પણ તેનું અભિવ્યંજક (પ્રકાશક) છે, તેમ અહ કાર આત્માનો અભિવ્યંજક છે માટે આત્માને નિજસ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે તો આમ કહેવાથી પણ કાર્ય સરતું નથી કારણ કે આપના મતમા અનુભવને સ્વયં પ્રકાશ અને અતઃકરણાદિ સર્વંપદાર્થોના પ્રકાશક માન્યો છે, અને હવે અગર તે સ્વયં પ્રકાશ આત્મારૂપ અનુભવનો પ્રકાશક અચિત્ (જડ) અહ કારને માનશે તો જેમ 'મારી માતા વધ્યા છે' આ કથન ઉપર લોકો દીવલગી ઉઠાવે છે તેમ આત્મ-વિચારક પુરૂષોને પણ આપની ઉક્ત વાતમા કર્ણસૂત્રમિશ્ર હાસ્ય આપ્યા વગર રહેશે નહિ માટે 'અહ' પદાર્થજ જ્ઞાતા છે અને તેજ આત્મા થઈ શકે છે.

૩૭ યદિ 'મામગ્રહ ન જ્ઞાતવાન્' હું આજ એટલું બધું ઉઘ્યો કે મને પોતાનીજ ખમર નહિ રહી ' આ પૂર્ણ સુષુપ્તિના સ્મરણને લઈ એમ કહો કે આવી અવસ્થામા જ્ઞાતૃત્વ અને અહ-પ્રત્યય બંને નથી રહેતા, પરંતુ અજ્ઞાન સાક્ષી જ્ઞાન તો ત્યાં પણ મૌનુદ્વજ (હાજર) છે, માટે જ્ઞાનજ આત્મા છે જ્ઞાતા નહિ, તો આ પક્ષ પણ યુક્તિસહ નથી કારણ કે ઉંઘીને ઉઠનાર પુરૂષ કહે છે કે આજ હું બહુ સુખથી ઉઘ્યો ' તો અહીં 'અહ' અને જ્ઞાતાનેજ તો સુખથી સુનાવાળો અને જ્ઞાતા કયો છે, અગર તે વખતે જ્ઞાતા ન હોત તો સુખસ્વાપનું જ્ઞાન શી રીતે થાત ? બીજી

‘ અહ માં ન જ્ઞાતવાન’ અહીં પણ જ્ઞાતાની સુષુપ્તાવસ્થા તથા ત્રિકા-
લમા અનુવૃત્તિ રહેવાથી આપ પણ જોતો કહી શકતા નથી કે આ
સ્વરૂપનો નિષેધ છે ! પરંતુ જો કહી શકે’ છો કે ‘ જ્ઞાતા સુષુપ્તા-
વસ્થામા પોતાનો વર્ણુ વા જાત્યાદિને જાણતો ન હોતો’ માટે આત્મા
જ્ઞાતા છે અને જ્ઞાન અથવા અનુભૂતિ તેનો ધર્મ છે’ એ સિદ્ધ થયું

૩૮ ‘ અહં’ આપદ સુષુપ્તાવસ્થામા જ્ઞાતાનું બોધક છે, જ્યારે
‘ માં ’ પદ જગરિત દેહવર્ણુશ્રમાદિ વિશિષ્ટનું વાચક છે માટે
જ્ઞાતાનો નિષેધ થતો નથી, પરંતુ વર્ણુશ્રમાદિવૈશિષ્ટ્યનોજ નિષેધ
કરાય છે, અને માટેજ પર (અન્યલેહ) હોવાથી ‘મા’ પદમા કર્મ-
સ જ્ઞા અને દ્વિતીયા થઈ શકી અન્યથા જ્ઞાનવર્જ બધાનો નિષેધ
માનશે તો ‘પરસમવેતક્રિયાફલશાલિ’ ન હોવાથી કર્મસ જ્ઞા થવીજ
મુશ્કિલ છે માટે સુષુપ્તાવસ્થામા પણ આત્મા જ્ઞાતાજ છે ‘ અહં
જ્ઞાનામિ ’ જ્ઞાન મે જ્ઞાત ’ આ પ્રતીતિસિદ્ધ જ્ઞાન તો જ્ઞાતાનો ધર્મ
છે, હા, જો વાત અવશ્ય છે કે પ્રજ્ઞા અને તેનો આશ્રય સૂર્ય કે
દીપ જો જેવી રીતે વાસ્તવમા એક છે, તેમજ જ્ઞાતા અને જ્ઞાનમાં
પણ પરસ્પર ઐક્યજ છે

૩૯ અને બીજું જે એવું કથન છે કે મોક્ષદશામા ‘ અહ ’
પદ અને તેનો અર્થ બને નથી રહેતા પણ અહ ભાવ રહેવાથી
મુકતને પણ સ સારિક કહેવો પડશે કારણ કે અહ કારને (અહ-
ભાવવાળાને) જ સ સારી કહેવામા આવે છે જો લોક પ્રસિદ્ધ છે
તો આ પણ કહેવું માત્ર સમુદ્રમાં ધુળનો પૂલ બાંધી પાર જવા
જેવું છે કારણ કે મુકતનો ‘ અહ ’ શબ્દ સ્વરૂપપરામર્શક છે, અને
સ સારિનો ‘ અહ ’ શબ્દ સ્વરૂપને બહલે દેહનો પરામર્શક (ઉપ-
દેશક) છે ઉભયનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી કેઈપણ જ્ઞાતાનો
વિરોધ રહેતો નથી

સચ્ચિદાન દ્વાત્મક બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના ધર્મેનો પરિણામ અને અ-ચેાન્યમા એક બીજાના ધર્મેનો તિરોલાવ કરી આ ચરાચર સૃષ્ટિ બનાવી છે તેમાં મહાન સૂત્ર અહ કાર, વિગેરે ૨૮ તત્વો જેને અમે જડ રૂપે ઓળખીએ છીએ તે સર્વ સદશનો પરિણામ છે જીવ ચિદશનો પરિણામ અને અતર્યામી આનંદાશનો અવિકૃત પરિણામ છે રૂપના પરિવર્તનને અર્થાત્ બીજી અવસ્થા લઈ લેવાનેજ પરિણામ કહે છે જેમ સોનાનુ કુ ડાળ અને સ્વરૂપપરિવર્તનને વિકાર કહે છે, જેમ દુધનુ દહિં થયપિ ત્રણે બ્રહ્માનાંજ અવિકૃત પરિણામો છે. છતાં પણ સદશમા પ્રકૃતિનુ ' મિશ્રણ છે એ માટે પ્રકૃતિગત અહ કાર (અહ લાવ) જુદો છે, અને સ્વરૂપપરામર્શક આત્મજ્ઞાપક આ (અહ) (અહ લાવ) જુદો છે, ' અહકાર' ર્શ્તીય મે મિશ્રા પ્રકૃતિ-રજ્જ્વા ' ઇત્યાદિ સ્ત્રોકોથી જે અહ કારનુ નિરૂપણ છે તે હેય (ત્યાજ્ય) છે મુખ્ય ' અહ ' અને ' અહ કાર ' મા અર્થનો ભેદ છે, અર્થાત્ નિજ સ્વરૂપ ન હોવા છતાં પણ જેથી સ્વસ્વરૂપ જેવું સમજાઈ જાય તેને અહ કાર કહેવો જોઈએ માટેજ તે અહ-પદાર્થ આત્માથી જુદો છે કોઈ કોઈ સ્થળે તો એવા અહ કારને ' અહ ' પણ કહી દે છે અને તેનીજ શાસ્ત્રમા નિદા કરી છે પરંતુ વાસ્તવમાં તો ' અહ ' શબ્દ આત્માર્થક છે. પ્રત્યુત ' અહ ' શબ્દનો પ્રયોગ બ્રહ્મ તથા મુકતોને માટેજ વેદાદિ શાસ્ત્રોમા સે કડા વાર આવે છે ' હતાહમિમાસ્તિસ્તો દેવતા ' બહુ સ્યાં પ્રજાયેય ' ' બ્રહ્માહમસ્મિ ' ' અહ મનુરભવ ' અહ સર્વસ્ય પ્રભવ ' તેષામહ સમુ-

૧ જેમ સુવર્ણના સાચામા ઢળી, બૂધણ, કીડનક (ખીલોના) થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મજ સદશથી પ્રકૃતિને વશ કરી જગત્ રૂપે થઈ જાય છે, તો સાચાની જગ્યાએ પ્રકૃતિનો સંયોગ છે

દ્વર્તા 'વેદાહ સમર્પીતાનિ' યસ્માત્કરમર્પીતોઽહમ્ 'વિષ્ટભ્યાહમિદ' તસ્મિન્ ગર્મ દષામ્યહમ્' ઇત્યાદિ

૪૦ બીજી જે એવું કહેવું છે કે- 'અજ્ઞાનરૂપ અનિર્વચનીય અવિદ્યા અથવા માયાના સ બ ધર્મી બ્રહ્મ પોતાનામાં જીવ, ઇશ, બ ધ, મોક્ષ, જ્ઞાતા, જ્ઞેય, લોક, તથા વેદ વિગેરેની કલ્પના કરી લેય છે 'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોના શ્રવણદ્વારા જ્યારે તે દોષરૂપ માયાની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેને નિઃસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ઇત્યાદિ' તો આ કથન પણ આકાશમાં લહેરાતી લતાના ફલોનો સ્વાદ લેવા જેવું છે અસ્તુ, (ઠીક) પ્રથમ અમે એ પુછીએ છીએ કે જે શાસ્ત્રોદ્વારા પ્રતિબ ધ કે દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે તે શાસ્ત્ર સત્ય છે કે કલ્પિત? અગર સત્ય માનશે તો દ્રતાપત્તિ આવી પડશે અને કલ્પિત કહેશે તો એવા અસત્ય શાસ્ત્રોથી સત્ય-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અથવા પ્રતિબ ધનિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે? જેમ સ્વપ્નમાં દૂધપાક ભક્ષણથી તૃપ્તિ થતી નથી તેમ અપરમાર્થ શાસ્ત્રથી સ્વરૂપસ્મૃતિ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન કેમ થશે?

૪૧ કદાચ કહેા કે- 'જેમ સ્વપ્નમાં અસત્ય હાથી ઇત્યાદિન દર્શનથી સત્ય શુભાશુભ ફલો મળે છે, અથવા બાજીગરે દેખાડેલા બુઠા પદાર્થોથી સત્ય હર્ષશોકાદિક, અથવા અસત્ય રજ્જુસર્પાદિથી 'ભયક'પાદિ થાય છે, એવી રીતે અપરમાર્થ વેદાદિશાસ્ત્રોથી સત્ય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે ' તો પણ આ કથન સુચારુ ન કહેવાય કારણ કે સ્વપ્નમાં, નટલીલામાં અથવા રજ્જુસર્પમાં દેખાતા અસત્ય પદાર્થોથી શુભાશુભ ફલ, અથવા હર્ષભયાદિ થતા નથી પરંતુ બાજરિત પુરૂષને જે સત્યપદાર્થોનું જ્ઞાન હતું તો તેજ જ્ઞાને અથવા સ્મરણે ઉઠ્યા બાદ શુભાશુભ ફલ, અથવા હર્ષભયાદિ સત્ય ફલ આપ્યું છે, પણ કાંઈ અસત્ય સત્ય ફલ અર્પતું નથી

૪૨ 'સત્ય જ્ઞાનમનન્ત વ્રજ' અહીં જે ત્રણે પદોની લક્ષણાથી એકાર્થપરતા કરી છે' તેપણુ યુક્તિ અને મર્યાદાથી શૂન્ય છે. ધરણુ કે જ્યારે એકજ (સત્ય અસત્યવ્યાવૃત્તં) પદથી પ્રજ્ઞાની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) થઈ ગઈ તો પછી અન્ય જ્ઞાનાદિ બે વિશેષણો પણુ વ્યર્થ થઈ ગયાં વ્યાવૃત્તિમાત્રજ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ હોવાથી એક વ્યાવૃત્તિદ્વારા સ્વરૂપનુ લક્ષણુ થઈ ગયું.

૪૩ 'સત્ય જ્ઞાન' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા પણ સવિશેષ પ્રજ્ઞાનુજ નિરૂપણુ છે. બીજી આના પર આ પણુ દોષ, આવી ઝંઝુમે છે કે ' પ્રજ્ઞા અસત્યાભાવરૂપ હોવાથી પ્રજ્ઞાપણુ અભાવરૂપ કહેવાશે અને આવી રીતે આધાર અને આધેય બંને પ્રજ્ઞાનેજ માનવું પડશે, તે યુક્ત નથી. ધરણુ કે એકજ વસ્તુ આધાર તથા આધેય બની શકતી નથી અને શાસ્ત્રજ્ઞાન દ્વારા નોંટ થનાર અજ્ઞાન (માયા-અવિદ્યા) જ યદિ સ્વયં પ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપને ભૂલાવી દે છે' તો પછી આમ જબરદસ્તી અજ્ઞાનને દૂર કરવાનાળુ અને પ્રજ્ઞાજીને પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન કરાવનારૂ જ્ઞાન કયા મળશે? કદાચ કહે કે ' જમ સમયમા રજજી અથવા શુક્તિ બંને પોતાના સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવવામા અસમર્થ છે, માટે તેઓનુ સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવવા જેમ અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજ્ઞા પણ પોતાનુ સ્વરૂપ જ્ઞાન કરાવવામા અસમર્થ છે, માટે તેને શાસ્ત્રજ્ઞાનની અપેક્ષારહે છે, ' પ્રજ્ઞા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનદ્વાર પ્રજ્ઞાને પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન થાય છે અને તે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે.

૪૪ તો વાહરે માયાવાદીઓ. ' ' ત્હમારો મત તો અજબ છે. હુનીઆ જરાક બે ગફલતમા પડી હોય તો તરતજ તમે તેની

પાગડી ગેબ કરી દોઢે સાંભળો ॥ રબળુ અથવા શુક્તિ બંને પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન કરવામા અથવા કરાવવામા અસમર્થ છે, કારણ કે તે જડ છે, માટે તેના જ્ઞાન વાસ્તે અન્ય જ્ઞાનની અવશ્યકતા પડે છે એ ઠીક છે પરંતુ જે બ્રહ્મ સ્વયં પ્રકાશ છે, જ્ઞાનરૂપ છે, તેને પણ પોતે પોતાને જાણવા માટે અન્યજ્ઞાનની અપેક્ષા છે એ તો ચક્કરદાર (ચકરાવનારી) ચોરી જ કહેવાય સુતેલાને જગાડનાર જોઈએ, પણ જાગતાને શું જગાડવું ?

૪૫ અહીં એક બીજા પ્રશ્નનો પણ જન્મ થાય છે કે ' જે જ્ઞાન, બ્રહ્મને સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવે છે તે જ્ઞાન છે કે નહિ ? અગર ના કહો તો તે સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવી શકતું નથી. અને ' તેપણ જ્ઞાન છે ' આમ કહો તો પછી ' બ્રહ્મ પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે ' વાસ્તે તે પોતાના સ્વરૂપને પોતે સમજી લેશે, બીજાને શું પડી છે ? યદિ બલ્લાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મને પણ આત્મચાતુર્ય સમજવા માટે ' બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે ' આ શાસ્ત્રજ્ઞાનની અપેક્ષા માનશે તો આ જ્ઞાન માટે પણ અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા હોવી જોઈએ આવી રીતે અનવસ્થારૂપ દોષ આવી પડશે અહીં એક બીજો પણ પ્રશ્ન થાય છે કે ' બ્રહ્મને જે પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન થઈ રહ્યું છે તો તેનો પ્રકાશક કોણ છે ? યદિ અજ્ઞાનનો પ્રકાશક જ્ઞાનજ્ઞ માને તો સ્વાશ્રિતનાશરૂપ દોષ આવશે કારણ કે બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાનજ્ઞ તે અજ્ઞાનનો આશ્રય છે અને તેજ જ્ઞાન બુક્તદશામા તેનું નાશક થશે. અગર કહો કે ' સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવનાર જ્ઞાન બીજું છે ' તો પણ ઠીક નહિ કારણ કે સ્વયં પ્રકાશ બ્રહ્મને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે અન્ય જ્ઞાન જોઈએ, એ મહાન્ આશ્રયની વાત છે. વાસ્તવમા તો જે બ્રહ્મ પોતાના નાક ઉપર બેઠેલી માખીને પણ દૂર કરી શકતું નથી તો આવા અકર્મભય, નિર્વિશેષ, અભગલસ્તન જેવા નિર-

થકે પ્રહ્મને માનવાથીએ પણ શુ ક્ષાયદો? આનાથી તો નાસ્તિક બલો, કે ખીચારો સાફ સાફ કહી નાખે છે કે ‘ઇશ્વર કોઇ છેજ નહિ’

૪૬ ‘અનાદિ અવિદ્યાથી પ્રહ્મ તિરોહિતસ્વરૂપ થઈ જાયછે’ આ કથન પણ અવિચારમધુરજ છે કારણ કે એવે વખતે બે પ્રશ્ન થઈ આવે છે પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે અવિદ્યાથી તિરોહિત થનાર તે પ્રહ્મનું સ્વરૂપ થોડું પણ પ્રકાશિત રહે છે કે નહિ? કઈ પણ પ્રકાશિત રહેતું નથી’ આમ કહો તો પ્રહ્મને તુચ્છતાપત્તિ આવી પડશે, અર્થાત્ એક પ્રકારે તે પ્રહ્મસ્વરૂપનો નાશજ સમજે. યદિ કહો કે કઈક પ્રકાશમાન રહે છે તો એ સદેહ ઉઠે છે કે જ્ઞાનૈકરસ પ્રહ્મનો કયો અશ તિરોહિત રહે છે, અને કયો પ્રકાશિત રહે છે?

બીજી નિરવયવ પ્રહ્મમા વિભાગ ન હોવાથી પ્રકાશ અને અપ્રકાશ બંને એક સાથે રહીજ શકતા નથી યદિ કહો કે ‘જ્ઞાન-સ્વરૂપ પ્રહ્મના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ પ્રકાશ ન થવાનેજ અમે સ્વરૂપ-તિરોધાન કહીએ છીએ’ તોપણ ઠીક નહિ. કારણ કે જે પદ્માર્થ અન્યનો વિષય, સાવયવ, સવિશેષ, અને પ્રત્યક્ષ થાયછે, તેનો સ્ફુટપ્રકાશ, વિશદપ્રકાશ, કિચિત્પ્રકાશ, વિશેષપ્રકાશ, વિગેરે બની શકે છે પરંતુ આપનું પ્રહ્મ તો નિરશ, નિર્વિશેષ, અપ્રત્યક્ષ, અને અવિષય છે, માટે તેનો વિશદપ્રકાશ, કે કિચિત્પ્રકાશ કહેવો એ ભ્રમમા નાખવા જેવું છે.

૪૭ બીજી અવિદ્યા સત્ અને અસત્ બંનેથી વિલક્ષણ હોવાથી અનિર્વાચનીય છે, અપૂર્વ છે.’ આ કથન પણ વિચાર વગરનું છે, ‘કોઈપણ પ્રતીતિ એકજ દેશ અને એકજ કાલમાં

સત્ય વા અસત્યથી જુદી નથી હોતી' એ અમે પૂર્વભાગમાં યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરી આપ્યા છીએ અગર સ્વપ્નપ્રતીતિને લઈને કહેતા હોવ કે ' જેમ સ્વાપ્નિક પદાર્થો ઝાંઝા પછી નથી જણાતા માટે તે સત્ય નથી કહેવાતાં અને સ્વપ્નમાં તેઓની પ્રતીતિ થઈ રહી છે, માટે અસત્ય પણ નથી આમ સ્વપ્નના પદાર્થોની માફક અવિદ્યા (અજ્ઞાન) પણ (બહવ્રત) (હું અજ્ઞાની છું) આ પ્રતીતિથી સિદ્ધ થાય છે, માટે અસત્ય નથી, અને જ્ઞાન થયા પછી જોવામાં પણ નથી આવતી માટે સત્ય પણ ન કહેવાય. તો આ યુક્તિ પણ સમજ વગરનીજ છે સાબળો !' સ્વપ્નના પદાર્થો એકજ કાલમાં સત્ અને અસત્થી ભિન્ન માલમ પડતાં નથી, પરંતુ દેશકાલના ભેદથી જુદા ભાસે છે. જે વખતે તે પ્રતીતિ થાય છે તે સમયે તે (પદાર્થો) સત્યજ છે, અને જ્યારે તેઓને બાધ થાય છે ત્યારે અસત્ય જ હોય છે બનેથી જુદા તો રહેજ કયા? વાસ્તવમાં તો રજજુસર્પ, યુક્તિરજત, તથા સ્વાપ્નિક પદાર્થો વિગેરે બધા પ્રતીતિ થાવ કે ન થાવ, પરંતુ લોકમાં તેઓની અસત્યરૂપેજ પ્રતીતિ પ્રસિદ્ધ છે મૂર્ખમાં મૂર્ખ માણસ પણ તેઓને અનિર્વચનીય અથવા સત્ય સમજતો નથી. જો યુક્તિપ્રધાનવાદીઓ! જરા તો ત્હમારા લૌકાયતિકપણને સમાલો, યુક્તિ અને લૌકથી વિરૂદ્ધ લોકમાં કયાય પણ સત્ અને અસત્થી જુદો દાઈપણ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે કે ?

૪૮ ખરી રીતે જોતા તો શાસ્ત્રમાં માયાદ્વારા ભગવાનનેજ તે સ્વાપ્નિક પદાર્થોનો કર્તા કહ્યો છે માટે સ્વપ્નના સઘળા પદાર્થો માયિક હોવાથી સ્વપ્નનું જ્ઞાન ' અન્યખ્યાતિ'જ છે, પણ કઈ અનિર્વચનીયખ્યાતિ નથી ' ન તત્ર વેદાન્તા પુષ્કરિણ્ય સ્વવન્થો ભવન્તિ ' ' અથ વેદાન્તા. પુષ્કરિણ્ય સ્વવન્થ સ્વજતે ' 'સ વિ કર્તા'

ન ત વિદાય ય હમા જનાનાઽન્યણુષ્માક્રમન્તરા મવતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સમૂહોથી એ જ્ઞાત થાય છે કે 'સત્યસકલપ, સર્વાશ્રયમય, સર્વવિચિત્રશક્તિ, નિખિલગુણગણાણુવ, તે પરમપુરૂષ ભગવાન પોતાની કીડાને માટે સ્વેચ્છાથી સમય સમયપર અનેકશક્તિ-ઓથી અનેક પ્રકારની વિવિધ સૃષ્ટિરચના કરેછે. તે સ્વય એક છે, પણ પોતે અચિત્તશક્તિ હોવાથી કોઇ વખત વિસ્ફુલિગ ન્યાયથી, ક્યારે પુરૂષદ્વારા આકાશ^૧ વાયુ, વિગેરે ક્રમસૃષ્ટિ, કોઇ વખતે સાક્ષાત્સ્વરૂપથી, જ્યારે ક્યારેક માયાદ્વારા^૨ ઈંદ્રબલ જેવાં કાલ્પનિક જગત્તુ નિર્માણ કરે છે.' આ માયિક સૃષ્ટિ અનેક પ્રકારની છે શ્રુતિસ્મૃતિઓમા આ સૃષ્ટિને આલાસ પ્રતિબિંબ, અધકાર, અતરા, પ્રતિધ્વનિ, આવરણ, માયિક, માયા, અને ગધર્વનગર વિગેરે અનેકાનેક શબ્દોથી કહી છે નૃસિંહોત્તર-તાપિનીમા ઋતેર્થ યત્પ્રતીયેત, અને 'ન યદિદમગ્ર આસ ન મવિ-વ્યદતો' ઇત્યાદિ સ્મૃતિમા ઉક્ત અતરા સૃષ્ટિનુ નિરૂપણ કર્યું છે જે માયિક પદાર્થો ઘટાદિપદાર્થોનું ગ્રહણ કરતી વખતે વચમા આવે છે, અને જેની આડ રહેવાથી ભગવદ્રૂપ સત્ય પદાર્થો પણ અસત્ય જેવા લાગી આવે છે, તેને અતરાસૃષ્ટિ કહે છે સત્ય પદાર્થોની ગણતરી જેવી રીતે પ્રપચમા થાય છે, એવી રીતે માયિક સૃષ્ટિ પણ પ્રપચાન્તર્ગત છે, માટે કોઈ સ્થળે પુરાણોમાં વૈરાગ્ય થવા કાળે સ્વમાદિ સૃષ્ટિને લઇ કાર્યસૃષ્ટિને પણ મિથ્યા કહી નાખી છે પરંતુ વાસ્તવમા તો માયિક સૃષ્ટિજ અસત્ય છે, અને કાર્યસૃષ્ટિ બ્રહ્માત્મક છે બને પ્રપચ છે અને બને સૃષ્ટિ છે, માટે લલલલા વિદ્વાનો પણ આ બનેના વિવેકમા ચક્રાર્થજાય છે.

૧ 'તસ્માદ્દા એતસ્માત આત્મન આકાશ સમ્ભૂત' इत्यादि श्रुति. । ૨-
स आत्मानं स्वयमकुरुत' श्रुति । द्वेषाऽपातयत् रेवं च प्राणच' श्रुति ।

વાસ્તવમાં છ પ્રકારની ભગવાને સૃષ્ટિ રચના કરી છે માટે કાર્ય-સૃષ્ટિ અને માયિક સૃષ્ટિ બંને જુદી જુદી છે, અને એથીજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત આપી ભગવત્કાર્યરૂપ સૃષ્ટિને પણ અસત્ય અથવા અનીર્વચનીય કહી નાખવી એ માયાવાદીઓનો ભારે ભ્રમ છે આ સર્વ સૃષ્ટિઓનું વર્ણન શ્રીમદ્માયાર્થ ચરણે આવી રીતે કર્યું છે,—

‘ એવ કદાચિદ્ મગવાન્સાક્ષાત્સર્વ કરોત્યજ ।

કદાચિત્પુરુષદ્વારા કદાચિત્પુનરન્યયા ॥

કદાચિત્ સર્વમાત્રમૈવ મવતીહ જનાર્દન ’ ।

મહેન્દ્રજાલવત્સર્વ કદાચિન્માયયાસ્તુજત્ ॥

અર્ચિત્યાનતશક્તેસ્તદેતદ્વપપદ્યતે ’—તસ્વદીપનિબદ્ધ

અહીં બીજું એટલું પણ કહી નાખીએ છીએ કે માયિક સૃષ્ટિના પદાર્થો યદ્યપિ અસત્ય છે તથાપિ તેનું કારણ તે ભગવાનની શક્તિ, માયા અસત્ય નથી, તે તો પ્રહ્લાત્મકજ છે બાહ્ય-ગરની મત્રશક્તિ અથવા યુક્તિશક્તિથી ઉપજેલા સર્વ પદાર્થો જો કે અસત્ય છે તો પણ તેની ’ તે યુક્તિશક્તિ અસત્ય નથી, નહિ તો બધાય એમ કરી શકે

૪૯ બીજું, જે લોકો ‘ અહમ્બ્રહ્મ ’ આ અનુભવથી જીવ, ઈશાદિ ભાવોની જનયિત્રી માયા અથવા અવિદ્યાની સિદ્ધિ કરવા મથે છે ’ તો તેઓ સર્વથા પરિહાસપાત્રજ છે કેમકે જ્યારે માયાની સિદ્ધિ થઈ જાય ત્યારે જીવસિદ્ધિ થાય છે, અને જ્યારે જીવની સિદ્ધિ થાય ત્યારે તેના આ ઉપયુક્ત અનુભવથી માયાની કે અવિદ્યાની સિદ્ધિ થાય છે, આમ અન્યોન્યાશ્રયરૂપ દોષ આવી

૧ માટે જે માયાને, અથવા છ પદાર્થોને, કે ઉપાધિને ‘ કર્ત્રી ’ માનીને પણ તેને અસત્ય માને છે, એ પુરેપુરું યુક્તિગરનું છે

પડે છે 'છ પદાર્થો અનાદિ છે' આ તેઓના સિદ્ધાંતનું ખડન તો ક્રેતાપતિરૂપ મહાન્ દોષ તેઓને ગળે બઝાડી પૂર્વભાગમાજ અમે કરી આવ્યા છીએ અમે પૂછીએ છીએ કે-મહાશય ! આપના બ્રહ્મે એવું તે શુ પાપ કર્યું કે જેને લીધે માયાએ એને દબડાવ્યું છે, અથવા એને અકસ્માત્ સ્વરૂપવિસ્મૃતિ થઈ ગઈ? કદાચિત્ બીજવૃક્ષ-ન્યાયનું ઉદાહરણ આપી જગતને અનાદિ માની એમ કહો કે 'બ્રહ્મનું પણ પૂર્વજન્મનું કોઈ કર્મ' છે કે જેનાથી તેને આ દોષ લાગ્યો ' તો એ યુક્ત નથી, કારણ કે એવી અવસ્થામા અપ્રામાણિકી અનવસ્થા અને અધર્પરંપરા આવી પડશે અને 'નાસદાસીન્નોસદાસીત' 'નાન્યત્ કિંચન મિષત્' 'સદેવસૌમ્યોદમગ્રઆસીત્' 'અદ સર્વસ્ય પ્રભવ' ઇત્યાદિ હજારો શ્રુતિઓનો વિરોધ થઈ પડશે, કારણ કે આ બધા શ્રુતિ-વચનો બ્રહ્મની પૂર્વમા જગત્સ ભવનો અથવા તેની સત્તાનો નિષેધ કરે છે

૫૦ કદાચ એમ કહો કે 'દશમસ્ત્વમ્' 'દશમો તુ છે' આ વાક્યના જ્ઞાનથી જેમ પોતાને પોતાનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે, તેમ 'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થોના જ્ઞાનથી બ્રહ્મરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે એમા દોષ શુ છે? તો આવું કહેવું પણ મોટી ભૂલ છે, અને પ્રતારણા પણ છે કારણ કે દશમત્વ^૧ ધર્મ^૨ દેહનો છે, દેહ બાહ્ય છે અને દશમી સંખ્યા નવ સંખ્યાઓની અપેક્ષા

૧-सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद् व्यथा ।

सा च विद्योक्त्यै सा च न शब्दात् सुविचारितात् ॥

मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ।

गजानुमान नैव स्यात् सांકર્ષ્યं वा तथा भवेत् ॥

રાખે છે, આવા રથળે શબ્દથી પોતાનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે પરંતુ આત્મા અને બ્રહ્મ બંને આંતર છે માટે આ ઉક્ત દૃષ્ટાંત ત્યાં દાષ્ટાંત સાથે બીજાકુલ બંધ બેસતું નથી. દૃષ્ટાંતમાં દેહનોજ પ્રથમ અનુભવ થાય છે અને સ્મરણ પણ દેહનુંજ થયું, આત્માનો તો કદાપિ અનુભવજ નથી તો પછી સ્મરણ શી રીતે થઈ શકે? શબ્દની તો પરોક્ષજ્ઞાન કરાવવાનીજ મર્યાદા બની રહેલી છે. હવે અગર વાક્યાર્થજ્ઞાન માત્રથીજ સાક્ષાત્કાર માનવા મંડી પડશે, તો પછી શબ્દની ઉક્ત મર્યાદા પડી ભાગશે અને ‘ઘટ’ આવું ઉચ્ચારણ થતાનીજ સાથે ‘ઘટ’ વ્યક્તિનો સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ, બીજું, શબ્દની પરોક્ષજ્ઞાન પેદા કરવાની મર્યાદા યથાસ્થિત (બરોબર) રહેતામાં ચીત્કારથી ગળનું અનુમાન માત્ર થતું હતું પણ હવે તો તેનો સાક્ષાત્કાર પણ થવો જોઈએ જે વસ્તુને પહેલા એકવાર આખોથી જોઈ હોય તો તેનુંજ શબ્દદ્વારા કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન થઈ શકે છે આત્માને બ્રહ્મરૂપથી જાણવામાં ‘તત્ત્વમસિ’ અહીં ‘તત્’ પદવાચ્ય બ્રહ્મના જ્ઞાનની પૂર્વમાં અપેક્ષા રહે છે બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ જાય તો પછી તે રૂપથી આત્માને જાણવામાં આવે પણ બ્રહ્મજ્ઞ પહેલા કદાપિ આખોથી દેખાયું નથી, માટે શબ્દદ્વારા તેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તો પછી તે રૂપથી આત્માનું જ્ઞાન થવું દૂર રહ્યું. માટે વાક્યાર્થ જ્ઞાનમાત્રથી પ્રતિબંધનિવૃત્તિ અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર થવો કોઈપણ યુક્તિથી સિદ્ધ થતું નથી

૫૧ અહીં એક બીજો એવો પ્રશ્ન થઈ આવે છે કે ‘યુક્તિનું’ આવી રીતે ખંડન કરવાથી તો મીમાંસા શાસ્ત્રનુંજ ખંડન થઈ

શબ્દસ્ય સાદ્વચરેણ ચક્ષુષેવ ભવેન્મતિ ।

સ્મારકત્વમતો વાક્યે સહવાજ્ઞાન પુરા ચત

હત્વાદિ ।

તત્ત્વદીપે સર્વનિર્ણયઃ ।

જશે ' તો એનો ઉત્તર એ છે કે-મીમાંસા (વિચારશાસ્ત્ર) કેવલ શ્રવણ કરતી વખતે અમને જે કાંઈ અસંભાવના અથવા વિરૂધ્ધ કલ્પનાઓ થઈ આવે છે માત્ર તેઓનેજ નિવૃત્ત કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મને બતાવવામા તેનું કંઈ કામ નથી બ્રહ્મને તો વેદ જે પ્રમાણે કહે છે તેવું જ માનવું ઉચિત છે. વેદ વહે છે કે ' પરમાત્મા કર-ચરણ રહિત છે તોપણ ચાલે છે અને સર્વવસ્તુને ગ્રહણ પણ કરે છે ' તો હવે મીમાંસાનું અહીં એ કામ છે કે બંને, લોકમાં વિરૂધ્ધ જણાતી વાતો બ્રહ્મમા ઘટે અને લોકો બ્રહ્મને બરોબર સમજી પણ લેય એવી યુક્તિ જોણી કાઢવી ' બ્રહ્મને અમારા જેવા હાથ પગો નથી, પરંતુ અલૌકિક, અપ્રાકૃત છે, અથવા તે પરમાત્મા વિરૂધ્ધ સર્વધર્મેના આશ્રય છે ' એ માટે ' કરચર-ણાદિ ન રહેતાં છતાં પણ હરી ફરી શકે છે ' આ વિચાર કે યુક્તિ અહીં વેદાનુકૂલ થશે અને એનાથીજ લોકોની સમજને નિ સ દેહ કરવી ઠીક છે કારણ કે આમ કરવામા વેદની વાત સ્થિર રહે છે પરંતુ ' બ્રહ્મના હાથ પગો કલ્પના માત્ર છે અને તેનું હરવું ફરવું પણ જીરું છે ' આ યુક્તિ તો વેદની વાતનેજ ઉડાવી મુકે છે, માટે એવી યુક્તિ તો શ્રવણોપયોગી નજ કહેવાય

પર ખીજું, ' જ્ઞાતૃત્વને (જ્ઞાતાપણ) વિકાર કહેવો એ પણ ઠીક નહિ કારણ કે જ્ઞાન જેમા રહેતું હોય તેને જ્ઞાતા કહે છે. જ્ઞાનને ક્રિયા માનવી પણ બૂલ છે લોકમા પણ જેને જ્ઞાન હોય તેને જ્ઞાતા કહે છે

તે જ્ઞાન આત્મા અને બ્રહ્મમા સ્વાભાવિક છે માટે તેને વિકાર કહેવો ખરેખરી બૂલ છે ' સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવ્રણક્રિયા ચ ' શ્રુતિ ।

પર અગર કહો કે ' મકાનમાં છિદ્રોદ્વારા જે હંડાકાર સૂર્યનાં કિરણો આવે છે તેઓની આડે હાથ રાખવાથી તે સ્પષ્ટ માલમ પડવા લાગે છે, અહીં જો કે હસ્ત, સૂર્ય કિરણોથીજ દેખાય છે છતાં પણ એજ હાથ જેમ સૂર્યકિરણોનો અભિવ્યંજક (પ્રકાશક) છે, તેમ યદ્યપિ અહીં કાર અનુભૂતિથીજ પ્રકાશિત છે તથાપિ તે અનુભૂતિનો અભિવ્યંજક પણ થઈ શકે છે' તોપણ એ ઠીક ન કહેવાય કારણ કે સૂર્યકિરણોની જ્યારે હસ્તદ્વારા ગતિ નિરૂધ્ધ થઈ જાય છે એટલે એક સ્થલે તે સર્વ કિરણો એકત્રિત થઈ જવાથી સ્ફુટ દેખાવા લાગે છે. કિરણોનું બાહુલ્ય (જટી) જ સ્ફુટ દર્શનનું કારણ છે, હસ્ત નહિ માટે અનુભૂતિ સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી તે ક્ષણથીજ પણ પ્રકાશિત થઈ શકતી નથી. યદિ જળર-દસ્તીથી એમ માનો તો અન્યાધીન પ્રકાશ હોવાથી આપના કથન મુજબ તે જડ કહેવાશે.

પર ' 'બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોથી થયેલું જ્ઞાનજ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે ' આ વચન પણ માત્ર એક છલ ગ મારી વિશાલ સમુદ્રને ઉલ ધવાના સાહસ જેવું જ છે. પહેલા તો અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જે ભ્રમનિવર્તક જ્ઞાન છે અથવા સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાન છે તે સત્ય છે કે મિથ્યા? સત્ય તો કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ કહેવાથી તો આપનો કેવલાદ્વૈત મતજ ચ પત કરી જશે. અગર મિથ્યા કહો તો એનું નિવર્તક કેણું? ' ક્ષણિક હોવાથી આ ભ્રમનિવર્તક જ્ઞાનજ સ્વયં નંદ થઈ જાય છે' આવું કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણ કે આપને ત્યાં તો નિવર્તક જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેની ઉત્પત્તિ, અને તેનો નાશ, આ સર્વ

કલ્પના માત્ર છે તો હવે અમે પૂછીએ છીએ કે તે નાશરૂપ કલ્પનાનો નાશ તે શું? 'તેને નાશ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે' આમ કહો તો ભુરી વીતશે, કેમકે બ્રહ્મસ્વરૂપ તો સત્ય કે નિત્ય છે તો હવે નાશ નિત્ય વિદ્યમાન રહેવાથી નિવર્તક જ્ઞાન પેદાજ કેવી રીતે થઈ શકે? બીજી બાજુ પશુ પૂછીએ છીએ કે નિવર્તક જ્ઞાનનો જ્ઞાતા કોણ? અધ્યાસ તો જ્ઞાતા ન થઈ શકે, કારણ કે તે તો સ્વયં મિથ્યા હોવાથી નિષેધ અથવા નિવર્ત્ય કોટિમાં આવી ગયો છે અગર બ્રહ્મસ્વરૂપને જ તેનો જ્ઞાતા કહો તો પશુ બે સદહો રહી જાય છે શું બ્રહ્મનું જ્ઞાતૃત્વ અધ્યસ્ત છે કે સ્વરૂપમૃત? 'અધ્યસ્ત' તો કહી શકતા નથી. કારણ કે આ જ્ઞાતૃત્વરૂપ અધ્યાસને માટે પાછી કોઈ બીજી નિવર્તક જ્ઞાનરૂપ હીવાસળીની જરૂર પડશે વળી જ્યારે નિવર્તક જ્ઞાન મહાશયજી પરલોકમા પધારશે એટલે ત્યારે તેના જ્ઞાતૃત્વની ફરી અપેક્ષા પડશે. આવી રીતે આ (અપેક્ષા) કદી અલગ ન થનારી અનવસ્થારૂપ ઊંટોની કતાર (હાર) પાછળ લાગી ફરશે અગર કહો કે ' જ્ઞાતૃત્વ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે ' તો પછી ભલા માણસ! આટલો બધો અગડો શામાટે કર્યો? પહેલેથી જ કહી દેવું હતું ને કે ' બ્રહ્મ જ્ઞાતાપણુ છે ' નમસ્કાર! આપને

પપ બીજી, જે એવું કથન છે કે- ' વેદાતવાક્યોના જ્ઞાન માત્રથી અમનિવૃત્તિ અથવા બધનિવૃત્તિ થાય છે ' તો એ પશુ બૂલભરેલું છે યદ્યપિ જીવને ' હુ બધ્ધ છુ ' આ જ્ઞાન મિથ્યા છે કારણ કે તે ભગવદ્ શ છે, ચેતન છે, માટે તેને બધ સ્વત નથી. તથાપિ તે બધ અપરોક્ષ છે, માટે પરોક્ષરૂપ શબ્દાર્થ જ્ઞાનદ્વારા દુર થાય એવો નથી શબ્દદ્વારા તો પરોક્ષ જ્ઞાનજ થાય છે રજજીભા સર્પનું જ્ઞાન અપરોક્ષ થઈ રહ્યું છે તે સમયે કોઈએ આવી કહ્યું કે 'આ સર્પ નથી પણ રજજી છે' તો અહીં શબ્દદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાન

નથી થયું, પરંતુ નિ સર્પ રબળુના દર્શનથી થયું છે. માટે તેનો તે સર્પભય આ શબ્દજ્ઞાનથી દૂર થઈ શકતો નથી હા, એટલું ચોક્કસ છે કે આવું સાંભળી તે મનુષ્ય 'એણે કહ્યું તે ઠીક છે કે નહિ એ બાબત તે રબળુના અપરોક્ષ જ્ઞાન માટે કોઈને કોઈ ઉપાયોને ખોળે છે,' તો હવે એ સિદ્ધ થયું કે શબ્દાર્થજ્ઞાન અથવા 'તત્ત્વમસિ' ઈત્યાદિ વાક્યાર્થજ્ઞાન સાળળનાર વાક્યાર્થજ્ઞાનીને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવનાર સાધનોમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે, પણ સ્વયં આત્મજ્ઞાન કરાવી દેતું નથી 'દક્ષમસ્ત્વમસિ' આની ભૂલ તો અમે પ્રથમ ભાગમાં કહી આવ્યા છીએ 'શબ્દથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી' એ તો સર્વજનીનજ છે કારણ કે શબ્દ ઇન્દ્રિય નથી અને ઇન્દ્રિયોથી થયેલું જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ થાય છે શાસ્ત્રનું શ્રવણ અને તેનું જ્ઞાન તો મનન, નિદિધ્યાસનાદિ (સાધન ભક્તિ) માં મનુષ્યને પ્રવૃત્ત કરાવે છે.

૫૬ વસ્તુતત્ત્વ તો એ છે કે, દુ.ખાદિકારણ અધ્યાસના ન રહેવાનેજ મોક્ષ કહે છે, પરંતુ આનંદપ્રાપ્તિનું નામ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અથવા નિરતિશયાનંદ પ્રાપ્તિ છે એટલાજ માટે વૈશ્યાનરાવતાર શ્રીમદ્ભવલ્લભાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કે 'કુ-જ્ઞા-માવ મુક્ત ચોતિ પુરુષાર્થદ્વયં મતમ્' યતો વાચો નિવર્તન્તે વિગેરે શ્રુતિઓ મુજબ પરબ્રહ્મ નિરતિશયાનંદ રૂપ છે અને જીવ એવો નિરતિશયાનંદ રૂપ નથી એ પ્રત્યક્ષ છે, માટે 'બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પર' આ તિ પ્રમાણે નિરતિશયાનંદની પ્રાપ્તિ તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર-થીજ થાય છે, શુદ્ધ જીવસાક્ષાત્કારથી નહિ. અને એટલા માટે આચાર્યોએ મોક્ષને સ્વાશ્રય નહિ પણ પરશ્રય માન્યો છે 'સત્પાટ કેવા છે' તેને મળવું ક્યાં સાધનોથી બની શકે છે' આ બાબત અને સાધનોને સાધવાં, આટલું તો મળવા જવાવા-

જાઓને માટે સુલભ છે, પરંતુ તેની સાથે મેળાપ થવો કે નહિં થવો એ તો સમ્રાટના અનુગ્રહ ઉપરજ મુખ્યત્વેન આધાર રાખે છે તેની મરજીમાં આવે તો તે મળી શકે, નહિ તો નહિ. કારણ કે તે સ્વતંત્ર છે, પરંતુ નથી ઠીક એવીજ રીતે બ્રહ્મ પણ પરાતપર છે વેદાદિશાસ્ત્રો તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો તેઓનું સ્વરૂપ, જીવનું સ્વરૂપ, અધ્યાસનું સ્વરૂપ, તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય વિગેરે ખતલાવી ઉદ્ધાસીન રહી જાય છે, પરંતુ ભગવતપ્રાપ્તિ કે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર તો તે પરાતપર પરમાત્માના અનુગ્રહ વગર થઈ શકતોજ નથી અનુગ્રહ થવાનાં સાધનો નિર્દિધ્યાસન (ભક્તિ) વિગેરે છે યદ્યપિ અનુગ્રહ થવો ભગવદધીન છે, સાધનોને અધીન નથી સાધનોનું નિત્ય આચરણ કરતા રહેવું એ જીવનો નિર્દોષક ધર્મ છે, તથાપિ સાધનો સાધ્યા પછી કેટલીક જગ્યાએ અનુગ્રહ જોવામાં આવે છે, એટલે લોકો તેને (અનુગ્રહને) પણ સાધનસાધ્ય માનવા મંડી પડે છે અસ્તુ, આ વિષયને અમે તૃતીયભાગમાં સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચીશું અહીં તો પ્રસ્તુત વાત ઉપરજ રહેવું ઠીક છે. હા, તો હવે એ સિદ્ધ થયું કે વાક્યાર્થ જ્ઞાનમાત્રથી ન તો ભ્રમનિવૃત્તિ થાય છે અને ન તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનથી તો માત્ર સાક્ષાત્કારના સાધનોમાંજ પ્રવૃત્તિ થાય છે જબરહસ્તી કરવાથી તો મનન નિર્દિધ્યાસનજ વ્યર્થ થઈ પડે છે, કારણ કે જ્યારે શ્રવણ અથવા વેદવાક્યાર્થજ્ઞાનથીજ કાર્ય થઈ ગયું તો પછી મનન અને નિર્દિધ્યાસન (મીમાંસા અને મનોનિવેશ) ની શી જરૂર રહી ?

૫૭ કહાચ કહો કે ' મનન અને ભક્તિ બંને વાક્યાર્થ-જ્ઞાનનાજ અંગ છે, કારણ કે ભક્તિ વગર વેદાર્થજ્ઞાન થતું નથી

૧ વિષ્ણો કૃપાવિશિષ્ટાનાં તત્પદ નામ્યયા મવેત્ । इत्यादि निबध. ।

શ્રવણાનંતર મનન અને નિદિધ્યાસન (ભક્તિ) થી વેદાર્થજ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ આ બધો પ્રપચ મિથ્યા છે એવું વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે. આવું જ્ઞાન જ્યારે થાય ત્યારે પ્રતિબંધનિવૃત્તિ થાય છે, અને બંધનિવૃત્તિ થઈ એટલે આપોઆપ પછી પ્રહ્લસાક્ષાત્કાર થાય છે માટે વાક્યાર્થ જ્ઞાનના શેષ (અંગ) મનન અને નિદિધ્યાસન છે, અને પ્રહ્લસાક્ષાત્કાર તો વાક્યાર્થજ્ઞાનથીજ થાય છે ” તો આ વાત ઠીક નથી, કારણ કે નિદિધ્યાસનને વાક્યાર્થજ્ઞાનનો ઉપાય માનવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી પડશે કેાંઈ નિર્દોષ અને કલ્યાણશુભુશાળી સાકાર આશ્રયમાં (અર્થાત્ ભગવાનમાં) મનને સ્થિત કરી દેવું એવું નામ નિદિધ્યાસન છે. સમગ્ર વેદ-વાક્યોનો ખરેખર અર્થ પ્રહ્લ છે. મનોનિવેશ પ્રહ્લરૂપ આશ્રયની અપેક્ષા રાખે છે, અને આપના કહેવા મુજબ વાક્યાથ જ્ઞાન નિદિધ્યાસનની (મનોનિવેશની) અપેક્ષા રાખે છે વાક્યાર્થજ્ઞાન થઈ બચ તો તેના વિષયરૂપ પ્રહ્લનું નિદિધ્યાસન થઈ શકે, અને નિદિધ્યાસન થાય તો વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય આ કેવું ચક્ર ! !

૫૮ અગર કહો કે ‘ અમારે ત્યાં વેદવાક્યનો અર્થ શુદ્ધ પ્રહ્લ છે, અને ધ્યાન તથા ભક્તિનો વિષય શબ્દપ્રહ્લ અથવા માયિક પ્રહ્લ છે માટે ઉક્ત અન્યોન્યાશ્રય રહેતો નથી ’ તો પછી નિદિધ્યાસન વાક્યાર્થજ્ઞાનનો ઉપાય (અંગ) નહીં રહી શકશે. અને તે વ્યર્થ પણ થઈ જશે કારણ કે અન્યનું નિદિધ્યાસન અન્યનું જ્ઞાન શી રીતે કરાવવા લાગ્યું જ્ઞાત વિષયમાં નિરંતર મનોનિવેશ કરવો એવું જ નામ તો નિદિધ્યાસન છે અને તે જરૂર વાક્યાર્થજ્ઞાન પછીજ થઈ શકે છે, વાસ્તે ધ્યાન વા ભક્તિ વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ અથવા અંગ છે એ કહી શકતા નથી ખરી વાત તો એ છે કે-ભક્તિ અથવા ધ્યાન બંને ધ્યાતા, ધ્યેય, -ભક્ત

આકાર વિગેરે પ્રપંચની અપેક્ષા રાખે છે અને આપને ત્યાં તેો નિપ્રપંચ અદ્વાત્મક વાક્યાર્થજ્ઞાન કરવું છે માટે આપના વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં નિર્દિષ્ટાસનાદિનું કંઈ કામ પડતું નથી અને માટેજ 'મન્તવ્યઃ નિર્દિષ્ટાસિતવ્ય' વિગેરે વિધિ વ્યર્થ પડે છે. તેા હવે આટલા પદ્ધતિથી એ સિદ્ધ થાય છે કે 'શુદ્ધ બ્રહ્મ નિરાકાર, નિર્ધર્મક, અકર્તા, અલોકતા છે, અને સૌપાદિક શબ્દબ્રહ્મ સાકાર, સધર્મક, કર્તા લોકતા, ઇત્યાદિ છે, અને નિર્વિશેષ અનુભૂતિજ બ્રહ્મ છે' 'આ પક્ષ તદ્દનજ અસંગત' અરમ્ભ, અને સુક્તિઓથી પણ અસિદ્ધ છે' શાસ્ત્રમાં તેા ઉક્ત વાતનો ગંધ સુધાએ પણ નથી મળતો

‘શાસ્ત્રમાં કયાંય પણ—“ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક, અને કેવલ એક જીવજ બ્રહ્મ છે’ આવું મળતું નથી

પદ—‘તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો’ આ વાક્ય ‘જીવજ બ્રહ્મ છે’ આ વાતની સાબીતી કરતું નથી એ અમે પૂર્વભાગમાં સારી રીતે સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ ‘અસિ’ પદના સામર્થ્યથી ‘ત્વ’ પદની અનુવૃત્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે. કિવા ‘અસિ’ અવ્યય ‘ત્વ’ વાચક માન્યું છે. આવી રીતે ‘તત્ત્વમસિ’નો અર્થ એ થયો કે—હે શ્વેતકેતુ! જેવી રીતે બીજા બધા પદાર્થો બ્રહ્માત્મક છે, તેમ જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી અથવા બ્રહ્માત્મક હોવાથી બ્રહ્મ છે’ આવું શાસ્ત્રોમા મળી આવશે પરંતુ ‘બ્રહ્મજ જીવ’ છે, અથવા જીવજ બ્રહ્મ છે, જીવથી ભિન્ન વાસ્તવમાં બ્રહ્મ કેમ છેજ નહિ’ આ વાત શાસ્ત્રોમાં કદી મળતી નથી. સુક્તિઓનું તેા બ્રહ્મવિષયમાં કાંઈપણ લેવણ દેવણ નથી’ એ અમે બહુશ સિદ્ધ કર્યું છે

૬૦ ‘અસ્પૃશ્યમનણુ’ ‘બ્રહ્માર્વચમનપર’ અન્યદેવ તદ્ વિદિતાત્’
 યસ્યામત મત તૈસ્ય’ ‘ન દિ વિદ્વાતેર્વિદ્વાતાર વિજાનીયાત્’ ‘નેદં
 ચદિદ્યુપાસતે’ ઈત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મને નિર્ધર્મક અથવા અલ-
 જનીય માનતા હોય તો મોટી ભૂલ છે કેમકે આ શ્રુતિઓ તો
 માત્ર બ્રહ્મમા પ્રાકૃત ધર્મોનોજ નિર્બેધ કરી રહી છે અને આરોપ્ય-
 માણુમાં (આરોપ કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં) ભજનનો નિર્બેધ કરી
 રહી છે.’

‘પુરુષો’ વા ગૌતમામ્નિ’ અહીં પુરુષ અને સ્ત્રીમાં અગ્નિ-
 પણુનો આરોપ કર્યો છે. ‘મનોબ્રહ્મેત્યુપાસીત’ અત્રે મનને આરો-
 પિત બ્રહ્મ કહ્યું છે. માટે જ્યાં આવું આરોપિત બ્રહ્મત્વ હોય
 ત્યાંજ ભજનનો નિર્બેધ કર્યો છે, પણ કાઈ મુખ્ય બ્રહ્મના ભજનનો
 નિર્બેધ કર્યો નથી. આ વાત જો ફરીથી જ્ઞ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી
 સ્પષ્ટ થાય છે. યદિ ઉક્ત આશય ન હોય તો એકજ ‘જ્ઞ’થી
 કાર્ય પુરૂ થઈ જતું હતું તો ફરીથી ‘જ્ઞ’ શબ્દનું શુ પ્રયોજન
 હતું ‘‘ યસ્યામત’ વિગેરે શ્રુતિથી બ્રહ્મ કોઈનો વિષય નથી અને
 તે હેય પણ નથી, આમ કહેતા હોય તો પણ ઠીક નહિ. કારણ કે
 આ શ્રુતિઓ તો ‘કોઈ પણ બ્રહ્મને પુરી રીતે જાણી શકતું નથી’
 એટલું માત્રજ પ્રગોષે છે, અથવા ભગવાનના અનુગ્રહથીજ બ્રહ્મને
 જાણી શકે છે.’ જો કોઈ અનુગ્રહ વગરજ બ્રહ્મજ્ઞાન મારે દાવો
 કરતો હોય તો તે કંઈ પણ જાણતો નથી. એટલુંજ માત્ર તેણે
 કહેવાનું તાત્પર્ય છે. સમુદ્રને જોઈ કોઈ કહે કે ‘આનો પાર નથી’
 તો શું ખરેખર એનો પાર નથી? હા, એટલું હોઈ શકે છે કે
 મનુષ્ય તરીકે એનો પાર કરી શકતો નથી

૧ અર્થાત્ જ્યાં અબ્રહ્મને પણ યદા માની લીધું હોય વાસ્તવમાં
 તે બ્રહ્મ નહિ હોય તો એવાનું ભજન ન કરે એમ કહે છે

‘ જોમ હરીઓ મોટો ખડોળો તથા ગભીર છે વાસ્તે તેનેા અચર તટ મનુષ્ય દૃષ્ટિની બહાર છે માટે નિષેધ યુક્તજ છે તેમ પ્રહ્મ પણ સ્વાભાવિક, નિર્દોષ, અનત કલ્યાણગુણોથી વિભૂષિત છે. તે કોઇના બાણવામા નથી આવતુ તેનાં અનતસ્વરૂપો છે, અનતગુણો છે આવીરીતે યદિ કોઇ તેને પૂરી રીતે ન બાણે તો શુ તે જ્ઞેય નથી, વા વિષય નથી ? ગગામા બધાય સ્નાન કરે છે, તેમાથી કોઇ મનુષ્ય, તરતા ન આવડતુ હોવાથી કે દુર્બલતાના કારણે અગર તેની (ગગાને) સામે પાર ન જઇ શકયો તો એથી કઇ એમ નહિં કહી શકાય કે ગગા સ્પર્શકરવા પણ યોગ્ય પણ નથી પ્રહ્મ સ્વતંત્ર છે, અનત કલ્યાણગુણશાલી છે, તેને કોઇપણ યોતાના સામર્થ્યથી બાણી શકતો નથી, અથવા દેખી શકતો નથી અથવા આ પ્રાકૃત નેત્રોથી કોઇ એને ન જોઇ શકે તો તેથી એમ નહિં કહી શકાય કે- ‘ પરમાત્મા દેખવા લાયક નથી વા બાણવા યોગ્યજ નથી. ’ ભલા કોઇ હૈયાકૂટાને કે ભાગ્ય વગરનાને તેનુ દર્શન ન થતુ હોય પણ પરમભાગ્યશાલીઓ તો તેનુ દર્શન કરેજ છે

૬૧-જે વસ્તુ પૂર્વે કહી દેખાઇ, સંભળાઇ, કે સમજાઇ હોય તેનો તો નિષેધ કરાય જ છે પણ કહી ન દેખેલી, ન સાંભળેલી, અને ન સમજેલી વસ્તુનો કોઇપણ નિષેધ કરતો નથી. લોકમા દૃષ્ટ, શ્રુત અને જ્ઞાત સર્વ પદાર્થો પ્રાકૃત છે, નશ્વર છે માટેજ વિષય પણ છે હવે અગર એવા ધર્મોનો અથવા આકારનો પ્રહ્મમા શ્રુતિ નિષેધ કરતી હોય તો એ વાતને કોણ ન સ્વીકારે ? અર્થાત્ બધાય સ્વીકારે અને એવુંજ (પ્રાકૃત) આરોપિત ‘ પ્રહ્મત્વજ જડ અને નશ્વર છે, પરતુ અપ્રાકૃત, અલૌકિક, સ્વરૂપભૂત પ્રહ્મ,

નિર્ધર્મક છે. અથવા એવા ધર્મોનો બ્રહ્માં નિષેધ છે, એ વાત સુક્તિ તથા શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થતી નથી

અનુમાનાદિ યુક્તિઓથી પણ શાસ્ત્રોક્ત બ્રહ્મની

સિદ્ધિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષ.

૬૨-કેટલાકનો એવો મત છે કે સાવચવ સઘળા પદાર્થો કોઈને કોઈએ બનાવેલા હોય છે, માટે તેને કાર્ય કહે છે પૃથ્વી, પર્વત, જલ, વિગેરે એનેકાનેક પદાર્થોનું જ નામ જગત્ છે. તે બધું પૃથિવ્યાદિ કાર્ય અવયવવાળું છે, એટલા માટે એને કોઈએ જરૂર બનાવ્યું છે વસ્તુના બનાવનારને કારણેનું, (જેથી કાય બને તે દ્રવ્ય, જેની સહાયથી બને તે સમગ્ર સહાય સામગ્રી) તથા તેના પ્રયોજનનું, તેમજ બનાવવાની ક્રિયા વિગેરેનું જ્ઞાન જરૂર થવું જોઈએ મોટું વિસ્તીર્ણ અને આશ્ચર્યકારક આ જગત્ રૂપ કાર્ય છે તો એનો બનાવનારો પણ જરૂર કોઈ હોવો જોઈએ. આવા કાર્યનો કર્તા સાધારણ અદ્વૈત થઈ શકતો નથી માટે કાર્યને નિહાળી આવું કાર્ય કરવામા સમર્થ, કોઈ સર્વજ્ઞ કર્તાનું અનુમાન થઈ આવે છે. અને તેજ સર્વજ્ઞ, સર્વસમર્થ, કર્તા આપણો ઇશ્વર છે અહીં આવો અનુમાનપ્રયોગ પણ થઈ શકે છે. જે જે સાવચવ છે તે સર્વ કાય છે, જેમ ઘટ જગત્ સાવચવ છે માટે તે કાર્ય છે. અને જે કાર્ય છે તો તેની પહેલા લઘુનુસાર કોઈ બુદ્ધિમાન કર્તાની પણ આસ જરૂર છે જગદ્રૂપ સર્વ મહાન્ વિસ્તીર્ણ અને વિલક્ષણ છે, માટે એનો બનાવનાર પણ સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા ઇશ્વર સિદ્ધ થાય છે. તો પછી સુક્તિઓથી બ્રહ્મની સિદ્ધિ થતી નથી એમ શા માટે કહો છો ?

ઉત્તરપક્ષ.

૬૩ અનુમાનથી 'અળોરળીયજ્ઞ મહત્તો મહીયાન્' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા વર્ણવેલું, લૌકિક યાવત્કર્તાઓથી વિલક્ષણ, વિરૂદ્ધ-ધર્માશ્રય પ્રદાની સિદ્ધિ થતી નથી એ વસ્તુનો નિયતપણે સંબંધ મળવો તેને વ્યાપ્તિ કહે છે જેમ ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિ. પરંતુ ત્યાં એટલું બીજું પણ છે કે તેઓને એકાદ એ વાર એક સાથે આપોથી જોઈ લીધા છે એટલે જેમ કાર્ય છે તેમ તેનો બનાવનાર પણ જરૂર છે એ ઠીક છે પરંતુ ત્યાં એટલું બીજું પણ સાથે લાગ્યું છે કે અનેકવાર લોકોએ એટલે બનાવતા કુંભારને જોયો છે માટે ત્યાં કાર્યત્વેન, કર્તૃત્વેન, (કાર્યકારણ-પણાથી) વ્યાપ્તિ ઠીક છે

પરંતુ 'ઈશ્વરે જગત્ બનાવ્યું છે' આ વાત જ્યારે કોઈએ જોઈ નથી તો પછી અનુકૂલ તર્ક ન મળવાથી ત્યાં આ વ્યાપ્તિનું દૃષ્ટાંત આપી અદૃશ્ય વસ્તુ ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરવી એ ભીંત આધાર) વગર ચિત્ર ચીતરવા જેવું છે

એક વાત બીજી પણ છે કે ઘડો, માટલું, અથવા એવી બીજી અનેક વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે માટે તેઓનો કર્તા કોઈ છે, એ ઠીક છે. પરંતુ પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ વિગેરે પદાર્થો તો એવાં છે કે જેઓનું બનાવવુંજ અશક્ય છે, માટે શક્યક્રિય (જેની ક્રિયા થઈ શકે) પદાર્થોનું દૃષ્ટાંત આપી અશક્યક્રિય પૃથ્વી, જલાદિને કાર્ય માનવુંજ પ્રથમ હાસ્યક્રિય છે. અને આવા કાર્યથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરવી તે તો આકાશકુસુમોથી નીપજેલા અત્તરની નદી ઊંઘેવડાવવા બરોબરજ છે. જ્યાં 'હેતુ' પ્રત્યક્ષાદિ અભાણોથી પણ જ્ઞાત થતો હોય ત્યાં તો તેના ઉપર આવી પડતાં

દોષોનો ઉધાર થઈ શકે છે, પરંતુ અહીં તો ‘જગત્ કાર્ય’ છે’ આ હેતુ અન્ય પ્રમાણોથી જ્ઞાત થયો નથી માટે અહીં આવી પડતા દોષોની નિવૃત્તિ કોઈપણ પ્રકારે થઈ શકતી નથી. અને એટલા માટે કાર્યબલથી પણ કંઈ કામ સરતું નથી

૬૪ પૃથ્વી, દરીઓ, અગ્નિ, વિગેરે યદ્યપિ કાર્ય છે તથાપિ એ બધાને કોઈએ એકજ વખતમા બનાવી દીધા છે એ કેવી રીતે કહી અને બાણી શકીએ? ઘટની માફક આ બધાં એક તો છે નહિ કે જેથી એકજ સમયમાં એકજ આદમીથી બની શકે અને આ તો બધા અલગ અલગ છે માટે એના બનાવનારા પણ ભિન્ન ભિન્ન અનેક હોવા જોઈએ અનેક ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓનાં અનેક અલગ અલગ કર્તા હોય છે એ લોકમા દૃષ્ટ છે માટે એક કર્તાની સિધ્ધિ થઈ શકતી નથી. એકજ આદમી દુનીઆના બધા કાર્યોને કરી લેય એવો કોઈ ચતુર કર્તા લોકમા જોવામાં આવતો નથી. એ માટે પણ (અનુમાનથી તહમારી યુક્તિથી) ઇશ્વરની સિધ્ધિ થઈ શકતી નથી

૬૫ બીજી, જગતને બનાવનારો ઇશ્વર શરીરી છે કે શરીર વગરનો? ‘શરીર વગર તે કાર્ય બનાવે છે’ એ તો કહી શકાય નહિ કારણ કે લોકમા એવું કયાય પણ જોવામાં આવતું નથી. કદાચ કહો કે ‘તે ઇચ્છામાત્રથી બધું કરી શકે છે’ તો પણ ઠીક નહિ. કારણ કે ઇચ્છા પણ શરીરનેજ થાય છે શરીર વગરના આદમીને કદી કંઈ પણ ઇચ્છા થતી નથી અગર કહો કે ‘ભલે દેહ ન રહો તોપણ મન તો નિત્ય છે. બસ, તે માત્ર મનના સંકે-
દપથી જગત્ બનાવી શકે છે.’ તો પણ યુક્ત નથી, કારણ કે યોગી અને યુક્ત જીવોને પણ મન હોય છે તોપણ તેઓ કાશ્

કરતા બેવામા આવતા નથી. કદાચ કહો કે ‘ શરીરવાળોજ ઇશ્વર જગતનો બનાવનાર છે ’ તોપણ બની શકતું નથી અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ‘ તે ઇશ્વરનું શરીર નિત્ય છે કે અનિત્ય ? ’ કદાચ તેનું શરીર નિત્ય કહો તોપણ યુક્ત નહિ, કારણ કે યદિ સાવચવ હોવા છતાં પણ શરીર નિત્ય છે તો પછી જગત પણ સાવચવ હોવાથી નિત્યજ લેખાશે અને એમ થવાથી પછી તેના કર્તાની શી આવશ્યકતા રહેવાની ? આગર કહો કે— ‘ તેનું શરીર અનિત્ય છે ’ તો એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ‘ તે શરીરને કોણે બનાવ્યું ? ’ ‘ ઇશ્વરે પોતે પોતાનું શરીર બનાવ્યું ’ આમ કહો તો અશરીરી તે શી રીતે શરીર બનાવી શકશે ?

‘ અન્ય શરીરથી તે શરીર બન્યું ’ છે ’ આમ કહો તો ‘ જે અન્ય શરીરથી તે શરીર બન્યું છે તે શરીર કયાથી બન્યું ? આમ પ્રશ્ન પરંપરા આગળને આગળજ ધપ્યા કરશે. માટે અનુમાનથી ઇશ્વરની સિદ્ધિ કરવી પોતાના પગપર પોતાના હાથે કહાડી મારવા જેવી છે માટે કહ્યું છે કે:—

અઢૌકિકાસ્તુ યે માવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ ’

શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રાદિશાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થયેલા

બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મસ્વરૂપનો નિર્ણય

૬૬ હવે અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે અન્યવાદીઓએ કહેલા બ્રહ્મનો તો શાસ્ત્રમાં પત્તો પણ મળતો નથી એ કીક છે પરંતુ સિદ્ધાંતમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું માનવું બેઠ્યું ? તો એનો ઉત્તર એટલેજ છે કે— ‘ કૃષિર્મૂલાચક શબ્દો નશ્ચ નિવૃત્તિવાચક । તયોરૈક્ય પર બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते । ’ ઓં તત્સત્પર બ્રહ્મ કૃષ્ણા-

ત્મકો નિત્યાનર્થસ્વરૂપઃ । ' યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । ' સ
 ર્શર્શાચક્રે ' 'સર્વસ્ય વશી' 'ય સર્વજ્ઞ' 'વિશ્વતઃશ્રુત' 'સર્વકામ'
 સર્વગથ સર્વરસ' 'આત્મા વા રે' 'તદેજતિ તનૈજતિ' 'અપાણિવાદો
 જ્ઞાનો' 'અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્' 'યતો વાચો નિવર્તન્તે'
 'કશ્ચિદ્દોર પ્રત્યગાત્માનમૈશત્' 'તતસ્તુ ત પश्यते निष्कल ध्यायमानः'
 'પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વામાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ' 'સત્યં
 વિજ્ઞા નમાનદ બ્રહ્મ' 'સદૈવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્' 'સ આત્માનં
 સ્વયમકુરુત' 'સર્વં પુરુષ પવેદ' 'મત્ત' સ્મૃતિર્જ્ઞાનમ્' 'અહં
 સર્વસ્ય પ્રભવ' 'મત્ત પરતર નાન્યત્' 'અતોસ્મિ લોકે વેદે ચ
 પ્રથિત પુરુષોત્તમ.' 'નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આત્મતત્ત્વ' 'ત્વમશ્વરં
 પરમ વેદિતવ્ય' 'નમો નમસ્તેસ્તુષમાય' 'શ્રિયા પુઠ્ઠ્યા ગિરા
 કાન્ત્યા' 'ત્વ બ્રહ્મપૂર્ણમમૃત વિગુણ વિશોકપ્રાનદમાત્રમાવિકાર
 મનન્યદન્યત્' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિ તથા 'સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ' 'પ્રકૃ-
 તિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા હૃદાન્તાઽનુષ્યોઘાત્' 'અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્'
 'અપિ ચ સરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્' 'ઉભયગ્વપદેશસ્તદિ-
 કુહલચત્' 'નાનુમાનમતસ્કુતે' પ્રકૃતૈતાવચ્ચ હિ પ્રતિષેધનિ તતો
 બ્રવીતિ ચ મૂય' 'આનદમયોઽમ્યાસાત્' 'આહ ચ તન્માત્રમ્'
 ઇત્યાદિ સૂત્રોત્થી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા,
 પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ આનંદમય છે. સાકાર છે, પ્રાકૃત
 ગુણ આકારાદિથી રહ્ય છે, શબ્દબલથી અનેક વિરૂદ્ધ શક્તિ-
 ઓનો આશ્રય છે, અર્થબલથી વિરૂદ્ધ સ્વરૂપાત્મક વિવિધ
 સર્વ ધર્મોથી વિભૂષિત છે, વાતસલ્યાદિ સમગ્ર ઉત્તરોત્તમ ગુણ-
 રત્નોનો રત્નાકાર છે. આજ બધા સિદ્ધાંત આરભના શ્લોકમાં
 પણ કહી આવ્યા છીએ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે - 'एते
 चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणा' હું કયા સુધી કહું ? એવું

કોઈપણ શાસ્ત્ર નથી કે જ્યાં ભગવાનમાં સ્વાભાવિક નિત્ય ગુણો ન માન્યા હોય ધર્મ અને ગુણો રહેતા છતાં પણ જરાય દ્વેતગ ધ નથી રહેતો, કારણ કે પરબ્રહ્મના ગુણો અથવા ધર્મો સ્વરૂપાત્મક છે એ માટે વેદાતસૂત્રોમા શ્રીવ્યાસજીએ કહ્યું છે કે ' પ્રજ્ઞાનામ્રય-વદ્ વા તેજસ્ત્વાત્ ' સૂર્ય અને તેજું તેજ બને જો કે અલગ અલગ દેખાય છે, છતાં પણ તેમાં દ્વેત નથી કારણ કે તેજ તેજ સ્વરૂપથી જુદું નથી, સ્વરૂપાત્મક છે. જે વસ્તુનો જેવો સ્વભાવ હોય તેને તેવું જ માનવું પડે છે ભગવાન સમગ્ર જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ હોવા છતાં પણ થોડે નિર્વિકાર છે અને આમકામ છે. આમ પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. કદાચ કહે કે ' સૃષ્ટિકા ઘટનું ઉપાદાન કારણ છે પરંતુ તે જેમ ઘટમા બધીને બધીજ લાગી જાય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પણ જગતને બનાવતી વખતે બધુંજ 'ખર્ચાઈ જવું' એકજો બીજું, નિમિત્ત માનવામાં પણ અવયવ વગરનું' તે બ્રહ્મ જગતને શી રીતે બનાવી શકે ? તો એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે તે ભગવાન અચિત્ત્યક્તિ છે. ત્યાં (બ્રહ્મમા) પરસ્પર વિરૂદ્ધ જેવી દેખાતી વાતો પણ સંભવી શકે છે વેદે, તેને નિરવયવ અને કર્તા, ઉપાદાન તથા વિકારરહિત કહ્યું છે. ' માટે આસ્તિકે તો જેવું વેદે કહ્યું તેવુંજ માનવું' આવશ્યક છે. અને માટેજ ભગવાન બાદરાયણે ' શ્રુતેસ્તુ શ્રાવ્યમૂલ્કત્વાત્ ' આ સૂત્ર થોભયું છે, આ સૂત્ર ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યજી પણ પહેલા તો બ્રહ્મને વિરૂદ્ધધર્માશ્રય માની બરોબર આસ્તિકોના જેવુંજ સમાધાન કરી જાય છે. પરંતુ કંઈ બંધર પડતી નથી કે શા માટે તે આગળ જઈ આસ્તિકોના કર્ણકુહરને પોતાના કટુ બૌદ્ધબીતના સૂરથી પુરવા મંડી પડે છે ચાર પાંચ અંધો ભેગા મળી હાથીને બાણીને વણું ન કરવા

લાગે. ઠીક છે અગર તે લોકો જોમ કહે કે 'અમે હાથીનું જોકે જોકે અવયવ અનુભવ્યું' છે પણ કાંઈ જોકે જોકે અવયવ હાથી નથી, તો આવી વાત માની શકાય, પરંતુ તેઓ યદિ કહેવા લાગે કે 'નહિં નહિ, હાથી તો સુપડા જેવો છે ઇત્યાદિ' તો જરૂર તેઓ તેને ન જાણી શકયા જોમ કહેવું પડશે. બસ, અન્યવાદીઓની પણ આવીજ હાલત છે, કોઈ બ્રહ્મની તિરોભાવ શક્તિનેજ લઇને કહે છે કે 'બ્રહ્મ શૂન્ય છે, અનિર્વાચનીય છે' ઇત્યાદિ વિરુદ્ધધર્માશ્રય અથવા વિવિધ ધર્મોના આધાર હોવાથી બ્રહ્મ પોતે ભલે તેનું કથનનું પણ અનુસરણ કરતું રહે તો પણ કહેવું પડશે કે આવું કહેનારા તેઓ ખરેખર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી, જોમ પ્રતીત થાય છે પૂર્વોક્ત આ બધી વાતો ભગવાન્ શ્રીમદ્ભવલ્લભાચાર્યચરણે તત્ત્વદીપ નિબંધમાં કહી છે—

‘સાંચિદાનદરૂપ દ્વ બ્રહ્મવ્યાપકમવ્યયમ્ ।
 સર્વશક્તિ સ્વતંત્ર ચ સર્વજ્ઞ ગુણવર્જિતમ્ ॥
 સજ્જાતીયવિજ્જાતીય સ્વગતદ્વૈતવર્જિતમ્ ।
 સત્યાદિગુણસાદૃશ્યૈર્યુક્તમોત્પત્તિકૈ સદા ॥
 સર્વાધારં વક્ષ્યમાયમાનન્દ્યાકારયુત્તમમ્ ।
 પ્રાપશ્ચિકપદાર્થાનાં સર્વેષાં તદ્વિલ્લભણમ્ ॥
 જગત સમવાયિ સ્થાન્તદેવ ચ નિમિત્તકમ્ ।
 કદાચિદ્રમતે સ્વસ્મિન્પ્રપન્નેષિ ક્વાચિત્સુક્ષ્મ ॥
 સર્વવાદાનવસરં સર્વવાદાદ્યરોષિ તત્ ।
 અનતમૂર્તિં તદ્દ્વ બ્રહ્મ ક્ષુદ્રસ્થં ચલમેવ ચ ॥
 વિરુદ્ધસર્વધર્મામાશ્રય યુક્તવગોચરમ્ ।
 આવિર્ભાવતિરોમાર્થે મોહિનિ બ્રહ્મરૂપતઃ ॥

શ્રદ્ધિયાણાં તુ સામર્થ્યાદ્દૃશ્ય સ્વેચ્છયા ચ તત્ ॥

તત્ત્વકીપનિવૃત્ત-શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમ્

૬૭ ‘આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્’ ‘સત્ય વિજ્ઞાનમાનન્દ બ્રહ્મ’ વિગેરે શ્રુતિઓથી એજ પ્રતીત થાય છે કે પરમાત્મા આનન્દાનુભવરૂપ છે, નિત્યવર્તમાન રહેવાથી તેને સત્ પણ કહે છે, માટે તે સામ્યદાન દે રૂપ કહેવાય છે. ‘આનન્દ બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કૃતશ્ચન’ ‘આનન્દ બ્રહ્મણો રૂપ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે રૂપની માફક પરમાત્મામાં રૂપથી અલિખ કોઈ ધર્મરૂપ પણ આનન્દ છે, અને એજ ત્યાં આકાર, વસ્તુ, આનુભવ, પ્રભૃતિની જગ્યાએ છે આજ આનન્દરૂપ આકાર સૃષ્ટિની પહેલા રૂપ સાથે એટલો તો મળેલો રહે છે કે તે વખતે બધાને પરબ્રહ્મ નિરાકારજ દેખાય છે અને એજ વાસ્તે એને કોઈ કોઈ ક્ષેત્રે નિરાકાર, અસત્ વિગેરે શબ્દોથી વ્યવહરો છે વાસ્તવમાં તો સર્વત્ર નિરાકારનો ‘પ્રાકૃત આકાર રહિત’ એવોજ અર્થ કરવો ઘટે, અને અસત્નો ‘અરૂપ’ અર્થ કરવો જોઈએ પ્રભુશ્રીની બહિઃ ક્રીડાજ જગત્ અવસ્થા છે, અને આપશ્રીની અંતઃક્રીડા સૃષ્ટિની પૂર્વની અવસ્થા છે ‘एकोऽहं बहुस्या’ આ વિચાર પ્રમાણે જ્યારે તે ભગવાનને બહાર રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ એટલે તે પોતાના તે ધર્મેને પોતાથી જુદા કરે છે; જેથી ધર્મેના તિરોભાવ, વિગેરે વિવિધ તારતમ્યોથી આ જગત્ પ્રકટ થવા લાગે છે પ્રથમ જે રૂપદ્વારા તે જુદાં પડે છે તેનેજ શ્રુતિઓમાં અક્ષર, ધામ, સમષ્ટિજીવ, બ્રહ્મ, ચરણ, અને મહિમા વિગેરે શબ્દોથી સંબોધ્યું છે શ્રીપુરૂષોત્તમ ભગવાન્ અને અક્ષર એ બંને સૃષ્ટિની પહેલા સુમશક્તિ રહે છે અક્ષરની બે પ્રકારે રૂપિતિ થાય છે. ભક્ત લોકોને તો વ્યાપિ વૈકુંઠ, ભગવદ્ધામ,

ઇત્યાદિ રીતિથી તેનો પ્રકાશ થાય છે. માટેજ શ્રીગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવતમા કહ્યું છે કે-‘ ય પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ વામ પરમ મય ’ ‘ દર્શયામાસ લોકે સ્વ ગોપાતાં તમસ પરમ્ ’ આ ઉક્ત પ્રકારની સ્ફૂર્તિમા થોડાએક ભગવદ્ગુણોનું પ્રાકટ્ય અને અન્યોનો તિરોભાવ રહે છે શુદ્ધાદ્વૈતજ્ઞાનીઓને એજ અક્ષરની સ્ફૂર્તિ માત્ર પ્રકાશ રૂપે થાય છે કારણ કે તે વખતે તેઓના હૃદયમાં એક જ્ઞાનશક્તિ સિવાય બીજી બધી શક્તિઓનો ત્યાં તિરોભાવજ હોવાય છે માટે તેઓ એને નિર્ધર્મક કહે છે એ વાસ્તે શ્રીમદ્ભાગવતમા કહ્યું છે કે-‘ સમુપવચ્છન્નપવદપતકર્ચ તન્મૂલ-મૂલ પદમામનન્તિ’ એજ અક્ષર ભગવાનને ‘બ્રહ્મ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા વિગેરે શ્રુતિઓમા આનંદમય, પુરૂષોત્તમરૂપ હો સના પુચ્છ રૂપે વર્ણવ્યો છે અક્ષર બ્રહ્મ પોતાની સદૃશરૂપ પ્રકૃતિમાં જીવરૂપ વીર્યનું આધાન કરે છે જેથી સમ્યક્રૂપ જીવોની ઉત્પત્તિ (વ્યુત્પત્તિ) થાય છે

૬૮ એજ આનંદાનુભવરૂપ પુરૂષોત્તમ જે વખતે નામરૂપાદિ જગતની રચના અભિવ્યક્તિ અલગ અલગ કરવા ચાહે છે, અથવા જ્યારે બ્રહ્માડાત્મક સદૃશમા પ્રવેશ કરી તેનું શાસન કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે અતર્થાંગી રૂપ ધારણ કરી બધાય જડ ચેતન પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરે છે માટેજ ઉપનિષદોમા કહ્યું છે કે ‘ ય વૃથિર્વ્યાં તિષ્ઠન્ ’ ‘ યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ ’ ‘ ઇષ ત આત્મા અતર્થાંગી અમૃતઃ ’ ‘ દ્યૈય સદા સવિતૃર્બ્રહ્મવર્ચસ્વર્તી નારાયણ ’ ઇત્યાદિ

અગર દૃશ્ય પદાર્થજ ન હોય તો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિય અને દ્રષ્ટા (જીવ) આ બંનેની સિદ્ધિ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે અને અચર દ્રષ્ટા ન રહે તો દૃશ્ય અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ કરવી અસંભવ છે.

આવી રીતે જ્યારે એકના અભાવમાં અન્યની સ્થિતિ દુર્લભ થઈ પડે છે તો તે વખતે જે કોઈ બધાંને જોવવાળો, તથા દૃશ્ય અને દ્રશ્યને પોતપોતાના કાર્યમાં સાવધાન કરાવનાર, અથવા પ્રવૃત્ત કરાવનાર છે, તેને અતર્યામી કહે છે આ અતર્યામી તે મહાન્ અતર્યામીનો અ'શ છે, એ, એક માત્ર દેહી અને દેહનું જ નિયમન કરે છે અને એ, કર્મ તથા કર્મફલોનો સ્પર્શ સુદ્ધા કરતો નથી, કારણ કે તે અભિમાનશૂન્ય છે

૬૬ આનંદમય અનુભવ અથવા આનંદાનુભવમાત્ર તે ભગવાનજ પોતાની ઈચ્છાથી ભિન્ન ભિન્ન ભાવો દ્વારા બ્રહ્મ, પરમાત્મા (અતર્યામી) અને જીવાદિ રૂપોને ધારણ કરે છે, માટે કોઈ પણ જાતનું દ્વૈત રહેતું નથી જીવ સ્વભાવી છે, જડવર્ગ વિજ્ઞાતીય છે, અને અતર્યામી સ્વગત છે, પરંતુ ત્રણે સત્, ચિત્, અને આનંદરૂપ છે એટલા માટે દ્વૈતગ્રંથ સુદ્ધા પણ રહેતો નથી, પોને ચિદ્રશ હોવાથી જીવ અને ભગવાનમાં સ્વભાવી ભેદ પણ રહેતો નથી, અને સચ્ચિદાનંદ હોવાથી અતર્યામી અને ભગવાનમાં સ્વગત ભેદ પણ નથી. વિદેહ રાજાની સત્રસભામાં પ્રવચન કરતી વખતે શ્રી પિપ્પલાયન મહર્ષિએ કહ્યું કે —હું રાજા ! ' જે પોતે અહોતુ રહેતાં છતાં પણ અથવા સાક્ષાત્ કોઈનું કારણ ન હોવા છતાં પણ જે પોતાની નિત્ય ચિત્ક્રિતના વિલાસમાં રમણ કરતો રહે, પરંતુ પોતાના અશ અને અશાંશીરૂપ અક્ષર, (બ્રહ્મ) અતર્યામી (પરમાત્મા) અને જીવદ્વારા આ સર્વ વિશાલ વિશ્વને પેદા કરે છે, તેની સ્થિતિ રાખે છે, અને તેનો સહાર કરે છે તેને ભગવાન સમજો. અને જેના સામર્થ્યથી ચૈતન્યતાને પામેલા જીવો, દેહ, ઈન્દ્રિય, અને પ્રાણો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહે છે તેને અતર્યામી (પરમાત્મા) જાણો. અને જે તત્ત્વ, સ્વપ્ન,

ભ્રૂતિ, સુષુપ્તિ, તથા તુરીય અવસ્થામાં પોતાના સ્વસ્વરૂપેજ વિદ્યમાન રહે છે, અથવા જહાદિમાં પણ સ્વરૂપસ્થિતિ રાખવા માટે સદૃશ સૂક્ષ્મરૂપથીજ રહે છે તેને બ્રહ્મા (અક્ષર) કહે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તો ત્રણે એકજ છે માટે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:-

‘ વદન્તિ તત્તત્ત્વવિદસ્તસ્વ યજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ મગવાનિતિ ક્ષબ્ધતે ॥

ભાગવત તત્ત્વને સમજનારા લોકો અતુપમ તે આનંદાનુભવ માત્રનેજ તત્ત્વ (સાર) કહે છે. જે શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મા, અતર્થામી, અને ભગવાન નામથી કહેવાયું છે.

૭૦ પ્રભુશ્રીનાં આ ત્રણે સ્વરૂપો આનંદમય છે પરંતુ એટલોજ વિશેષ છે કે વેદમાં ‘ સ एको ब्रह्मण आनन्द ’ આ શ્રુતિદ્વારા અક્ષરના આનંદની ગણના કરી છે, જ્યારે ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ આ શ્રુતિદ્વારા પરાતપર તે ભગવાનના આનંદને અપરિમેય કહ્યો છે.

૭૧ મહાત્મા શ્રીશંકરાચાર્ય આનંદમયાદિકરણના પ્રારંભમાં જે ચાર સૂત્રોથી તો અન્ય આસ્તિકોની માફક આનંદમય વસ્તુને પરમાત્માજ કહ્યું છે, અને કહે પણ છે કે ‘બ્રહ્મનો આનંદ નિરતિશય છે, અમેય છે, ’ પરંતુ ‘ अस्मिन्नस्य च तद्योगाद्वास्ति ’ આ સૂત્રમાં તે પોતાની નાસ્તિકતા ઉપર બીજકુલ પાણી ફેરવી દે છે, અને સિદ્ધાંત કરે છે કે:- ‘ પરમાત્મા નહિ પણ કોઈ જીવ-

૧ બ્રહ્મનન્દસ્ય નિરતિશયત્વાઽવધારણાત્ । ૧-૧-૧૨ માધ્યમ્ । ૨ વેદાન્તમીમાંસા ૧-૧-૧૧ । સૂત્રમ્ । ૩ તસ્માત્કાર્યપતિતેવાનન્દમયો, ન પર एवात्મા आनन्द इति विद्याकर्मणो फलम् । તદ્વિકાર આનન્દમય ।

આનન્દબ્રહ્મણી શંકરમાધ્યમ્ ।

વિશેષજ્ઞ આનંદમય છે. ' 'इदम्विद्वद्वक्तव्य' ' થી પ્રારંભ કરીને અધિકરણની સમાપ્તિ સુધી આપ ફરમાવે છે કે:— 'અમારે તો સૂત્રકારને એટલુજ કહેવું છે (અર્થાત્ પ્રશ્ન) કે આનંદવદ્દીમાં પ્રવાહ અને પરપરા તો વિકારાર્થક 'મયદ્' પ્રત્યયની ચાલી રહી છે પછી વચ્ચમાજ એકદમ પ્રાચુર્ય અર્થમાં 'મયદ્' નું પ્રહણ શા માટે કરે છે? અને અગર આનંદમયને પ્રહ્ન કહેવું હોય તો પછી બીજાના અજ્ઞમયે શું અપરાધ કર્યો? તેને પણ પ્રહ્ન કહો. બીજું, આનંદમયને પ્રહ્ન માનશે તો પ્રહ્નને સવિશેષ સ્વીકારવું પડશે, અને 'યતો વાचो निवर्तन्ते' આ નિર્ણય વાક્યમાં તો પ્રહ્નને નિર્વિશેષ કહ્યું છે એક વાત બીજી પણ છે કે 'પ્રહ્નને આનંદમય માનવામા તેમાં થોડુંક દુઃખ પણ માનવું' જોઈશે, કારણ કે પ્રચુરાર્થમાં વિરોધીની થોડીક સત્તા પણ માલમ પડ્યા કરે છે

૭૨ વળી, પ્રતિશરીરમાં પ્રિય, મોહ, વિગેરેનો ભેદ જોવામાં આવે છે, માટે આનંદમયમા પણ ભેદ માનવો પડશે. અને પ્રહ્ન તો અનેક શરીરોમા પણ એકજ છે, અભિન્ન છે અને શ્રુતિમા અભ્યાસ (વારવાર કથન) પણ આનંદમયનો નથી, પણ ફક્ત આનંદ-માત્રનોજ અભ્યાસ છે અગર કયાંય આનંદમયનો અભ્યાસ આવી પણ જાય તો તેને અજ્ઞમયાદિ પ્રવાહમા આવવાથી પ્રહ્ન-વિષયક ન માનવો જોઈએ. 'માટે અજ્ઞમયાદિની માફક આનંદ-મયમાં પણ 'મયદ્' વિકારમાજ સમજો, પ્રાચુર્ય અર્થમાં નહિં.

૧ તस्मादज्ञमयादिष्विवानन्मयेऽपि विकारार्थ एव मयद्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थ । ૧-૧-૧૧। भाष्यम् ।

આનંદમયાધિકરણ ઉપર કરેલી શ્રીશકરાચાર્યની ઔદ્ધ કહપનાઓનો વિચાર.

એ તો અમે કોઈ અન્ય અથવા દેખાડીશું કે શ્રીશકરા-
ચાર્યનું ભાષ્ય શ્રીવેદવ્યાસજીના કોઈ પણ સૂત્રનો સ્પર્શ સુધ્ધાં
કરતું નથી પરંતુ હાલ તો આપશ્રીએ જે આનંદમયાધિકરણ
ઉપર કૌશલ કર્યું છે, તેજ કૌશલ મતિમાન મનુષ્યોના હૃદય
ઉપર વિચારાર્થ સ્થાપીશું પ્રથમ તો શ્રીશકરાચાર્યે 'મોટી
જબરી ભૂલ એજ કરી છે કે તેણે 'આનંદમયાધિકરણ' ઉપર
• ભાષ્ય બનાવ્યું. કારણ કે 'આનંદમયોઽમ્યાસાત્' આ સૂત્રથી લઈ
'અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેક્ષાત્' સૂત્રની પહેલ પહેલા સૂત્રકારે બ્રહ્મને
આનંદમય કરાવ્યું, અને આપને ત્યાં તો બ્રહ્મને આનંદમય રૂપે
પ્રદર્શન કરાવવું બહેર જેવું લાગે છે તો પછી આવા સૂત્રો પર
ભાષ્યજ શા વાસ્તે રચ્યું ? અને અગર પોતાના આશયનો મેળ ન
ખાતા છતાં પણ સૂત્રભાષ્યકાર થવું હતું તો પછી પ્રારંભથીજ
ખડન શું કામ ન કર્યું ? લોકોને ભ્રમમા ભમાવવા પ્રથમ આરંભિક
જેવા શા માટે જણાયા ? બ્રહ્મને આનંદમય શું કામ કહ્યું ? અને
'મયદ્' ને પ્રચુર અર્થમા માનવાનું શું પ્રયોજન હતું ? સાફ
સાફ કહી નાંખવું હતું ને કે 'અહીં સૂત્રકારની ભૂલ છે' આનં-
દમય બ્રહ્મ થઈ શકતું નથી, કારણ કે 'મયદ્' પ્રચુરાર્થમાં
સ ભવતો નથી પહેલા સૂત્રમા બ્રહ્મને આનંદય સ્વીકારી લીધું,
બીજા સૂત્રમાં 'મયદ્' ને પ્રચુરાર્થક માની વળી પાછા બ્રહ્મને
આનંદમય સિદ્ધ કરી ચૂક્યા વધારે તો શું, અધિકરણના બધાંજ
સૂત્રોપર સૂત્રકારની અનુકૂલજ સિદ્ધાંત માની શ્રતિયુક્તિઓથી
આનંદમયનેજ બ્રહ્મ માન્યું, તો પછી બીજારા આ અંતિમ સૂત્ર

ઉપરજ માયાવાદનુ સ્વપ્ન કયાંથી તુટી પડ્યું ? સૂત્રના અક્ષરોથી તો આવા આશયનો ગંધ પણ નથી નીકળતો, પ્રત્યુત 'જ' કારથી પૂર્વોક્તિ વાતનું જ પોષણ થાય છે

૭૩ અગર 'દ્વૈતગંધને લીધે આનંદમયને બ્રહ્મ કહેવા ન ચાહતા હોવ તો પણ મુક્ત ન કહેવાય, કારણકે જ્યારે આનંદ અને આનંદમય બંને એકજ પદાર્થ છે તો પછી દ્વૈત કયાં રહ્યું ? આનંદમયજ તો આનંદ અને આનંદમય બંને છે સૂર્યજ તેજ અને તેજોમય છે એકજ રહેતા છતાં પણ જે અલગ અલગ પ્રતીતિ થાય છે તે ઠીક છે, કારણ કે વસ્તુમા શક્તિજ તેવી છે જ્યાં વસ્તુજ બંને પ્રકારનું પ્રતીતિ થતું હોય ત્યાં તર્ક કરવો વ્યર્થ છે બ્રહ્મા રૂપ અથવા આકાર-સ્થાનીય આનંદ તેનાથી ભિન્ન નથી પરંતુ તે પોતેજ રૂપ અથવા આકાર છે માટે જરાય દ્વૈત રહેતું નથી પ્રાકૃત વસ્તુ-ઓની માફક રૂપ તેનથી ભુદ્ નથી, પરંતુ બ્રહ્મજ રૂપ અને આકાર છે તથા સરૂપ અને સાકાર છે સૂત્રકારે 'અરૂપવદેવ દિ તત્પ્રવાનત્વાત્' આ સૂત્રથી સિદ્ધાંત કર્યો છે કે 'બ્રહ્મ રૂપવાળું નથી પણ રૂપજ બ્રહ્મ છે, કારણ કે આનંદ પ્રધાન છે. જ્યાં રૂપવાનથી રૂપ ભુદ્ હોય ત્યાં દ્વૈતનો ડર રહે છે પરંતુ જ્યાં રૂપ અને રૂપવાન બંને એકજ હોય ત્યાં દ્વૈતનો ગંધ સુદ્ધા પણ રહેતો નથી સ્વાદ લેવાથી જ્યારે ખાડ અને ખાડના ખીલોનાં (રમકડાં) બંને એકજ વસ્તુ નિશ્ચિત થઈ ચૂકે છે તો પછી હજારો ચુક્તિઓ લલાચાજ કરોને તેનાથી શું તેનું વાસ્તવ દ્વૈત થઈ જશે ? કદી નહિ માટે 'આનંદમયજ બ્રહ્મ છે'

૭૪ 'વિકારાર્થક' 'મયદ્' ના પ્રવાહમા પડવાથી આનંદમય પણ જીવવિશેષજ છે, બ્રહ્મ નહિ, 'આ સૂચન પણ બૂલથી ભરેલું'

છે કારણ કે કયાંય પણ પ્રવાહપતિત પદાર્થમાં પ્રવાહનાં ધર્મો આવતા નથી જલપ્રવાહમાં અગર તૃણ આવી જાય તો શુ તે પણ જલ માની લેવાય? જલ અને તૃણનો ભેદ પ્રમાણાન્તરથી રૂપે પ્રતીત થઈ રહ્યો છે પ્રવાહપતિત હોવાથી જેમ તૃણને જલ કહી દેવું ભૂલ વગરનું નથી, તેમ અજ્ઞમયાદિ પ્રવાહમાં આવવાથી આનંદમયને અબ્રહ્મ કહી નાખવું પણ પ્રમાદજ છે. યદિ આનંદમયને કોઈ વેદાદિ પ્રમાણથી વિકારાર્થતા આવી પડતી હોય તો તો 'પ્રવાહપતિત' આ હેતુથી આનંદમયને અબ્રહ્મ કહી શકો છો. પરંતુ 'અપહતપાત્મા' ઇત્યાદિ હજારો શ્રુતિઓથી તેમાં વિકારાપાતનો નિરાસ કર્યો છે માટે માત્ર 'પ્રવાહપતિત' હેતુ દેખાડી આનંદમયને અબ્રહ્મ કહેવું મોટી ભૂલ કહેવાય. બીજું વિકારાર્થનો પ્રવાહ પણ તો સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે અજ્ઞમય સિવાય કયાય પણ વિકારાર્થ છેજ નહિ પ્રાણમયથીજ વિકારાર્થનો પરિચાગ છે કારણ કે પ્રાણનો વિકાર ન થઈ શકવાથી ત્યાં વિકારાર્થક^૧ 'મયદ્' થઈ શકતો નથી માટે આનંદમયમાં પ્રાથપાઠનો ભાધ થતો નથી ઐતમતથી પણ અહીં તો પ્રચુર અર્થજ છે ધ્યાકરેણ પ્રમાણે પણ આનંદશબ્દથી વિકાર અર્થમાં 'મયદ્' પ્રત્યય થઈ શકતો નથી અજ્ઞમયાદિમાં જેમ એક અન્ય આત્મા કહ્યો છે તેમ આનંદમયનો કોઈ ભુદો આત્મા કહ્યો નથી. એથી માલમ પડે છે કે 'આનંદમયજ અબ્રહ્મ છે' અગર કહો કે

૧-ભામતી નિગ્રધમાં જે વિકારાર્થના પ્રવાહનું સમર્થન કર્યું છે તેની પોલ તો અમે કોઈ અન્ય અથવા ખોલીશુ કારણ કે 'ભામતી' શાકર બાધ્યની ટીકા નથી પણ યુક્તિથી તેનું ખડનજ છે

૨ યા તુ મનોરમાયો રીક્ષિતૈ માણ્યકારાય યદ્વિ પ્રદીયને વિકારાર્થ-
સ્થાપને સા તુ શ્રીરામકૃષ્ણવણિદૈ સ્થાપિતૈતિ ઋણાન્તરે તદવિ સ્ફોરચિષ્ણતૈ ।

‘આન દમય વિગેરે પાત્ર કોશો છે, એવી કલ્પના કરી શકીએ છીએ, કારણ કે વાત પ્રહાની ચાલી રહી છે, તે પુરુષરૂપ પ્રહાનું જ્ઞાન કરાવવા માટેજ કોશની કલ્પના કરી છે ’ તો આ કથન પણ યુક્ત નથી કારણ કે પ્રહા શબ્દમાં તો કોઇ જાતનો સ્વ રહેલો જ નથી કેમકે ‘સત્ય જ્ઞાન’ આ શ્રુતિથી તેનો નિર્ણય થઇ ચૂક્યો છે પરંતુ ‘વર’ શબ્દનો નિર્ણય કરવો બાકી રહ્યો છે અને તેનાજ નિર્ણય વાસ્તે અનુવાકનો પ્રારભ છે માટે પ્રહાનું નહિ પણ આનંદમય પ્રહાનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે અગર ભાવાભાવની શકા લઇને આન દમયને પ્રહા ન માનતા હોવ તો પણ ઠીક નહીં કારણ કે પ્રિયભોદાદિ અવયવવાન અવયવી આન દમય લોકમાં અપ્રસિદ્ધ છે માટે ત્યાં પણ ભાવાભાવશકા થઇ શકે છે

યદિ કહો કે ‘આન દમયના પુરુષાદિનું વર્ણન કર્યું છે માટે તે સ્વિશેષ છે, અને વેદમાં તો નિર્વિશેષ પ્રહાનું જ વર્ણન કર્યું છે માટે આન દમય પ્રહા નથી ’ તો પણ ઠીક નહિ. કારણ કે વેદમાં કયાય પણ નિર્વિશેષ પ્રહાનો ગદ્ય સુદ્ધા નથી એ અમે પ્રથમ શ્રુતિ અને યુક્તિઓથી બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરી આપ્યા છીએ ‘યતો વાચો’ આ શ્રુતિમાં તો પ્રહાન દના પરિમાણ (માપ)નોજ નિષેધ કર્યો છે, નિર્વિશેષ પ્રહાનો તો ગદ્ય પણ નથી માટે આન દમયજ પ્રહા અને પરપ્રહા છે.

બીજી જો એવું કહ્યું છે કે — ‘આન દમયનો અભ્યાસ નહીં પરંતુ આન દનો અભ્યાસ છે, એ માટે પણ આન દમય પ્રહા નથી’ તો તે પણ ઠીક નહીં, કારણ કે આન દ શબ્દથી પણ અર્થાત. આન-દમયનું જ સૂચન કર્યું છે. સાબળો ! ‘આનંદ બ્રહ્મણ’ ‘યદેવ આકાશ આનંદ.’ વિગેરે શ્રુતિઓથી આન દનીજ સ્તુતિ કરી છે, આવી રીતે

સ્તુતિદ્વારા પ્રાચુર્યનું' ઘોતન કર્યું છે લોકમાં ધન પ્રાચુર્યાદિ સ્તુતિ-
પાત્ર થાય છે એ સર્વજનીન છે, વાસ્તે આનંદમા અર્થત મયદ્દ
છેજ, અને આનંદમયમા શબ્દત, મયદ્દ છે, માટે આનંદમયનોજ
અભ્યાસ છે 'આનંદમયમાત્માન' ઇત્યાદિમાં શબ્દત: અને 'આનંદ'
ઇત્યાદિમા અર્થત' અભ્યાસ છે બીજી જે એવું કથન છે કે 'પ્રચુર
અર્થ' માનવામા પ્રદામાં કંઈક દુ ખનુ હોવું પણ પ્રતીત થાય છે
માટે આનંદમયને પ્રદા ન માનવું જ ઠીક છે' આ પણ અણુસમ-
જનીજ વાત છે, કારણ કે પ્રાચુર્ય અર્થ આનંદની અત્યંતતા
પ્રયોગે છે, પણ કાંઈ વિરુદ્ધ વસ્તુની સત્તાનો યોગ્ય નથી વિરુદ્ધ
વસ્તુ ત્યા છે કે નહિ એ પ્રમાણાંતરથી જોઈ શકીએ છીએ

‘તેજોમય સૂર્ય.’ ‘પ્રચૂતસ્તાપો નિદાઘદિવસઃ’ ‘પ્રચુતાંધકારા
ઘર્ષાશર્વરી’ ‘બહુધનો વૈશ્રવણ’ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમા શુ ‘સૂર્યમાં
અધાર્’ ? ગરમીના દિવસમાં શૈત્ય, વર્ષાશરિમા પ્રકાશ, અને
કુબેરને ત્યાં હારિદ્ર્ય સભવી શકે છે ? વધારે તો શુ કહીએ, એ
લોકો પણ કયાંય કયાંય તો એ પરવાહીજ ઉડાવે છે

‘સૂર્ય તેજોમય છે’ અહીં સૂર્યમા અધકારની કદપનક
‘ગરમીના દિવસોમા અત્યંત ઘામ રહે છે’ અહીં ખરા જેઠ
મહીનાના મધ્યાન્હે શીતળતાની શકા ‘ચોમાસાની રાત્રિ
વિકટ અધકાર વાળી હોય છે’ અહીં કાઠક પ્રકાશવુ સ્વર્ણ,
અને ‘કુબેરને ત્યાં ઘણું ધન છે’ અહીં જરાક કુબેરને દરિદ્ર પણ
સમજ લેવો, વિગેરે બધું બીન સમજ સિવાય બીજી શુ સમ-
જય ? એવી રીતે આનંદમય પ્રભુમાં થોડાંક દુ ખનો આરોપ
કરવો એનાથી બીજી વિકટ ઘેલછા કંઈ કહેવાય ? યદિ હઠામહથી
માની પણ લેવાય કે ‘આનંદમય’ અહીં ‘મયદ્દ’ પ્રચુરાર્થક

હોવાથી થોડીક દુઃખમત્તાની પણ આશકા રહે છે તોપણ બ્રહ્મ કે ભગવાનમાં તો આ શકા પણ કરવી ઉચિત ન લેખાય એવો એક નિયમ છે કે- ' જ્યાં વસ્તુમાં ગુણ કે દોષોનું હોવું કોઈ પ્રમાણથી ન જણાય તો ત્યાં જરૂર સંદેહ રહે છે એવી રીતે અગર પ્રમાણાતરથી બ્રહ્મનું નિર્દુષ્ઠ રહેવું પ્રતીત ન થતું હોત તો કહી શકે છે કે-પ્રચુર અર્થ માનવામાં કિચિત્ દુઃખની સત્તા પણ પ્રતીત થશે ' પરંતુ પરમાત્માની નિર્દુષ્ઠતાની સાક્ષી તો સમગ્ર ઉપનિષદો તથા વેદ વિગેરે સમગ્ર પ્રમાણો ડિમ્ડિમ્ શબ્દથી પૂરી રહ્યા છે માટે ત્યાં પ્રાચુર્ય અર્થ રહેતા છતાં પણ એ કહી શકતા નથી કે 'ત્યાં (આનંદમયમાં) થોડું દુઃખ પણ છે ' હજારો શ્રુતિસમૂહોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે 'પરમાત્મા નિર્દુષ્ઠ છે ' તથાપિ દુરાગ્રહથી માત્ર પોતાની શુદ્ધિઓનેજ આગળ કરી આનંદમયમાં દુઃખનું સ્વપ્ન દેખવું એ એ સિદ્ધ કરી રહ્યું છે કે આવી આશકા કરવાવાળા મનુષ્યોમાં દુઃખના સંસ્કારો પોતાનું મજબુત ઘર બાધી બેઠા છે. અરુદ, તો હવે એ સિદ્ધ થયું કે 'આનંદમયજ પરબ્રહ્મ છે. '

૭૫ તૃતીય જે સર્વાન્તર્યામી પુરૂષ કહ્યો છે તે 'પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વનું શરીર જેવું રૂપ બનાવી તેમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓને લીલાવતાર કહે છે નૃસિંહ વામનાદિ અનેક લીલાવતારો એ સર્વાન્તર્યામી પુરૂષનાજ છે પ્રકૃતિના અશુદ્ધ સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસની માફક ભગવાનના પણ વિશુદ્ધ ત્રણ ગુણો

૧ વિશુદ્ધસત્ત્વ ત્વં વામ જ્ઞાનમ્ । સત્ત્વ તત્ત્વ ત્રિયા મૂર્તિ । સત્ત્વં વિશુદ્ધં શ્રયતે મવાન્ સ્થિતૌ । શ્રીમદ્ભાગવતમ્ ।

૨ લીલાવતારાન્ પુરુષસ્ય ભૂત્ર । શ્રીમદ્ભાગવતમ્ ।

(સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ) છે બનેનું નામ સમાન હોવાથી કયાક કયાકે ભ્રમ પણ થવા લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં પ્રાકૃત ગુણોમાં અને ભગવદ્દીય ગુણોમાં ઘણું જ અંતર છે જ્યારે આ સર્વાન્તર્યામી ભગવાન આ વિશાલ પ્રપચની રક્ષા કરવાની, યથાસ્થિત રાખવાની, અથવા ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તે પોતાના વિશુદ્ધ સત્ત્વને વિગ્રહરૂપ બનાવી લોહાના ગોળામાં અગ્નિની માફક ત્યા પ્રવેશ કરી વિષ્ણુ નામને ધારણ કરે છે અને અપ્રાકૃત અથવા વિશુદ્ધ રજ્જેગુણના વિગ્રહમાં પ્રવેશ કરી ' બ્રહ્મા ' ની સંજ્ઞા ધરે છે તેમજ વિશુદ્ધ તમોગુણનો પોતાનો વિગ્રહ બનાવી તેમાં શિવરૂપ સંજ્ઞા ધારણ કરે છે માટેજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણે ગુણાવતારો કહેવાય છે આ નામસામ્યથી અગર કોઈ વિષ્ણુને સગુણ કહી દેય તો તે તેની ભોટી બૂલ છે. કારણ કે પ્રકૃતિના ગુણોને તેમાં સ્પર્શ પણ નથી અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો આ બધાય અવતારોનું મૂલસ્વરૂપ છે, બધાથી અલગ છે, પુરુષોત્તમ છે, નિર્ગુણ છે, આનંદમય છે, સાકાર છે, તથા સર્વશ્રેષ્ઠ છે બ્રહ્માનું સૃષ્ટિ કરવાનું, વિષ્ણુનું પાલન કરવાનું, તથા શિવનું સંહાર કરવાનું કાર્ય છે એટલાજ માટે વિષ્ણુ વિગેરે અવતારોને અથવા ભગવદ્ગુણોને કયાક કયાક સગુણ પણ સંભળાવી દીધા છે પણ એથી કંઈ એઓને પ્રાકૃત ગુણવાળા ન સમજી લેવા, પરંતુ એવે વખતે ગુણોના વિશુદ્ધ ગુણ એવો અર્થ થાય છે આવી રીતે મૂલસ્વરૂપ ભગવાનનાજ ચાર સ્વરૂપો છે એ સિંધ થયું એક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ, બીજું અક્ષર બ્રહ્મ જેની બે પ્રકારની રજૂતિ થાય છે અને ચતુર્થ અતર્યામી સ્વરૂપ છે

કહેવાનો આશય માત્ર એટલોજ છે કે ગ્રાહકની જે સ્ફુર્તિમાં (અનુભવમાં) અનુભવથી આનંદની માત્રા જે અતિવિશેષ હોય છે તે આનંદાનુભવને ભગવાન કહે છે. ભગવાનનાં રૂપો અથવા આકારાદિ જુદાં નથી, પરંતુ ધર્માત્મક આનંદજ ભગવાનના આકાર રૂપ વિગેરે છે કેમકે ધર્મ અને ધર્મી બંને એક છે, માટે ભગવાન આનંદ માત્ર છે, આનંદાનુભવ માત્ર છે, સમ્યક્દાનંદ છે, તે આનંદાનુભવનેજ વેદમાં બ્રહ્મ, પર, ઇત્યાદિ શબ્દોથી, સ્મૃતિમાં પરમાત્મા વિગેરે શબ્દોથી, તથા શ્રીભાગવતમાં ભગવાન શબ્દથી વ્યવહર્યો છે નિત્યવર્તમાન રહેવાથી અને અનુભવરૂપ હોવાથી તે ભગવાન સામ્યદાનંદ કહેવાય છે.

ગ્રાહકની જે સ્ફુર્તિમાં અનુભવની માત્રા વિશેષ હોય અને આનંદ કંઈક તિરોહિત જેવો હોય તો એવા આનંદાનુભવને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે. માટેજ આનંદવદલીમાં બ્રહ્માનંદની ગૌણતા કરી દીધી છે, અને ત્યાંજ તેને હ્રસ સ્વરૂપ આનંદમય ભગવાનનું પુરૂષ કહ્યું છે. આ અક્ષર બ્રહ્મજ સર્વ પ્રપચ્યનું ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ છે. આ અક્ષરબ્રહ્મથીજ પુરૂષ અને પ્રકૃતિ આ બંને જગત્ના માતા પિતા પ્રકટ થયાં છે, અક્ષર બ્રહ્મ પણ સમ્યક્દાનંદાત્મક છે એ માટે એનાથી ૨૮ તત્વો તથા બ્યઘિ

૧. 'વેદાન્તે ચ સ્મૃતૌ બ્રહ્મચિદ્ગ્નં ભાગવતેऽપિ ચ । બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ।

મગ્ધદ્વલભાવાર્ચકૃતસ્તત્ત્વાર્થદીપ. ।

૨. 'સ एको ब्रह्मण आनन्दः' । શ્રુતિઃ । ૩. 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' ।

૪. 'यिन्न प्राण च श्रुतिः । द्विचासप्तभवदबृहत्. प्रकृतिः ।

सोभयात्मिका । ज्ञान त्वन्यतमो भाव पुरुष. ..' । શ્રીભાગવતમ્ ।

જીવો ઉત્પન્ન થાય છે આ અક્ષર બ્રહ્મની બે પ્રકારે સ્ફૂર્તિ થાય છે શુદ્ધાદ્વૈતજ્ઞાનીઓને તો જ્ઞાનમાત્ર સ્ફૂર્તિ અને ભક્તોને બ્યાપિ વૈકુંઠરૂપ સ્ફૂર્તિ થાય છે. જેઓને જ્ઞાન માત્ર સ્ફૂર્તિ થાય છે તેઓને માટેજ કોઈ કોઈ સ્થળે નિર્વિશેષ જેવું પણ કહી દીધું છે માટે કાંઈ વસ્તુમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદ નથી.

જે વખતે તે ભગવાન નામરૂપનું પ્રથક્કરણ કરવા ચાહે છે, વિશ્વને ધારણ કરવા ચાહે છે, જંધાને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા ઇચ્છે છે, અથવા જંધાને પ્રકાશ કરાવવા ચાહે છે તે વખતે ભગવાનજ પરપુરૂષ, અત્યામી અથવા પરમાત્મરૂપ લે છે, અથવા તે આનંદાનુભવ જ્યારે ગ્રાહકના હૃદયમાં ધારકત્વાદિ શક્તિઓ સહિત ઉદ્ભૂત થાય છે ત્યારે તે પરમાત્મા કહેવાય છે. જંધાને જીવડાવે (પોતાના સ્વરૂપમાં લાવે) માટે એને કયાંઈ કયાંઈ જીવ પણ કહ્યો છે અને જંધામાં પ્રવેશ કરવાથીજ અત્યામી પ્રાદ્યજ્ઞાદિમાં પૃથ્વી વિગેરેને તથા આત્માને એનું શરીર કંઈ છે સૂર્યાન્તર્વર્તી નારાયણ પણ એજ ભગવાન છે.

આ પ્રમાણે નિત્ય નિરતિશય આનંદાનુભવ માત્ર ભગવાનજ ત્રણ સ્વરૂપે થઈ જાય છે એ ઠીક છે એવી રીતે પરબ્રહ્મજ ત્રણે રૂપોને ધારણ કરી લે છે, જ્ઞાનમાર્ગીય સાધનોથી બ્રહ્મસ્ફૂર્તિ, અર્ચાદામાર્ગીય ભક્તિદ્વારા પરમાત્માની સ્ફૂર્તિ, અને શુદ્ધ પ્રેમથી ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થાય છે

૧ ' જનેન જીવેનાઽ મનાઽનુપ્રવિદ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાજિ ' શ્રુતેઃ ।
' કો હોવામ્યાત્ ક પ્રાપ્તયદેષ આકાશ જ્ઞાનન્દ્રો, ન ' શ્રુતિ ।

૨ ' મીષાસ્માદ્વાત પવને ' શ્રુતેઃ । ૩ મત, સ્પનિર્જ્ઞાનિવગોદન વ ' શ્રીગીતોપનિષત્ ।

(૨૦૬)

જેની શક્તિઓ વિરૂદ્ધ જેવી લાસતી રહે તેને પ્રહ્લ કહે છે.
માટે આ ત્રણેમાં અથવા જીવાદિમાં પણ અગર વિરૂદ્ધ જેવા ધર્મોનું
દર્શન થતું હોય તો કાંઈ પણ હાનિ નથી. કારણ કે એ બધું
એ પરબ્રહ્મનું જ રૂપાંતર છે આવી રીતે પ્રહ્લવાદની અનુરૂપ ભગ-
વત્ સ્વરૂપનો નિર્ણય થયો છે ભક્ત્યનુરૂપ પ્રહ્લસ્વરૂપનો નિર્ણય તો
અમે આગળ ભક્તિખંડમાં કરીશું શુભ સૂચાત્
શમિતિ

દ્વિતીય ભાગ સમાપ્ત.

શ્રી બાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયનાં વિક્રેય સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો.

પુસ્તકનાં નામો

૩ આ, પા

સ સ્ક્રૂત

શ્રી બાલકૃષ્ણચમ્પૂ	૨—૦—૦
અભ્યુદય પંચમીકા સહિત	૩—૦—૦
શ્રી સુબોધિની પ્રથમસ્કંધ	૨—૮—૦
„ દ્વિતીયસ્કંધ	૨—૦—૦
વાદાવલિ	૧—૪—૦
વેદાત્મિકતામણિ	૧—૪—૦
ભક્તિહાસ	૧— — ૦
પ્રાચીનપ્રવાહચર્યાંદા	૦—૬—૦
સિદ્ધાંત સિદ્ધાંતપદ્ય	૦—૬—૦
નેતૃચાર્યાવ	૦—૬—૦
યમુનાષ્ટક શ્રીપુરુષોત્તમજીવન	૦—૪—૦
„ શ્રી હરીરાયજીવન	૦—૪—૦
આળખોધ	૦—૪—૦
„ શ્રી દેવકીનંદનજીવન	૦—૪—૦
સિદ્ધાંતમુક્તાવલી	૦—૪—૦
સેવાકૌમુદી	૦—૨—૦
દર્શનાદર્શ	૦—૨—૦

શ્રુતિપારિભાત	૦—૨—૦
વ્યાખ્યાનરતનાવલી	૦—૨—૦
માહુક્યોપનિષદ્ શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત વ્યાખ્યાસહિત	
હિન્દી તથા ગુજરાતી	
વલ્લભાખ્યાન (વળભાષા)	૪—૮—૦
શુદ્ધાદ્વૈતદર્શન (પ્રથમ ભાગ હિન્દી)	૦—૧૦—૦
” (દ્વિતીય ભાગ)	૦—૧૦—૦
” (પ્રથમ ભાગ મરાઠી)	૦—૧૦—૦
સેવાકૌમુદી (હિન્દી)	૦—૬—૦
શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તસાર (ગુજરાતી)	૦—૪—૦
” (હિન્દી)	૦—૪—૦
વ્યાસાદેશ (હિન્દી)	૦—૨—૦
” (ગુજરાતી)	૦—૨—૦
ગીતાતાર્થ (હિન્દી)	૦—૪—૦
” (ગુજરાતી)	૦—૪—૦
ગીતા ભગવદ્ધર્મબોધિની (ગુજરાતી ટીકા સહિત)	૧—૪—૦
શ્વાસરત્રય (હિન્દી ટીકા સહિત)	

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં:—

- ૧ શ્રી બાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલય, બડામ દિર ભુલેશ્વર-મુ'બધ.
- ૨ યુનીસાલ બુક્સેલર, બડામ દિર ત્રીન્ને ભોયવાડો-મુ'બધ.
- ૩ પુષ્ટિમાર્ગસિદ્ધાન્ત કાર્યાલય, બડામ દિર, ભુલેશ્વર-મુ'બધ
- ૪ શ્રી વિકુલનાથ પાઠશાલા, મથુરેશ મદિર-કોટા.

